

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

246/247
В 48

В. ВИННИЧЕНКО
ЗАПИСКИ
КИРПАТОГО МЕФІСТОФЕЛЯ

К Н И Г О С П І Л К А

КРАЇНЦІ ПАСПОРТ КЛІМ

Лист 115(2-Ук); В48 Кнз. В 2480351

Автор Викнцанко В

Название Замиски Киротого
Медієстотого

Место, год издания Х.К., 1930

Кол-во стр. XX, 292, 2с

- " - отд. листов _____

- " - иллюстрацій _____

- " - карт _____

- " - схем _____

Том _____ часть _____ выд. _____

Композит _____

Примечание:

306.922

Молд

ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

В. ВИННИЧЕНКО

ЗАПИСКИ КИРПАТОГО МЕФІСТОФЕЛЯ

ВСТУПНА СТАТТЯ
А. РІЧИЦЬКОГО

ВИДАННЯ ДРУГЕ

КНИГОСПІЛКА
ХАРКІВ—1930—КИЇВ.

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літоп.
Укр. Друку“, „Картковому
реперт.“ та інших показчи-
ках Укр. Книжк. Палати.

Трест „Київ-Друк“, 2 друк., вул. Воровського, 42.

Київський Окрліт № 1646—5000.

Зам. 180, 19¹/₂ друк. арк.—1929.

ЛІТЕРАТУРНІ ЕТАПИ ВИННИЧЕНКА.

Автор «Кирпатого Мефістофеля» безумовно є одна з найхарактерніших постатей в українській літературі перед жовтневою її добою.

Початок ХХ віку,—початок літературної діяльності Винниченка,—це був і початок епохи революцій. Ті вибухові соціальні сили, що зірвалися виром 1905 року, мусіли давати себе відчувати ще задовго до вибуху. Суспільні процеси з конечности мусіли набирати виразно політичного характеру. Наставала доба гострих соціальних конфліктів, одвертої політичної боротьби.

Етнографічно-культурницьке народництво, як провідна течія в українському національному русі, явно ставало анахронізмом на ґрунті буйного зросту індустріального й аграрного капіталізму, диференціації й пролетаризації села і передодня аграрної революції.

Ми знаємо, що в 80-их роках Драгоманов був білою вороною серед українофільських кругів, намагаючися прищепити їм політичний радикалізм, коли з нього був майже самотній утопіст через його програму: революційний рух на Україні поставити на ґрунті українства, а українству надати революційно-політичного змісту; життя бо йшло тоді мимо цієї програми: революціонери бунтарі з України йшли по лінії всеросійської боротьби з царатом, а українофіли-народолюбці «каганцювали» (за пізнішою термінологією) біля етнографічно-культурницьких справ.

Тепер—в останніх роках ХІХ століття і в початках ХХ-го—політика бере реванша над українським аполітизмом і лібе-

ральним народництвом типу Грінченка. Культурницьке народолобство неминуче йшло до ліквідації. Ліквідація його йшла двома шляхами,—буржуазно-демократичним і пролетарсько-плебейським. Тимчасом, як історія своєю ходом відбувала через буржуазно-демократичний етап в епоху пролетарської революції, Винниченко, як письменник і як політик, відбував протилежну еволюцію. В цьому є своя закономірність і логіка, як побачимо далі, зв'язана з соціальними властивостями й ідеологією тих верств, речником яких виступав Винниченко в літературі і в політиці.

З погляду марксистської соціології та літературної критики Винниченко ще зовсім не вивчений. Це може й зрозуміло, оскільки нам доводилося більше спихати його з історичної арени, як колоду на шляху пролетарської революції, аніж студіювати його історичну роль, тим паче в мистецтві. А він того вартий у найбільшій мірі.

Син пастуха-селянина і брат друкарського робітника, наймит-мандрівник по поміщицьких економіях, молодий письменник Винниченко починає свою літературну путь, як виразник плебейських шарів суспільства,—наймитів, заробітчан, голоти сільської, робітництва,—майстерно змальовуючи нарістання в них глухого незадоволення й обурення проти соціального гніту панів, поміщиків і капіталістів, початки класової свідомості серед них. Такі оповідання, як «Біля машини», «Хто ворог», «На пристані», «Раб краси», «Контрасти» й ін., повість «Голота» і т. д. малюють не тільки побут цих найупослідженіших соціальних верств, але й відображають їхні настрої, прагнення, коли хочете, їхню філософію, а разом і соціальні симпатії самого молодого ще тоді автора.

Ось дід Юхим—філософ з повісти «Голота»; сторож економії, що все життя своє провів у наймах. Його вже й власне хазяйство не вабить. «Знаю,—каже,—що як своє хазяйство, то мороки багато; робиш не менше, як і по економіях, а клопоту... аж по вуха... А нема нічого, то й клопоту нема»... Єдина його мрія на старості літ,—це: «Мені б тепер хатинку свою. Ех, хороша то штука своя хата: хоч здохнуть є де... ніхто вже не вижене тебе, ніхто не штовхне». І з епічним

стоїцизмом філософствує цей старий наймит над долею своєю наймитівською:

«Ну, а ти, а я, а ми всі тут? Та ж худоба та й годі! Зранку до вечора, змалечку до сивого волосу тиняєшся по наймах, з роботи не вилазиш, та ще й радий, що з голоду не здиhaєш. А разом з тим і Маринка, і ти, і я—люди... Понімаєш: не худоба, а люди. О!.. А чого? Бо ти ще бога маєш. О! А не вір у бога, й виходить, що ти нікаторої разниці з волом або конякою не маєш. А це вже зовсім... обідно. От багатому—друге діло. Багатому панові бога не треба. Нащо панові бог? Йому й так видно, що він не коняка».

Від такої філософії релігії богові не дуже поздоровиться. Раб, що усвідомлює своє рабство, хоч і має ще бога, але скоро замінить його класовою свідомістю. І хоч дід Юхим і не має в собі бунтарського вогню,—«в тебе горить, а в мене вже попіл», признається він,—проте мудрість старого наймита так передає науку життя молодшим, «попеченим»:

«По-панськи одно гріх, а по-мужицьки друге»... «І ти гола, і він голий—значить і правда одна в нас»... «А чия сила, того й правда»... «А нашого брата... попеченого... понімають треба. А таких попечених багато розвелось тепер. Перше й не чути, щоб чоловік, вік свій тинявся від економії до економії. А тепер? І-гі-гі! Мабуть це вже в двадцятого пана служиш тепер?—звернувся він до Трохима.—«Хай їх чорт лічить, а я вже лік загубив»!—з ненавистю промовив той.

Трохим—наймит молодшого покоління, ненавистю горить до гнобителів, але не має ще точки, щоб прикласти свою силу. «Пече, вогнем пече! І сила є, а точки нема...» І непомітно старий наймит наставляє молодого на цю точку:

«Сам кажеш, горить у тебе. Тобі не покажеш. Сам шукай, та шукай не поза собою... не шукай у чужих, бо в чужих і правда своя. А коли голодрабець, то в голодрабця й правди шукай».

Сполучення дідової Юхимової науки—класової солідарності, хоч і примітивної—з Трохимовим огнем ненависти

і дає ту вибухову соціальну силу, що буйно й раптово перемагає в хвиловому страйкові наймитів «біля машини».

Така є ця соціальна верства наймитсько-заробітчанської голоти, що її злидні, її поневір'яння й страждання, її пориви й вибухи, її думки показує нам Винниченко доби першої революції.

А ось і сам Винниченко з його соціальними симпатіями й антипатіями з оповідання «На пристані».

«Хто вони? Хто ті засмажені, потомлені люди, в цих брудних сорочках, босі, в полатаній одежині, з цими несмілими очима, які так жадно дивляться на гнилі ковбаси, на смердючу рибу? Хте ці люди, яких так обережно обминають ті чистенькі панки в легеньких капелюхах, наче бояться доторкнутись їхніх запорошених сорочок і важких клунків? Хто вони?

«Це заробітчани. Це ті, котрих випихає із себе село, котрі більше непотрібні йому.

«Обкрадені, обідрані тими, хто має силу обідрати, вони йлуть продавати себе, свої сили, своє здоров'я, своє тіло, сором, любов; вони йдуть найматись до ситих, розпутних, ледачих людей, які мають землю, гроші, але які не обробляють цієї землі, бо мають другу роботу: їсти, пити й розпутничати».

Плямуючи так людей, що мають землю й гроші, цебто капіталістів і поміщиків, виступаючи речником наймитівсько-заробітчанської гелоти й революціонерів, Винниченко в цей час уміє й національну справу ставити по-класовому, по-пролетарському.

В оповіданні «Хто ворог» виступають, з одного боку, дві групи заробітчан — «кацапи» і «хахли», що сваряться між собою, вишукуючи найдотепніших лайок і глузуючи одна з одною, але коли стають вони віч-на-віч з наймачем, нашим же таки «рідненьким» куркулем, то сварку обидві групи зразу ж забувають, розуміючи, що «протів хазяїна надоть дружно держатись»; з другого боку, цей самий куркуль, що вміє з своїх наймитів висмоктати соки куди краще, як в економії, — «воно, думаєш, свій чоловік, а він тебе так висмокче, що й ніг не поволочеш, як строку того добудеш». Зате ж прикидається він таким рідним до «свого брата, мало-

росіянина», і так спритно використовує наявність на рибничому ринкові ще й «кацапні», з якою йому так «важко робити», що «краще своєму переплатити», бо, мовляв, «свій свого все таки хоч пойме», так хитро втворює конкуренцію різно-національних груп заробітчан, що збиває ціну навіть нижче від тої, яку сам же спочатку запропонував. Ніг улеслився мову цього «свого брата», «мужика», що наймає чоловіка з 15 робітників, заробітчанинові тільки й лишається зідхнути: «Ехе хе-е!.. Ось двадцять літ я заробляю оцими руками, а піде ще не бачив, щоб хазяїн нашому братові за свого був—чи хахол, чи кацап він».

Все оповідання дає ясну відповідь, хто ворог українцеві-заробітчанинові,—чи такий самий заробітчанин-руський, чи «свій брат» куркуль.

Є у Винниченка ще й такий «свій брат»: це вже не мужик, а «малорос-європеець», поміщик з отаким-ось лібералізмом:

«Дорогий добродію! Ви—прогресивний чоловік і я—прогресивний чоловік. Обоє ми хочемо добра, правди... Я сам поділяю погляди тої партії, яка вимагає землі селянам... Але... будемо говорити по щирості. Одне,—льозунг, а друге—життя. Селянам треба дати льозунг «землі», бо без цього вони не будуть боротись за політичну волю... Але ж не будемо кривить душею... Чого наші селяни бідні? Хіба справді од недостатка землі? Це ж... ну, по меншій мірі це—помилка. Наші селяни—азіят. Ось у чому гвоздь. Культури, Європи йому треба! І перш усього—зрозумілої, української школи!»

Як чудесно це в епоху першої революції зліквідував Винниченко ліберальніс-народницьку казку про безбуржуазність української «мужицької» нації, ту саму казку, яку він через півтора десятиліття, в епоху другої великої революції, сам не раз повторяв. Він не тільки виявив брудоту буржуїв Лабазнікових («Заручини»), не тільки показав сільського павука, не тільки висміяв і «щирого» націоналіста й «уміркованого» куркуля («Уміркований та щирий»), але й заплямував степового хижака, поміщика з механізованим господарством,—«малороса-європейця», що з помсти й страху до своїх наймитів-страйкарів та селян-бунтарів з кулемета розстріляв

селянське весілля, прийнявши його за похід на свою економію.

«Слово малороса-європейця», «машинним робом» було сказане «старій нашій Неньці-Україні»,— закінчує Винниченко. «В той вечір я розпрощався з ним і через те не знаю вже, які «слова» він далі говорив селянам і яке «слово» сказали йому селяни».

Отже на провесні епохи революцій Винниченко зліквідував старе народництво в українській літературі, поставивши під жорсточий глум віджилу українофільську патріархальщину, з її сонгородами, круторогими волами, з її нерухомістю та спортунізмом, з її співочими товариствами та Гаркунами-Задунайськими в царині культурної діяльності. Вчинив він цю ліквідацію способом, як показано, пролетарсько-плебейським.

В цім велика історична заслуга Винниченка перед українським літературним процесом на його пролетарському етапі наших днів.

Але на цім і кінчається його революційна соціально-історична роля в літературі. Винниченко-письменник розвивається і далі, але розвивається вшир. Обсягом і різноманітністю своєї тематики, діпазоном проблем та масою людських типів Винниченко безперечно стає на рівні першої-ліпшої літератури європейської.

Він не тільки характером своєї творчості прорубує «вікно в Європу», але й особистим життям стає мешканцем Європи. Справді, за останні 25 років ми налічуємо ледве 7—8 років його перебування на Україні. Решта — еміграція. І коли ще й дотепер не перевелися охочі люди «рубати вікно» в Європу, то це тільки через те, що відкривачі Америки або не знають, або забувають, що Колумб це вже давно зробив.

В періоді між двох революцій Винниченко хоч і дає ряд яскравих картин революції 1905 року («Дизгармонія», «Салдатики») і низку революційних драм, але навіть і в цих його творах революція—це лише тло для проповіді чимраз дальшої від революції філософії й моралі. З художника стихійного

соціяліста та речника плебейських верств, що малював моральну нікчемність і розклад буржуазії, ненажерливість куркулів, хижацтво поміщиків, що в усій гостроті розкривав соціальні контрасти, бичуючи визискувачів і художньо малюючи побут та прагнення робітництва, заробітчан та селянства,—від такого соціального ґрунту Винниченко розвивається в письменника буржуазно-революційної інтелігенції з властивими їй післяреволюційним упадництвом і деморалізацією в умовах суспільної реакції.

Інколи можна чути такі думки, що Винниченко—наш славний письменник, але, на жаль, встряп у політику, де діяв невдало і цим ніби поклав пляму і на свою письменницьку славу; через те, мовляв, треба його літературну творчість відокремити від його політичної діяльності, і коли останню не можна сприйняти, то зате першу взяти в усій її цілості, як огульно славу, навіть начепивши на неї пролетарського ярлика. Хибність таких думок полягає в тім, що мистецтво хочуть відокремити від соціального буття митця, тим часом, як він своїми творами лише його відсеічує. До Винниченка це стосується в найбільшій мірі. Його художні твори—це образи з його політичної діяльності й оточення, зв'язаного з ним в цій діяльності.

Організатор страйків заробітчанської голоти і її письменник стає до політичної боротьби, входячи в коло національно-революційної української молоді, що об'єктивно заступала інтереси буржуазно-демократичної революції і, працюючи серед робітників сільських і міських та серед селянства, шукала соціальну базу опертя для націонал-соціалізму. Українська соціал-демократія з'явилася, як виразниця цього націонал-соціалізму з її марксизмом, пристосованим до завдань національно-революційної дрібної буржуазії, що впливала на українське робітництво, і до Жовтневої революції висловлювала інтереси національної буржуазно-демократичної революції, а після Жовтневої революції провідним ядром своїм стала на бік націоналістичної контрреволюції.

Пройшовши весь цей шлях од революції до контр-революції з усіма зигзагами, властивими дрібній буржуазії, в ролі

ватажка української соціал-демократії, де провідна роль належала повнотою національній інтелігенції, Винниченко не міг не зафіксувати цього і в своїй літературній творчості. Звідси й випливає пересаджування Винниченка-письменника з соціального ґрунту заробітчанської голоти на ґрунт буржуазно-революційної інтелігенції.

Переглядаючи багату літературну продукцію Винниченкову за всю добу між двох революцій, всі оті романи—«Чесність з собою», «Еожки», «Рівновага», драми—«Базар», «Великий Молох», «Щаблі життя» і т. д., скрізь перед вами ця інтелігенція. Тут і тюрма, тут і заслання й еміґрація, тут і партійна робота, конспірації, страйки. Але все це тільки тло для розгортання психологічних, половых і моральних проблем, позначених тавром соціальної реакції й деморалізації, що з них окреслюється основна лінія: відходу інтелігенції від революції під прикриттям визволення свого «я» з-під влади різних «молохів» (революції, соціалізму, пролетаріату, мас). «Я людина, а не якась автоматична машина, начинена голими принципами»,— ось лейтмотив, що має виправдувати соціальну зраду цих тимчасових попутників революції й пролетаріату, різних ес-ерів, ес-деків, тощо.

Як характерну рису, тут треба відзначити, що Винниченко виступає, як письменник, не проти цих реакційних, упадницьких, деморалізаторських і дезертирських тенденцій свого оточення. Навпаки, вся хода філософування його персонажів має глибоко автобіографічний характер. Це ж сам Винниченко дедалі більше приходить до проповіді буржуазно-індивідуалістичної моралі «чесности з собою», внутрішньої гармонії волі, почуття й розуму індивіда, незалежно від того, який соціальний зміст цієї гармонії.

«Плювать мені на те, що хтось, хоч би це була сама людськість, человечество, вважали це неморальним. Коли я сам з собою в гармонії, коли і еся, і розум, і серце—всі разом штовхають, тягнуть мене кудись і те, що я зроблю, одобряють всі три, тоді я роблю морально, хоч би я і вбив чоловіка». («Великий Молох»).

Звичайно, що такий «гармонійний» індивід не визнає ніякої громадськості, ніякої дисципліни, ніяких партійних обов'язків. «Я з примусу не признаю обов'язків!»—це його ставлення до партії. «Ненавиджу я це страховище, яке зветься «ми», цей Молох, який по якомусь праву простягає свої залізні руки і мене, розтирає мою душу, моє «я»... З якої речі?!» І цей тип, що всю цю антисоціяльну мораль розводить, щоб виправдати свою відмову взяти участь в організації втечі з тюрми свого партійного товариша через те тільки, що той йому особисто антипатичний,—цей тип партійця у Винниченка зовсім не є негативний. Навпаки, він є позитивний тип; партійний комітет, замість виключити його з партії, визнає йому повну рацію, після чого він у захваті йде визволяти того самого товариша з тюрми.

Можна сказати більше: цей тип—це сам Винниченко, що в своїй політично-партійній діяльності також ніколи не визнавав ніяких партійних обов'язків, ніякої дисципліни, ніякої колективності, а діяв завжди на підставі своєї «чесності з собою», з усіма її викрутасами й несподіванками. Негативний тип у Винниченка—це той, хто обстоює партійну організацію, товариську дисципліну, колективність, поборює деморалізацію і вимагає виключення з партії першого типа. Йому автор навіть прізвище дав відповідне: Абстракт; він глузує з нього, як з начиненого «голими принципами». «З Абстрактом іти? (визволяти з тюрми товариша). А він почне мені там з погляду історичного матеріалізму курок піднімать». Винниченко робить його навіть зовсім неправдоподібним, щоб висунути на показ догматизм і педантизм: коли справа втечі з тюрми розладжується через відмову згаданого вище одного «я», цей Абстракт в цю скрутну хвилину все ж не забуває, що він «різно в вісім» п'є чай і йде додому.

Відходячи від революції, відмовляючись од соціальних проблем, грузнучи в болото обивательщини, улаштовуючи своє егоїстичне вузеньке «я» в обстанові матеріального добробуту й міщанського комфорту, ця колись революційна інтелігенція, скуштувавши трохи жандарських ласк, царських тюрем і заслання, приходить до висновку, що адвокатська

чи кооператорська кар'єра куди краща, аніж поневіряння в ім'я революції й соціалізму. Але своє ренегатство вона потребує одягти в якісь філософські шати, їй треба якоїсь моралі, щоб не тільки виправдати свою нікчемність, але ще й зняти гордовиту позу своєї вищості над тими, що не дезертують од своєї громадської боротьби. Бо як же? «Вони—отара... Вони бояться зостатись сами з собою, їм потрібний гурт». А от ці ренегати й шкурники,—вони істоти «вищі» і страшенно гармонійні «я». Вони з таким блискучим призириством ставляться до того революційного середовища, що царат запакував його по тюрмах та засланнях. «Я тільки місяць, як із силки,—каже один з таких Винниченкових персонажів,—з цієї ковбані, і перед очима ще стоїть і тепер вся ця грязь».

Їм треба виправдати своє соціальне й моральне банкрутство, зраду своїх поривів молодости. Винниченко не тільки списує з них їхню філософію, він її розробляє, застосовує, він робить з неї основну лінію своєї творчості. А суть цієї архі-буржуазної філософії полягає в тім, що з людини здирається й розвінчується її соціальну сторону і підноситься у великий абсолют біологічний тип, що бере реванша над громадською звіриною.

«Моральне в книжках та в головах філософів, які сидять і видумують системи моралі; і хоч ти собі «усвой» двадцять систем розумом, а твоя мораль буде така, яку тобі дали століття й тисячоліття. Мораль твоя в крові твоїй, в нервах, в температурі, в скорості обміну веществ у твоєму організмі». («Великий Молох»).

Така мораль—це вже не витвір суспільства, не норма співжиття людей, пристосована до командного ладу соціальних відносин, а продукт природи, закладений у самій біологічній основі людини. Ясна річ, що для дезертирства з фронту соціальної боротьби така філософія вельми зручна, мовляв «природу не замахеш в собі слиною моралі». І Винниченкові герої поглиблюють її далі:

«Нуда, я—животноє і ти—животноє і що ж з того? І коли вже перестануть лякати цим! Думаєш, як люди наробили

собі всяких цяцьок, вроді філософій, машин і т. ін., так і перестали бути самими собою? Животні все одно. Да! І нічого в цьому поганого нема, щоб ти знала!» («Щаблі життя»).

Така філософія, що в основу життя ставить тварину з її «чесністю з собою», з її самозакоханням «я», становить вираз розкладу, деморалізації й психологічної реакції громадської й політичної. Її закон життя такий: «Життя нам дало два закони: піддержуй себе і піддержуй своє потомство». Над цим законом Винниченко б'ється майже в усіх своїх творах цієї епохи своєї літературної творчості. Справді, проблема полу і проблема дитинства стають на чільне місце його драм і повістей. Але марні всі його змагання, бо ставлячи ці проблеми на ґрунті тварини-індивіда, що ніби панує над усім людським, соціальним, що ставить догори ногами всі людські побудовання, він тільки й може показати нам безглузду боротьбу самиць і самців та смакувати слизькі полові ситуації, стаючи цією стороною своєї творчості на тій межі, що за нею йде вже арцибащевщина.

Шукати гармонійної людини в запереченні суспільности, протиставляючи їй своє «я», а це «я» знижуючи до тварини,— це значить не розуміти того, що тільки гармонійне суспільство дасть гармонійну людину, і то на ґрунті соціальному, а не біологічному, що шлях до цього—боротьба за соціалізм через організовану боротьбу класи, а не через «чесність з собою», це значить об'єктивно служити реакції і прикривати паскудства гнобительського антагоністичного суспільства.

Гармонійна людина буде. Але вона буде так подібна до Кирпатого Мефістофеля, як цей останній є подібний до орангутанга. А «Кирпатий Мефістофель»—це підсумок цілої епохи Винниченкових психологічних колупань і сповзання від виразника соціальних контрастів, поборника трудящої класи до апологета тварини з її мізерним «я».

«Записки Кирпатого Мефістофеля» завершують собою літературну діяльність Винниченка доби реакції. Це є останній його великого розмаху твір літературний перед великою революцією 1917—1920 років. Писаний в часи світової війни,

майже напередодні революції, «Кирпатий Мефістофель» нічим не гровіщає нових кроків історії. Революціонер і підпільний діяч, член ЦК УСДРП, працюючи для революції, Винниченко її не передчуває, не бачить тих людей, що поведуть цю революцію. Під рев гармат і здригання залитої кров'ю земної кулі Винниченко художнім хистом своїм все ще в добі соціальної й психологічної реакції та міщанського добробуту свого героя.

Задуманий у автора, як негативний тип, Кирпатий Мефістофель являє собою інтелігента низьких моральних якостей, ренегата революції, що знайшов своє місце в буржуазному суспільстві, зробивши добру адвокатську кар'єру. Його оточення—круг його знайомих—такі самі буржуазні інтелігенти, що колись за глумливим виразом Кирпатого Мефістофеля «революцію пуццали», а тепер «пуцають банк»,—увесь їхній зміст життя це грати в карти, плести інтриги, плутати родинні справи та добре жити, як личить «порядному громадянству», з циліндром на голові, як його символом.

Ця публіка з чванькуватою пихою дивиться тепер на колишнього товариша, що, повернувшись з Сибіру, замість кола товаришів потрапляє ось в яке оточення:

«Серед нас, серед наших ретельно поголених облич (це нотує в своїх записках Кирпатий Мефістофель), бездоганних комірців, строго вигладжених бриж на штанях, лакерованих черевиків він робить вражіння не то псаломщика, не то прикажчика з економії. Здається, що він сидить тут для того, щоб дочекатись, коли пан увільниться й дасть йому інструкції. Тоді він візьме свій клунок, що лежить десь у кухні, суковату палицю й пішечки почимчикує на вокзал, жаліючи п'ятака на трамвай.

«А колись же він царював на мітингах і ця скудовчена борідка, ці пасмочки на потилиці викликали повагу. Неохайність і вбогість одягу були потрібні, необхідні. Колись робітники на пам'ять вчили проклямації, написані цією рукою, що тепер так несміливо й злодійкувато посилає у рот на видельці смачні гриби».

В цім контрасті в усій своїй красі перед нами кумпанія ренегатів і зрадників революції, що ролю бойців з її небезпе-

ками проміняла на теплий кожух того самого суспільства, проти якого колись боролася.

Та не тільки це. А ця кумпанія з цієї зради хоче зробити ще й свою вищість перед тим, хто ще до неї не дійшов. А коли інколи — дуже рідко — докори сумління починають трохи бентежити такого от Кирпатого Мефістофеля, то він цей докір повертає на виправдання: це ж молодість була. «І ніякої зради немає з мого боку. Мене самого зрадило життя, одібравши в мене молодість». Отже суть революційної діяльності не в боротьбі пригноблених, експлуатованих проти гнобителів, експлуататорів. Ні. Для такого хвилевого попутника революції суть її — це «одважність, нахабність, безмежність юнацтва. А форма все, що хоч: вірші, революція, кохання, варстат». Це є своєрідна модифікація старого соціал-ренегатського бернштайніянського, а у нас ерупівського в свій час гасла: кінцева мета ніщо, рух — усе.

З такого погляду революція не страшна для гнобителів. Адже «революціонери подібні до нічних метеликів», що летять на світло, доки їм не зломлять крильця. Вони, мовляв, «завсігди були, є й будуть», бо це ж молодість, але завжди їх мнуть, ламають і шарпають, після чого ці метелики, якщо не гинуть, то обертаються в статечних трутнів.

Це не завадить, звичайно, такому збірному колись «нічному метеликові», а тепер «хижакові-адвокатові, що годується стервом закона», як сам себе величає Винниченків герой, незабаром вилізти з свого комфортабельного кабінету і на спинах не метеликів, а справді революційних мас посісти крісла генеральних секретарів в уряді самого автора й виявника цього типа, щоб знову зрадити революцію, але вже за допомогою гармат і багнетів хижих імперіялістів.

До такого соціально-політичного обличчя Кирпатого Мефістофеля цілком пасує і його мораль. Запропонувати голодному товаришеві, що повернувся щойно з Сибіру, піти умо-

¹ Р. У. П. — Резолюційна Українська Партія, попередниця УСДРП, що до неї належав Винниченко з 1902 року.

вити за допомогою хабаря якогось свідка дати на суді брехливі свідчення, назвати це роботою і визначити за неї плату, та ще й глузувати з «настовбурченої чесности», коли той обурюється від такої пропозиції годуватися «стервом закону» хижаків під гаслом: «бути мерзотником з дужими пазурами теж не кожний зможе»,—такий цей Мефістофель.

Це не значить, що перед нами тип дужого хижака, урівноваженого мерзотника, який знає, що робить. Ні. Цей дрібний буржуа лише напускає на себе личину Мефістофеля, але його зраджує качиний ніс міщанина, що ні в чім, а ні в мерзотності, а ні в ренегатстві не може бути послідовним. Тримаючи своє «я» під постійною самоаналізою, роздираючись сумнівами, він приходить до висновку: «Нікчемний, недороблений Кирпатий Мефістофель! Ні в чому я не можу дійти до кінця. Навіть у злому я не можу дійти до кінця».

Стоячи обома ногами на ґрунті хижацького суспільства й мерзотної моралі, цей герой не від того, щоб, ставши в позу романтика й, колупаючись у власному «я», показати, що він вищий від цього суспільства, що він сміється з «стіни припудрених», говорить про соціалізм, зневажливо посміхаючись з того, як «многі сучасні соціалісти підтримують цілість стіни припудрених».

З цієї недороблености, з цього роздвоєння Винниченко робить колізію своєму героєві—на ґрунті полових відносин, подружжя, дитини.

З одного боку, Клавдія Петровна—нікчемна самочка, з другого боку, Біла Шапочка—мрія, що підносить Кирпатого Мефістофеля з його болота, влада дитини,—і він зовсім сідає на дно цього болота: «Мої справи йдуть добре. Маю двох помічників, гувернантку, велику квартиру, успіх у картах». Біла Шапочка промайнула світлою плямою і зникла. Здавалося б, кінець? Так ні. Автор ще мусить примириться з своїм героєм, початим, як негативний тип і закінченим позитивною рисою: надсилання грошей на заслання тому самому революціонерові, з якого раніше знущався, пропонуючи хабаря і підлу працю.

Загалом у цім романі автор переплітається зі своїм, ним же плямованим, героєм. Самобичування і круті повороти навколо свого «я» характерні для Винниченка взагалі. І в плямуванні Кирпатого Мефістофеля власне й виявляється самоплямування автора і його суспільного прошарку дрібно-буржуазної інтелігенції з її революційністю і зрадами, з її мораллю й аморальністю, з її індивідуалізмом і культом свого тваринного «я».

Доля люто насміялася з цього колись художнього представника сільського пролетаріату-голоти. Колись він зрушував цю упосліджену масу сказати своє «слово» не тільки «малоросу-європейцеві», але й «свому братові малоросіянинові» з хуторів; колись він глузував однаково і з щирого націоналіста, і з націоналіста уміркованого. Тепер, коли справді українська голота—селянство в спілці з пролетаріатом і за його проводом сказало своє «слово» усім уміркованим і щирим малоросіянам з хуторів і з шляхетських маєтків, сказало його ділом великої революції,—і Винниченко опинився в компанії з недобитками цього «малоросіяинства» на емігрантських смітниках Європи.

Через блуд з «хуторянською демократією» проморгав Кирпатий Мефістофель і зрадив революцію, що так близько була до нього, що так йому всміхалася, і не один вже рік плекає він дитину свого блуду—український націоналізм.

Націоналізм став за основу діяльності Винниченка насамперед політичної, але він і в художніх його творах знаходить собі місце («Хочу», «Божки»), особливо ж у писаних уже за часів революції. Щоправда, з вибухом революції 1917 року Винниченко художник майже зовсім замовкає перед Винниченком політичним діячем,—головою генерального секретаріату (уряд Центральної Ради), головою опозиції його світлости ясновельможного гетьмана всієї України, сиріч «Національного Союзу», нарешті головою Директорії з її фіналом—політичною еміграцією. Але ж і нечисленні твори цієї епохи великих зрушень—це тільки окремі ілюстрації його політичних переживань. «Між двох сил»—драма дрібно-буржуазного націоналізму між молотом більшовицької рево-

люції й ковадлом буржуазної контрреволюції на послугах у імперіялізму з самовизначенням у бік ковадла. «На той бік»—контрреволюційна повість, наклеп на трудящі маси й геройство петлюрівської терористики проти червоного ко-мандарма.

Націоналізмом зафарбував у свій час Винниченко пора-женську позицію української соціал-демократії під час ім-періялістичної війни, коли, глузуючи з російського оборонства (в брошурі проти війни), протиставляє європейській електрич-ній лампочці московські лапті, та й ті дорожчі за ту лампочку. З націоналізму часів революції почерпнув Винниченко запози-чену у Грушевського дику теорію безбуржуазности україн-ської нації, зачисливши в соціялісти «малороса-європейця» і «свого брата малоросіянина», тобто куркуля. Від на-ціоналізму—всі зради революції й політичні викрутаси цієї тра-гічноавантюристичної постави в українській історії наших днів.

Лишаючи вже осторонь моменти національного сказу й контрреволюційних рецидивів цього талановитого дрібного буржуа з його прокльонами на адресу «непо-чекістського народу», цебто українського пролетаріату й селянства, навіть у хвилини прояснення, коли він найближче стояв до проле-тарської революції, коли ганьбив петлюрівщину, признаючись до комунізму, пишучи свого «Листа негідника», найвищої міри каяття і самобичування, вступаючи на півтора дні до українського радянського уряду,—робив це все, виходячи з засад націоналізму. Посвідчити за це може його трьохтомно-мемуарна історія української революції «Відродження Нації».

Про Винниченка існує уява, як про найнепослідовнішу в своїх поглядах людину, як на політика, що своїми зигзагами й політичними несподіванками позбавив себе довір'я навіть од його ж табору—націоналістичної дрібної буржуазії.

У своїй брошурі останніх часів про поворот на Україну він розтовмачує цьому таборові з еміграції, що його непослі-довність і круті повороти—це, мовляв, цілком дозволена так-тика, основна ж його засада лишається непорушна.

Ясно, що засада ця націоналізм, хоч як там вона назива-ється: чи «національна ідея», чи «національне визволення».

І справді, носитися з цією писаною торбиною націоналізму, пробуючи її чіпляти і на гетьманську булаву, і на петлюрівського тризуба, і на радянського серпа й молота, і лишатися нарешті з нею на самоті, на вигнанні—ця роля нашого Дон-Кіхота гідна всякого співчуття.

Самотність при невичерпаних творчих силах митця перед калейдоскопом подій епохи великих соціальних катаклізмів, з одного боку, і перед буйним національним розвитком на соціалістичній основі вільної радянської батьківщини, з другого боку.

Для прогнозів щодо цієї доби Винниченкового життя даних ще замало. Проте треба констатувати згасання контрреволюційної оскаженілості цього борця націоналізму, деякі нотки примирення з радянською, більшовицькою Україною; що правда, в основі цього примирення лежить незмінний націоналізм, але націоналізм переможений соціалістичним розвитком української державности й культури. Звідси відхід од активної політики, політична пасивність не визнаного народом проводаря, неспроможного через свою егоцентричну шанобливість прийти до нього з непокритою головою. В літературній творчості Винниченка позначаються елементи якогось нового етапу. Епоха, соціально активізована до найвищої міри, насичена дією вибухових сил, має відсвіт у новому романі «Соняшна Машина».

Замість психологізму й моралізування—хаотичне нагромадження дії, замість вузької сфери навколо якогось «чесного з собою» «я»—сфера дії цілий світ, але й замість реальної революції—революція утопійно-авантурна, революція без соціального тла, не соціалізм через боротьбу і революцію кляси визвольниці людства, а сонцеїзм через винахід фантастичної машини, такий є Винниченко в «Соняшній Машині».

Соціальний нігілізм попеченого на революції зверх-індивіда, позбавленого своєї точки, глухий закуток, що єдиний вихід з нього—злитися з соціально-творчим колективом, будівником нових основ життя, творцем нових його законів, провісником нової людської моралі, вождем визволеної нації—

пролетаріатом. Тільки в цім гармонія і рівновага в колективі людських «я».

Але ж чи здібний повернути на цей одинокий шлях рятунку найдизгармонічніший з синів дволикої класи?

А. Річицький.

1927.

**ЗАПИСКИ
КИРПАТОГО МЕФІСТОФЕЛЯ**

В розчинене вікно потягає розталою корою дерева і кислим, вогким духом водянистого, весняного снігу, що ріденько чвакає під ногами. Табачний дим, розділений течією повітря, незадоволено клублячись, розріджується. Чути, як дзвонять у Софійському соборі великопосним, задумливим дзвоном. Там, у соборі, тихо тріскотять свічки, пахтить вільгістю стін, під банею високо вгорі лунає монотонний голос дячка.

Весна—паскудний час, неспокійний, розхристаний, безглуздий. Вечорами тільки й можна робити, що грати в карти. Тут, принаймні, знаєш, у чому річ. За одну ніч гри можеш пізнати все минуле й майбутнє своїх партнерів.

Ось Карачапов, він здатний схопити людину, що попала в скрутне становище, взяти її за горло й душити доти, поки ні копійки не лишиться у неї. Робитиме це серйозно, з діловитою пикою, мовчки, строго, поважно.

Клапан—боягуз, хапа дрібничками. Схопивши, озирється, біжить у куточок і там наминає свій маслачок. Окрім маслачків ні про що не мріє.

Сосницький гасає в різні боки. Коли ведеться йому, може кинутись у воду, і ризкуючи життям, рятувати другого. Коли погано з ним,—може підставити ніжку приятелеві і знаходити для себе сатисфакцію в біді його.

Мені приємно заманути чоловіка на саму гору і зіпхнути його вниз. І той момент, коли в очах, поширених надією й захватом, блискає жах—є найкращий. Приємно, коли увага застигає й ти обережно, м'яко повертаєш його в той бік, який тобі потрібний. А він усміхається й гадає, що сам іде, «сам іде!» От за це ще можна багато дати: коли ти так запанував над ним, що він уже й не помічає того.

Сосницький бере у мене вже шосту сотню. Він більше не хоче ризикувати. Тепер він гратиме з розумом. Банк нароста. Це вже справжня гора. Але Сосницький по камінчику, як Клапан, довбає і з усіх сил тримає себе, щоб не кинутись на неї з криком «ура»! Він, недбало розсівшись, ставить малесенькі ставки,—його не обходить гора. Мене ж тягне вивести його на неї.

— Ну, Сосницький, давай в кумпанії? Га?

— Ні, мерсі.

— Що, волієш по гривеничку зароблять? Розсудливо. Катай, серденько, катай, принесеш діткам гостинчика. Ну, кинь дурниці! Удвох же, кажу тобі. Нубо!

Сосницький раптом плигає:

— Давай, кат його мамі! Скільки там? Карачапов, бережіться!

Він сідає рівніше, зачісує обома руками жовту гриву й гупа рукою по столі. Він от-от на самісінькій горі. Тоді я замислююсь і кажу:

— Ні, здається, момент не дуже добрий; треба, мабуть, подождати.

— Що?! Ждати? Чого?!

— Кращого моменту. Тепер не можна.

— Ех, ти, боягуз! Сам іду!

— Як хочеш, не раджу.

— Начхав я на твою раду. Скільки в банку?

Він сам іде!

А побіч, за столом з закусками, сидить оцей обгризений Нечипоренко. Немов не помічаючи сам, часом бере вилкою то гриб, то шматок ковбаси і їсть. А щелепи йому десь аж корчить і хочеться кинутись, виючи, на їду й обома руками пхати її в себе, сопучи та здригуючись від насолоди.

Іноді він підходить до нас і дивиться на сотняні папірці, які ми пересуваємо один до одного. На його синюватих, голодних губах грає запобіглива і в той же час вибачлива усмішка старого ідейного інтелігента. І весь вигляд у нього старий, ідейно-інтелігентний: скудовчена, мишачого кольору, кучерявенька борідка; попелясті пасмочки волосся на висках і потилиці; неохайний, обшарпаний піджачок та вишивана сорочка з якоюсь стьождкою замість краватки; на ногах короткі штани, з-під яких видно руді халяви чобіт, які тепер ще носять, здається, тільки батюшки. Серед нас, серед наших ретельно поголених облич, бездоганних комірців, строго вигладжених бриж на штанях, лакованих черевиків він робить вражіння не то псаломщика, не то прикажчика з економії. І здається, що він сидить тут для того, щоб дочекатись, коли пан увільниться й дасть йому інструкції. Тоді він візьме свій клуночок, що лежить десь у кухні, суковату палицю й пішечки почимчикує на вокзал, жаліючи п'ятака на трамвай.

А колись же він царював на мітингах і ця скудовчена борідка, ці пасмочки на потилиці викликали повагу. Неохайність і вбогість одержі були потрібні, необхідні. Колись робітники на пам'ять вчили проклямації, написані цією рукою, що тепер так несміло й злодійкувато посилає у рот на виделці смачні гриби.

Він чекає на мене. Я сказав, що можу добути йому роботу. У нього дома «жіночка та двійко ма-

леньких», як він з грайливою усмішечкою довів до моєї відомости і, мабуть, обливаючись соромом за цю усмішку. Вже два тижні, як вони прибули з заслання, а він ніде не може знайти роботи. Так-так, я запропоную йому роботу.

Коли Сосницький зривається з гори й потім понуро сидить, мені стає нудно. Ми граємо цілу добу. Це може остогиднути.

Я закидаю руку назад, беру із столика телефонну трубку й викликаю Соню, не перестаючи грати. На Сосницького я не дивлюсь, але бачу, як його руки стають важкими та занадто рівними,—так буває з людиною, яка пильно слухає і в той же час щось робить.

— Соня? Здорова! Так, це я... Не швидко. А втім, не знаю. Твій чоловік програє, а я виграю. Йому в коханню ведеться, а мені ні. Але це давно вже відомо... Сосницький, твоя жінка питає, коли ти прийдеш додому?

— Сподіваюсь сьогодні.

— Сподівається сьогодні. А я прийду зараз. Даси мені чаю? Чудесно. Ну, поки що, бувай!

Кладу трубку й заявляю:

— Панове! Ставлю все вигране плюс свою сотню. Чи виграю, чи програю, іду. Отже, моя ставка... вісімсот. Ви тримаєте, Карачапов?

Карачапов жмурить око від диму цигарки і здає карти. Його обличчя киргизьке, смугляве, з полиском, неначе погано почищене ваксою, непорушне й серйозне. Це значить, що в ньому гарчить жадність. Йому хочеться загребти мої гроші. Вузькі, пукаті, прикриті млявими повіками, очі дивляться в стіл.

Сосницький потягається і протяжно позіхає, занадто широко, як мені здається, розтягаючи свій масний, великий рот. Він хоче показати, що все йде, як слід. Добре.

Я виграю.

— Бачиш, Дмитре, як треба грати? Ну, бувайте, мої панове!

В передпокою, одягаючись, я дивлюсь у дзеркало. Поруч зі мною стоїть Нечипоренко і в дзеркалі мені видно, що я на цілу голову вищий від нього. Він короткий, куций, з круглою головою; я—довгий, чорний, з довгастим лицем, гострою борідкою і густими бровами, похожими на дві лохматі гусениці. Ніс у мене не кирпатий, а качиний, широкий і плескуватий на кінці, з довгими ніздрями. За все лице і постать мене називають Мефістофелем, а за ніс—Кирпатим Мефістофелем.

Нечипоренко натяга поганеньке, кремового кольору, пальтичко, підіймає комір і чекає на мене, тримаючи в руці круглу шапку рудого, собачого кольору. Коли я одягаю циліндра, що довгою строгою смугою одбиває світло електрики, я видаюся велетнем поруч з Нечипоренком.

— А вам не було занадто тепло в Сибірі в цьому пальті?—киваю я Нечипоренкові на його легесеньке пальто, натягаючи рукавички.

Нечипоренко знов не то вихиляється, не то протягається і, сміючись, говорить:

— Е, там у мене шубка була! Тут треба було трошки, теє то як його, заставити, значиться...

Він любить називати деякі речі зменшеним іменем: шубка, жіночка, діточки, грошенята.

На вулиці запах весни чується дразливо-гостро. Над бульваром повисла безвуха, лиса голова місяця й розсіяно усміхається. Тополі, як два ряди величезних віників, стоять непорушно. Крізь прозорі вершечки їх видно блакитно-сріблясті хмаринки. Внизу під тополями бринять балабайки й хіхікають незримі парочки. Побіч тротуару дзюркотить вода, а на бруку ще лежить брудний, потовчений сніг, подібний до шоколядної халви.

— Так-так, от уже й весна!..—зідхає Нечипоренко. Я почуваю, що він це говорить тільки для того, щоби почати розмову про роботу.

Я переходжу на бульвар і сідаю на лавочку, нічого не кажучи Нечипоренкові й не питаючи його, чи хоче він сидіти.

— Атож, атож, весна—кажу я.—Чудесна пора. А пам'ятаєте, як ми колись у таку пору революцію пущали? Так-так. Ну, так значиться роботу? Чудесно, можна. Це можна. Що ж ми вам придумаємо? Тільки отщо, голубчику: я вже з вас наперед візьму слово, що ви триматимете в секреті нашу розмову. Діло наше, знаєте, професіональне, адвокатське. Людина ви, я знаю, конспіративна, але попередити треба.

Місяць одсунувся до будинків і звідти дивиться мені в лице. Пахне мокрими кущами та торішнім листям. Голова горить від безсонної ночі. Соня чекає на мене. Тепер ще нема восьмої, значить, Андрійко ще не спить.

— Я не розумію... А втім, даю, розуміється, слово.

— От і добре. Значить, даєте. Ну от. А роботу покищо ми вам примудруємо таку. Часово, звичайна річ, так, щоб перебитись. Знання ніякого не треба. Так би мовити, дипломатичного характеру. Треба, розумієте, поїхати в один город і вмовити одного чоловіка, що абсолютної істини на світі немає й що світ є не що інше, як тільки наша уява. Простішими словами, дорогий мій, треба, аби цей чоловічок змалював на суді деякі речі так, як ми їх уявляємо собі. А щоб це легше було зробити йому, ви можете йому. Це все ж таки праця—направляти свою уяву по іншому напрямку. А кожна праця оплачується. Агітатор з вас добрий і вам це легко буде зробити. Як ви на це, га?

— Себто, як же це?!

— Що саме? Ви про віщо?

Нема нічого більш зворушливого, як оця настов-
бурченість чесности. З самого початку свого падіння.

— Ні, ви це серйозно?!

— Цілком серйозно, голубе. А що таке? Можете
взяти на себе це доручення?

Нечипоренко раптом поривчасто підводиться й го-
ворить поважним, колишнім своїм тоном, тим са-
мим, яким колись давав мені прикази по органі-
зації.

— Слухайте, товаришу Антоне—(мене, в дійсно-
сті, звуть Яковом), —коли це жарт, то я знаходжу,
що він досить дурний. Коли ж серйозно, то... то...

Він не знаходить слова, яке відповідало б його
почуванням.

— Та що таке, любчику? Які жарти? Цілком
серйозно. Ага, я ще забув сказати: гонорар вам
я можу запропонувати триста карбованців за удачне
виконання і сто за неудачне. Видатки, звичайно, на
мій кошт. Їхати, якомога, швидше.

Триста карбованців для чесности при голодних
очах і діточках—це поважний удар їй. Нечипоренко
усміхається.

— Одначе, цього я не сподівався. Чого-чого,
а цього не сподівався навіть від вас.

— Ну, голубчику, я не маю часу. Ви подумайте
і приходьте з відповіддю. Тільки швидше. Бувайте!
Я встаю і злегка підіймаю циліндра.

— Здорово!—з непорозумінням говорить Нечипо-
ренко. Він одсуває свою собачу шапку на потилицю
й неодривно дивиться на мене. Я хитаю головою
і йду вгору по бульварі. На лавах, по тім боці, що
в затінку, кудовчаться темними купками людські
постаті. Я згадую, що сьогодні неділя.

Іду довго, але кроків за собою не чую. Нечипо-
ренко стоїть на місці чи, напнувши шапку по самі

очі, спішить до своєї «жіночки» швидше розказати про все, що чула й бачила його чесна душа.

Андрійко сидить у їдальні за столом і, схиляючи голову то на праве плече, то на ліве, поклавши язика на верхню губу, розмальовує кольоровими олівцями якийсь краєвид.

Соня лежить у качалці й читає. Побачивши мене, вона спокійно пускає книгу на коліна й питає:

— Чай питимеш?

Андрійко робить останній штрих, схоплюється й підбігає до мене. Я почуваю, як м'якнуть мені ноги від його дотиків. Підхоплюю його під пахви й високо підношу догори. Руки мої чують ніжну теплоту його тіла й мені знов здається, що я злитий з ним і що відірватись від нього буде для мене фізично боляче.

— Вище, дядю Яша, вище!—кричить згори Андрійко і здіймає руки, намагаючись дістати до стелі.

— Ти його упустиш...—сухо кидає Соня.

— Дядю Яша, ще, ще трошки!

Але я спускаю його на землю й, держачи за руку, сідаю за стіл.

— Ну, як справи, малий?

— Та нічогенько. А в одного хлопчика сьогодні знайшли табак у кешені. Второкласник. Його виженуть. Глупо за такий пустяк ісключать хлопчину. Правда, дядю Яша?

Я боюсь, що на моїм лиці занадто виразно помітно моє почування і, усміхаючись, кажу:

— А звичайно, звичайно. Чорт-зна що таке!

— Ей, дядю, ти знов смієшся! Я не хочу. Я з тобою серйозно, а ти... Коли я буду в другому класі, я теж куритиму!

— А тепер не куриш?

— Тепер ще рано,—поважно говорить він.

Так, він викапана мати. Ті ж самі голубоватісірі очі, тільки не такі сухі та жорсткі, те ж саме пукате, як бік чайника, чоло, гостре підборіддя, біляве, невитке волосся. Ніс неправильний. І сьогодні мені здається, що в ньому є щось качине, плескувате. Глибоке хвилювання та ніжність обхоплюють мене.

Я кашляю, закурюю й кажу Соні:

— Ти дуже сердишся?

— За віщо?—байдуже кидає вона, тримаючи руку на крані самовара. Потім закручує його й підсуває мені шклянку міцного чаю, такого, який я люблю.

— Ну, за віщо... Але, бачиш, нема гірше, як грати в своїй кумпанії. Все дають один одному одігратися. Та так тягнеться доти, поки всі не втомляться...

Андрійко тягне руку, хоче піти. Я обіймаю його й садовлю на своїх колінах. Він задоволений і зараз же починає нишпорити по моїх кешенях.

— Андрійку, тобі час спати...—каже Соня.

— Ну, ма-амо! Ти раз-у-раз, як приходить дядя Яша, женеш мене спати. А ще дев'ятої години немає. Знайомий біль і жаль до себе вколюють мене.

— Так, правда, іди, хлопче, спати, йди...

А отже є якась підла насолода в цьому болю!

Соня, здається, розуміє мене, бо насмішкувато усміхається й підходить до нас.

— Ти повинен бути вже в ліжку о дев'ятій годині. Поки вмиєшся, роздягнешся... Іди, скажи Фені, хай допоможе тобі. Прощайся з Яковом Васильовичем та йди.

Андрійко помалу злазить з моїх колін і, коли вже стоїть долі, простягає мені руку. Я усміхаюсь, потискую її й випускаю. Андрійко цілує матір і виходить.

Соня сідає проти мене, становить лікті на стіл і, з'єднавши кінці пальців, говорить:

— Мені, Якове, треба побалакати з тобою.

Коли за дверима їдальні зникає маленька постать, я стаю самим собою. Присуваю попільничку, закладаю ногу на ногу й одкидаюсь на спинку стільця.

— Слухаю з охотою.

— Я прохала б серйозніше вислухати.

— Серйозніше від мене може бути хіба тільки ідейний вегетаріанець.

Соня деякий час мовчить, немов би занята своїми пальцями. Ніс у неї не Андрійків,—правильний, сухуватий, з рожевими, рухливими ніздрями. У Сосницького теж не Андрійків—м'ясистий, важкий; ніздрі, неначе цвяшком проткнуті. Мені здається, найвірніше дзеркало душі людини не очі, як гадають, а ніс. Бувають носи добрі, злі; м'які, тверді; важкі, легковажні; хитрі, простодушні.

Соня зводить на мене Андрійкові голубовато-сірі очі й тихо говорить:

— Не ходи до нас.

Всередині штовхає мені щось боляче, але я, не перестаючи усміхатись, злегка дивуюсь і кажу:

— Досить несподівана іречність. Чому ж то так?

— Іречності покиньмо. Тому, що твоє... тому, що ти погано впливаєш на всіх нас. Дмитро при тобі розпускається, нервується. Андрійко стає неслухняним, вередливим. Я також не легко почуваю себе з тобою. Краще нам не бачитись.

Я мовчу й усміхаюсь. Ніс у Соні від хвилювання блідне й губи стають ще тоншими, лице робиться сухим, колючим. Тепер видно, що їй двадцять дев'ять літ, а то й більше.

Мені власне треба б встати й піти.

— Чу-удно...—кажу я, струсюючи попіл з цигарки й роздрібнюючи кінцем цигарки сіреньку гру-

дочку.—Чу-удно. А я гадав собі, що впливаю на вас, як найблаготворніше. Друг дому. В справжньому змислі цього слова, без лапок!..

— Ти, мабуть, не від того, щоб і в лапках бути другом?

Злість її не зовсім зрозуміла.

Соня поривчасто змахує руки зі столу й нервово чепурить волосся. На мене не дивиться, але я почувую, що вона чекає відповіді на ці слова. Якось особливо чекає.

— Через що ж раптом така постанова? Цілий рік буваю й нічого, і... так несподівано?..

Строго похмурює свої милі, широкі брови і, дивлячись убік, вже майже спокійним, звичайним сухим тоном каже:

— Бо ця постанова давно вже назріла. Я хочу сказати тобі одверто... Ти—людина глибоко ненормальна, негарна й жорстока. Ти хитрий і вмієш ховати себе, але тебе все ж таки видно. У тебе нема нічого не то що святого, а... а навіть дорогого, цінного в житті. Я не знаю, навіщо ти живеш. Побувши з тобою, відчуваєш себе порожнім і зайвим. Стає нудно жити.

Немов із книжки вичитує—видно, давно наготовила всі ці фрази й не раз повторювала їх про себе. Я уважно слухаю.

— ...Ти з усього смієшся й удаєш з себе розчарованого, але робиш це для того, щоби замазати свою бездушність і моральну порожність, і через це ти і жорстокий і... багато іншого, ще гіршого. Я не хочу торкатись твого особистого життя. Це твоє діло, живи, як хочеш. Але, коли ти своєю особою входиш в наше життя, я маю право охоронити себе. До твоєї появи серед нас Дмитро був порядною людиною. Він не був тим, що вісім-дев'ять літ тому, але не був і тим, чим він є тепер. Це ти навчив його

сміятись з того, чому він раніш поклонявся, ти розпустив його. Так-так, ти! Це я раз-у-раз повторятиму. Ти навчив його грати у карти, писати брехливі статті, любити гроші, пити і... мабуть, зраджувати мене. Я певна, що ти не раз тягав його з собою до продажних жінок. І спеціально для того, щоб торжествувати, щоб тішитись і сміятися з нас, з нашого «семейного очага».

Мене, власне, не дуже дивує цей потік обвинувачень і лайки. Він повинен був, зрештою, колись прорватися. Дивно тільки, що це, що здавалось, це без помітної причини сталось.

— Прости, Сонічко, що переб'ю. Бачиш, слухаючи тебе, можна подумати, що Дмитро якийсь хлопчик або людина без волі. Це раз. Друге, що він ніби справді так змінився. А третє, що я наздвичайно сильна натура. Нічого цього, серце, немає. Він не хлопчик, силу волі має таку, що дай боже всякому, а я ніякого впливу не маю на нього. Ти все це... Дозволь мені скінчити!... Ти все це знаєш так само добре, як і я, але тобі треба до чогось причепитись, щоби вигнати мене. А втім, вибач мені, хіба не все одно яким способом ти це зробиш. Ти хочеш ще щонебудь мені сказати, чи мені вже треба йти?

Соня пильно дивиться мені в лице, немов би бажаючи примусити мене зніяковіти. Біля її очей виступила фарба і здається, що очі горять.

— Для чого ти втисся до нас?

Голос погрозовий, тихий.

— Я не втискувався, Соню. Пам'ятаєш ми зустрілися випадково і ти сама запрохала мене заходити.

— Ні, ти втисся! Ти напрохався. Ти знав, що я повинна була ненавидіти тебе всі ці вісім літ. І все ж таки ти з твоєю звичайною нахабністю й

безцеремонністю входиш в нашу родину і... руйнуєш її.

— Забобони, Соню. Сем'ю не можна зруйнувати збоку. Вона завжди розпадається з середини.

— Ну, це твоя «теорія». А я кажу те, що бачила на власні очі.

Я позіхаю й підводжусь.

— Так. Вибач, ти в згоді з Дмитром все це кажеш мені?

— Так, у згоді. В цілковитій згоді!

Вона каже ці слова необдуманно, я це чудесно розумію. Але злегка вклоняюсь їй і кажу:

— Досить дотепно ви згодилися: він мені винен дев'ятсот карбованців.

Соня помалу встає, випростує свою невелику, трохи плескувату постать і мовчки простягає до дверей руку.

— Ідіть звідси зараз же!

Я деяку хвилину стою й з усмішкою дивлюсь на неї. Мені треба багато зусиль, щоби вдержати себе від найпевнішого виявлення дійсної правди: підійти, обняти й почать цілувати. Тоді виявилась би істина.

Я повертаюсь і йду, не сказавши більше ні слова.

Безсонна ніч, Андрійко, розмова з Сонею, густе вечірнє повітря. Мені стає незрозуміло-весело і буйний виклик спалахує в крові. Я вже не боюсь думати про все, що хочеться, про що нагадує весна, чортяка її бери!

Зсуваю циліндра на потилицю, розстібую шубу й, вимахуючи паличкою, іду легким кроком по тротуарі. Візники наввипередки закликають везти мене, сподіваючись добре заробити. Я одмахуюсь від них, голосно прохаю вибачення у дам, зазираю їм під капелюхи і... навіть не сміюся з себе в цей час.

Ось той будинок, в якому ми колись друкували на гектографі проклямації. Так, це він, то що з того? Старий, червоний, з полупленою штукатуркою, з сірими віконцями, переперезаними товстими дурними прогоничами, які не рятують ні від злодіїв, ні від жандармів. Там є маленька кімната, що виходить вікнами на подвір'я. Там колись ми... А втім, ну її к чорту, чого я мушу про це думати?

Де мешкає той дурень Нечипоренко? Я б з охотою подивився на його «очаг».

Поперед мене плавно суне поміж плечами та головами біла шапочка. Пухнате, русяве волосся на потилиці нагадує мені щось знайоме. Невже вона? Поправляю циліндра й надаю ходи. Іду деякий час побіч і жадно вдивляюсь. Вона! Та сама молочнорожева щока, дитяче-строгий ніс і м'які, лагідні риси лица.

Я вмить почуваю, як у вісімнадцять літ, несмілість і замішання. Що їй сказати? Як підійти? Як почати розмову?

Біла шапочка звертає в перевулок. Тут менше людей і місяць здається яснішим. Я швидко наганяю шапочку й деякий момент іду позаду. Від неї подихає чимсь нижнім, надзвичайно-зворушливим, чистим. Я сам собі видаюся гімназистом, що причепився до гімназистки, що складає про себе фрази, які скаже їй і до самого дому не каже ні слова.

Шапочка озирається. Переді мною на мить з'являються двоє здивованих очей і зараз же зникають. Тоді я рівняюсь з дівчиною, поштиво тримаю циліндра над головою і спокійно, влажливо, сам дивуючись, звідки беруться в мене такі ноти, говорю:

— Простіть, будь ласка. Дозвольте мені пройти разом з вами до вашого дому.

Дівчина по перших же згуках мого голосу хутенько обертається до мене й зараз же прискорює

ходу. Але положливости я не помічаю в її рухах. Я, стараючись іти поруч, не отстаю. Несподіване чуття сорому й ніяковости сковує мої думки і язик. Мені вже хочеться, щоб нічого цього не було, хочеться одстать, але я не можу через щось цього зробити. Іду мовчки, і почуваючи в себе дурнувату усмішку на обличчі, дивлюсь на посріблений, немов покритий перламутром, профіль дівчини.

— Будьте ласкаві, дайте мені спокій,—раптом кидає вона мені нудьгуючим голосом, навіть не подивившись на мене. Так говорити може жінка, якій уже остогидли подібні сцени. Вони не лякають її, не обурюють, а тільки заважають.

— Я зараз дам... Простіть, ради бога. Мені самому соромно... Але дозвольте мені сказати. Я декілька разів зустрічав вас на вулиці і раз-у-раз... дуже хотів пізнати вас ближче. От і все. Запевняю вас, це правда!

Мабуть, вона схоплює в моїм голосі справжню щирість, бо з більшою, як мені здається, увагою зиркає на мене. Я вперше так близько бачу її лице, повернене до мене, й дивуюсь: воно зовсім інше, ніж з профілю. В профілю є щось безмежно-лагідне, слабеньке, ніжне, а так—обличчя серйозне, розумне, очі немов насмішуваті або сумні.

Вона одвертається, зупиняється й киває рукою візникові. Той з грохотом підкочує. Шапочка сідає і, не озирнувшись, од'їжджає. Я від сорому перебираю пальцями ніг і помалу йду далі. Біля воріт чується сміх. Мабуть, з мене.

Лежу в ліжку і дивлюсь на стіну, на якій застиг смертельно-блідий промінь місяця. Спати зовсім не хочеться. Коли я роздягався, здавалось, засну, як убитий. Але, як тільки ліг, і погасив лампу, почув, що сну не буде.

Перекладаю подушку на другий кінець ліжка й лягаю лицем до вікна. Місяць тепер по другий бік нього, мені не видно його. Зате я бачу блакитні й жовтуваті цяточки зір.

Холодне, гидливе почування туги важкою грудою лежить десь вище живота. Мабуть, від цього руки, ноги та все тіло здаються такими безсилими, що важко повертатись, важко підвестись і взяти цигарку з нічного столика.

Я знаю і свідомо повторюю собі, що це все мине через місяць, що це явище чисто фізіологічного порядку. Адже нічого подібного у мене не було зимою. Моя туга подібна до того страху, який буває у свідомої, інтелігентної людини на цвинтарі. Вона знає, що ніяких мертвяків нема й не може бути, а тим часом весь час почуває на тілі хвильки морозу. Це вікове, темне, дурне, з нього треба тільки сміятись. Так само й з моєю тугою. Я звик бути в отарі, звичка ця йде з дитинства людськості, як і мороз страху від мертвяків. Більше нічого. І з цього так само найкраще тільки посміятись і забути.

Але ці міркування не помагають. Є туга, є нудьга, важка, гризуча, темна, неначе я зробив щось таке, що забув, і воно мені погрожує бідую.

За вікном на вулиці часом чуються веселі, гучні голоси, сміх, співи. Десь студенти, курсистки вертаються з театру, з вечірки. Тепер студенти все з веселих місць вертаються вночі додому. І добре роблять. На їхніх грудях під шинелями не лежать пачки проклямацій і коли прийдуть додому, їм не треба буде одмивати руки від гектографського чорнила. І коли мине десять-двадцять літ, їм не треба буде боятись своїх споминів, вони не будуть обходити місця своєї молодості, скося позираючи на них із зневагою та викликом.

Справді, навіщо я живу? Рішуче не розумію. І невже на цих жовтих цяточках тягнеться теж ця чиясь злісна штука, що зветься життя? Уявляю, як повинно бути нудно тій істоті, яка з обов'язку свого становища мусить бути безсмертною: це ж така одноманітна, монотонна річ—життя. Родиться, розвивається, поживе, вмирає. І так вічно-вічно. Зоряні світи окремі планети, людські царства, людина, мікроб—живуть по одному шаблону. Не розумію, який інтерес може бути в цій тяганині, кому й навіщо це потрібно?

Від цих думок моя нудьга немов трохи стихає.

Я дивлюсь на тремтяче, лагідне мерехтіння небесних цяток і намагаюсь уявити собі життя на них. Згадую канали Марса й думаю, а що, як людськість знайде колись спосіб літати в світових просторах? Допустім, використає світло, як засіб пересування. Світло в один момент проходить, здається, сорок тисяч верст. І все ж таки до багатьох планет, від яких світло доходить до нас через декілька тисяч літ, не долетіти ніколи людині.

А як навіть і долетить кудинебудь, то що тут такого радісного? На Марсі, чи деінде, так само, як і тут, родяться, живуть, страждають, вмирають. Ну, чого прилетіли? Все те саме, не варто і хвилюватись. А то ще й бійка заведеться поміж планетними братами. У живих істот вона заводиться швидко.

Невідомо чого, мені стає сумно. Я дивуюсь: звідки йде цей сум? Через що? Де є той резервуар, з якого витікають чуття, і хто стоїть у їх границь? В кожному разі, не завжди свідомість.

І вже думки мої йдуть по іншому напрямку. Я думаю про Соню, Андрійка, Сосницького, Панаса Павловича, Карачапова. Мені по-земному і боляче, і смішно, і важко все, про що я думаю. І немає нічого важ-

нішого від цього, і вийти з цього людського кола неможливо, не дивлячись на всі філософії.

І я радий з цього суму, бо знаю, що засну швидко. Я лягаю на бік, покриваю голову ковдрою, згортаюсь по-дитячому бубликом, підтягнувши коліна до самого підборіддя й починаю думати про «те».

«Те»—моя давня, смішна звичка, про яку не знає ні одна душа. Я не можу заснути, поки не розкажу собі казку. Це в мене з дитинства. Я раз-у-раз засипав тільки під материні казки. Коли для інших моя звичка стала смішною, я мусів принести її в жертву своїй мужеській гідності і відмовитись від маминих казок. Але я замінив їх власними. І від того часу, де б і з ким би мені не доводилось проводити ніч, я неодмінно, хоч на декілька хвилин, кажу собі казку.

Мабуть, це властиве багатьом. І мабуть, вони помітили таку особливість казок: до певного періоду казка оповідає про те, що є. Це, власне, не казка, а одблиск дійсності в фантазії. Коли я на протязі багатьох літ складав історії, в яких моя особа творила різні подвиги, починаючи від геройських герців з індійцями, драконом, і кінчаючи перемогою над тюремними стінами, то я переказував те, що справді було. Бо в цім періоді все буває перемогою й визволенням.

В другому ж періоді приходить справжня казка, бо вона оповідає про те, чого нема й не може бути ніколи. Вона тужно заколисує, на хвилю односить від того, що є, і помагає забути себе. І через те з нею ще солодше засипати, ніж з першою.

Під ковдрою темно, тепло й затишно, як двадцять і більше літ тому назад. Я тихо починаю свою казку.

От я йду вулицею. Вечір надходить. Осінній дощик шарудить дрібним, пісочним шелестом у пожовклім листі. Тротуари не мокрі, а тільки масні від дощового пороху. В палісадниках пухкими купами лежить збите жовто-червоне листя, від якого іде такий дух, як коли розітреш листок на долоні. Шибки вікон подібні до рябих облич.

Комір пальта у мене піднятий, я високо підібрав плечі, втягнувши в них голову, але мені все ж таки холодно. Я йду без всякої мети, ні про віщо, не думаючи. Ні, я думаю про те, що я страшенно самотній. Самотній же тому, що нікого не люблю. Найпевніша ознака самотніх та, що вони нічого й нікого не люблять. І коли я слухаю людей, що жаліються на самотність і запевняють, що вони люблять, я думаю про себе: бідолахо, тобі для чогось хочеться переконати мене, що в тебе в гаманці одночасно порожнеча і цілі скарби.

Плентаюсь помалу, дивлячись у землю. Часом підводжу голову й тоді моє лице обвиває дощовий порох, як то буває часом біля фонтану.

Біля одного будинку,—я виразно бачу його: невеличкий, з червоної цегли, двохповерховий, перед ним палісадник, який творить немов коридор до парадного,—біля цього будиночку, саме в початку коридору, зустрічаюсь з жінкою в... в білій шапочці. Так, в білій шапочці, з білим коміром короткого пальта. Вона скидає на мене очима й тут же вмить, неначе підстрілена, спирається рукою на тинок і стоїть так деякий момент, не рухаючись і не одриваючи погляду від моїх очей. Я теж весь пронизаний дивним чуттям стою з піднятим коміром, з руками в кешенях і з очима в її очах. Це тягнеться не більше п'яти-шости хвилин, але мені здається, що я прожогом і довго несусь у якусь безодню і серце моє в солодкім жаху поширюється.

Жінка одступає від тинка й непевними, ослабленими кроками іде в дім. Злегка вищить пружина дверей, і двері грюкають за спиною жінки, і я розумію, що стою на вулиці, на тім самім місці, де тількищо переломилось моє життя. І самотність, і бруд, і сором,—усе лишилось на тротуарі, за палисадником, а я, новий, чудний сам собі, повинен іти в цей червоний будинок і провадити далі нове життя.

І от я йду в ті самі двері парадного. Вони так само вищать, неначе я наступив їм на хвіст, і певною ходою виходжу на другий поверх. Там я дзвоню біля дверей, що ліворуч, і жду.

Коли одчиняються двері, я в передпокою бачу її та покоївку. Усміхаюсь до неї й зупиняюсь біля порогу, не одриваючи від неї очей. Покоївка здивовано поглядає на нас.

— Роздягніться!..—злякано й тихо каже вона.— Ідіть собі, Присю: це до мене!

Я скидаю вогке пальто й капелюх, з крис якого мені на груди стікає вода, що назбиралась там від дощового порошу. Вона так само, як і на вулиці, безсило спирається рукою на столик і розсіяно, в тихому жаху й непорозумінню дивиться на мене. Я бачу, як її губи починають беззвучно рухатись, і знаю, що вона хоче сказати «що вам треба?», або щось подібне до того, але вимовити цих слів не може.

Я підходжу до неї, беру її за руку й веду в кімнату, двері якої одчинені переді мною. Там світла немає і я догадуюсь, що вона стояла тут біля вікна і з цим же жахом дивилась на мене, на вулицю. Вона покірно йде за мною, не кажучи ні слова й зупиняється тоді, коли зупиняюсь я. Двері з передпокою я зачиняю за собою і в синьому присмеркові бачу проти себе бліде лице з великими, некліпаючими, зачарованими очима. З її руки, яку я випускаю, в мене ллється невимовне хвилювання. В мене таке

почування, ніби я все життя не випускав цю руку зі своїх рук, ніби це рука, яку подав мені увесь світ, де я до цього часу почував себе смертельно-самотнім. Безмежно рідна, близька рука...

І от я одною рукою тихо наближаю до себе цю руку, до своїх грудей, другою рукою побожно обіймаю ніжні її плечі й схиляюсь до її вуст, розкритих, гарячих від солодкого жаху.

Десь щось падає,—і ми випускаємо одне одного. В очах така ослабленість, що я похитуючись, як видужуючий, підходжу до вікна й сідаю на стілець. Вона теж одходить убік і сідає біля стіни.

Я дивлюсь на голі вершечки дерев з самотніми, поодинокими листками, що безнадійно, стомлено похитуються, немов роблять слабенькі спроби одірватися й піти за товаришами; дивлюсь на олов'яно-синій сутінок вечоріючого неба й потроху, неначе хто підпихає мене, приходжу до себе. І густа, широка, могутня радість, як вода у повідь, сповнює мою душу.

Я підводжусь, нехапливо підходжу до неї й сідаю поруч. Вона знов здригується, як здригується полум'я свічки, коли підходиш до неї. Все обличчя я ледве розбираю на тлі сірого вікна, але очі виразно бачу, м'які, лякливі, так само повні непорозуміння, чекаючи ще чогось.

В кімнаті чується гомін.

— Ідіть собі! Ради бога ідіть!—раптом шепоче вона.

— Я завтра побачу вас?

— Так, так.

— Де?

— Не знаю... Ради бога!

— На бульварі проти собору? Сім годин? Так?

— Так, так!

— Повторіть!

— На бульварі, проти собору. Сім годин.

.....
Ми вже багато-багато разів сидимо на бульварі, проти собору.

Вона вже не однімає своєї руки й сидить з таким виглядом, неначе скорилась неминучій долі.

Я кажу їй:

— Я можу запропонувати тобі тільки те, що маю: моє палюче бажання тебе, твоїх уст, грудей, всього твого тіла, співзвучного, рідного моєму. Я не обіцяю тобі нічого!—ні вірності, ні вічності мого бажання, бо, кажучи так, я збрешу і тобі, і собі. Але є в мене крім цього ще одно:—це моя давня, вихована довгими роками туга за матір'ю дітей моїх, за другом і товаришем мого життя. Маю тайну, несмілу мрію обнови́тися в моїх дітях і оправдати забруднене, зогиджене мною моє існування. Коли ти шукаєш батька твоїх дітей, коли маєш і ти тугу за товаришем життя і віриш моїй тузі, коли маєш сміливість шукання, і не боїшся можливих помилок та невдач, то я можу запропонувати тобі ще одно, ось це моє давнє шукання, мою мрію, мою тугу за створенням себе...

...Я не знаю тебе і ти не знаєш мене. Ми знаємо голос наших тіл, старий, прекрасний, могутній голос наших предків. Він сповнює наші душі п'яним і радісним, як старе, густе вино хвилюванням та захватом. Але не вірмо йому, бо це тільки старий, легковажний гуляка-бог, що сумлінно виконує своє призначення. Не вимагаймо від нього більше від того, що він може дати. Його діло звести нас, штовхнути одно до одного. А що з нами далі буде, це не обходить його. Заспіваймо ж йому славу й подяку, але не складаймо на нього нашого життя. Чи розумієш ти мене, моя бажана?

Вона злегка потискує мою руку й дивиться на мене коротким, соромливим поглядом, за яким я

з невимовним хвилюванням схоплюю усмішку старого, прекрасного гуляки.

.....
І от я вже хижак-адвокат, що годується стервом закона, дурістю, безпорадністю та жадністю своїх жертв.—Я скромний повірений, що боронить проти закону і хижаків довірливих та безпорадних.

Ми живемо в маленькій ясній кімнатці. Я заплатив усі борги, одмовився від «гонорарних» справ і наш бюджет щомісяця примушує нас приймати різні героїчні постанови: ми ходимо на дешеві місця в театр три рази на тиждень, пробуємо свої сили на вегетаріанстві, я курю дешевий тютюн, а вона не їсть яблучної пастили, яку страшенно любить.

Але що більше цих маленьких жертв, то ясніше та легше у мене на душі. Неначе скидаю з себе налиплу, брудну, тверду кору й вертаюсь до юнацтва.

Коли ж знайомимо одно одного зі своїми приятелями, то не знаємо, як казати й називаємо просто своє прізвище. Ми не кажемо: це мій чоловік, або це моя жінка. Нам соромно й ніяково так казати,—ми ще не чоловік і не жінка. Ми покищо любовники, товариші веселого п'яного бога. Ми бенкетуємо і справляємо оргію нашого п'яного кохання.

Але мимоволі несвідомо й потай стежимо одно за одним. Мені не все подобається в ній. А вона, здається, не зовсім вірить мені. Коли мине оргія, вона думає собі: я піду від неї, так всі роблять. І мені не подобається, що вона плаче від цього, тільки плаче. Вона повинна інакше почувати. Я не знаю, як саме, і не можу навчити її, але плакати не треба.

А втім, може й так добре,—я ж не піду від неї все одно. Як я можу піти від тої, яку сам вибрав?

Нарешті, коли минає багато-багато часу, коли проходить оргія, я відчуваю, що тепер знаю і люблю

її. І раз питаюся її: що таке любов? Вона відпові-
дає: це те, коли ніщо не існує, окрім нього.

Значить, вона ще не любить мене.

І знов згодом задаю їй те саме питання. Вона каже:
любов—це страх загубити.

Ні, і тепер вона ще не знає, що таке любов.

І от, нарешті, вона сама каже мені: як дивно,
я люблю світ, я люблю людей так, як ніколи не
любила. Від чого ця жалість у мене, і зворушення
і така хороша печаль? Я вже не боюсь загубити
тебе, бо це ж неможливо, правда?—ми так вросли
одно в одного, що я вже не розумію слова «загубить».
Кого загубить? Себе?

Тоді я бачу, що вона знає, що таке любов. Тепер
ми не можемо ні загубить, ні зв'язати себе.

І тоді ми входимо в світ оновлені, злиті в одному.
Тепер ми муж і жона.

У нас син. Це маленьке, чудесне створіння, що
дивним способом відділилось від нас і...

Але тут моя казка кінчається: глухий біль, ста-
рий, як давня рана, болюче ниє в мені. Зразу стає
душно під ковдрою, і я скидаю її з голови. І в ту ж
мить в мої очі б'є світло місяця. Він підліз до самого
вікна і, блідо усміхаючись, неначе пійманий
на чомусь стидкому, не кліпаючи, дивиться мені
в лице.

Я повертаюсь на другий бік і з тайною надією
прислухаюсь. Ні, біль є. І тепер я вже знаю, що не
скоро засну.

Так, є. Я підводжусь, беру цигарку з нічного
столика, запалюю й сиджу в постелі.

В соте—та де там! —в тисячне питаю себе: а що ж
як ні? А що, як вона вигадала цю підлу пімсту за
те, що було вісім літ тому?

І знову, і знову я перебираю в пам'яті всі дрібниці того проклятого вечора. І знов не бачу за собою такої провини, яка б рівнялась цій карі. Вона ж знала, що я не любив її. Знала, знала! Ніколи ні одній жінці я не казав «люблю», коли не міг сказати з повним серцем. Я міг зовсім не відповісти на це питання, міг викрутитися жартом, поцілунком, софізмом, але не збрехати.

А в нас же й ніякої розмови про любов ніколи не було. Не було навіть того, що зветься фліртом. Ми були партійними товаришами та й годі. Правда, вона частенько шпигала мене моїми любовними пригодами, я на це відповідав жартами, та на тому й кінчалось. Я навіть не розумію тепер, як між нами могла виникнути та проклята хвилева близькість. Не розумію. Чи вино, справді, так зробило? Чи радість з приводу втечі товаришів, від якої хотілось усіх обіймати, цілувати й робити всякі дурниці?

Ну, а вона ж, вона? Адже, здається, і вина не пила? Невже, дійсно, з її боку було щось серйозніше за хвилеву дурість? Інакше, як же пояснити її поводження в той вечір, на тому березі Дніпра? Бо, власне, в о н а взяла мене, а не я її. Ні разу я цього не сказав Соні, але повинна ж вона знати це сама, повинна пам'ятати, як тягла мене, як шарпала, як викликала те, що потім назвала «скотством».

І коли другого дня прийшла до мене, невже серйозно думала, що я можу назвати її ж і н к о ю?

А мабуть так думала, або, принаймні, хотіла. Бо чого ж так глибоко, так смертельно образилась на моє (правда, досить поганеньке, боязке) мовчання? Чого так раптово, в два тижні, повінчалась з Сосницьким?

Чи просто хотіла сховати слід гріха? Зробити законними будучі наслідки?

Добре. Але навіщо ж через вісім літ після того заявляти мені, що м і й «наслідок»? Що Андрійко— мій син!

Чудово, хай навіть так! Але для чого через кілька днів після цієї заяви брати свої слова назад і казати, що вона сама не знає, чий син Андрійко? Для чого це? Щоб піддати мене безперестанній, вічній карі сумніву?

Але ж це вже помста, це знущання, злоба, уми-сність! А коли так, то хіба варто вірити їй? Хіба не можна допустити, що вона все це, від початку до кінця, вигадала, що Андрійко ні в якій мірі не є мій син, що їй це чудесно відомо, але вона видумала це, щоб все життя мати наді мною жорстоку владу?

Так, це правдоподібніше за все. Так-так, це власне так! От виразно пригадую собі, як вона казала мені те. Цілий місяць після зустрічі, не бачившись вісім літ, не знаючи нічого одно про одного, цілий місяць поводячись зі мною так, що ні про які тайни не можна було подумати, вона раптом згадує, що Андрійко мій син. Я знаю, коли в ній зародилась ця ідея: тоді, як вона мене бачила з Андрійком і Васильком. Я не вмію поводитись з дітьми, я дурію і стаю якоюсь квашею.

Так, вона добре розрахувала свій удар: Андрійко мій син!

Чудесно! Але через що ж таки ця категорична заява вмить міняється? Через що?

Я дивлюсь на місяць, місяць дивиться на мене й винувато усміхається. Беру знов цигарку, закурюю й напружено думаю.

Так от через що: вона побачила, що цею звісткою не досягла бажаної мети,—занадто мало страждання дала мені. Я прийняв цей факт без особливого болю. Правда, він вразив мене, схвилював, але в той же

час сповнив усього новим чуттям, таким великим, що в ньому потонули всі умовності. Я знав тільки, що Андрійко—мій син, частина] моєї істоти, яка відділилася від мене і росте окремо. Це було найголовніше для мене.

Вона побачила, що замість страждання, яке повинно було знищити мене, дала мені щось таке, що підіймало. І тоді вона знайшла більш певний спосіб: «призналась», що збрехала, що сама не знає, чий син Андрійко.

От, коли вона могла цілком задовольнитися, вона сама злякалась, коли побачила, що зробив її удар зі мною. Вона сама не сподівалась такої сили його.

Дійсно, це все так. А коли так, то невже найбільше тупоумному йолопові не видно, що все це нісенітниця, що нічого спільного зі мною Андрійко не має й що мені треба раз на все покінчити з цим, одірвати від себе цю думку, притоптати чуття, розкидати ногами недогарки його і засміятися в саме лице Сонічці?

А навіщо вона раз-у-раз одриває від мене Андрійка? Щоб не дати затихнути сумнівові й закріпитися вірі, що він мій?

І через що в передостаннє побачення горіло під очима лице у неї? Чого співала романси з таким натиском у поглядах і голосі? І за що вигнала, заборонила бувати? Поганий вплив? Ненормальне життя? Та хіба ж це новина для неї?

А що, як я запропоную їй такого рода комбінацію: слухай, мовляв, Соню, візьми Андрійка з собою, лиши Василька Дмитрові та йди до мене, будемо разом жити?

Може вона саме до цього й підштовхує мене своїми оцими вчинками? Дмитра вона не любить, це мало не в перший же день зустрічі сказала мені. (Він її також, здається, не любить). Він надокучив їй і вона, мабуть, хоче свіжих половых почувань. Для

легеньких стрибань у гречку вона занадто багато говорила про моральність, назадто довго старалась переконати всіх, що їй гидкі ці «скотства». Значить, треба обставити це поважніше, ідейніше. Та й тривкіше, постійніше буде так.

Я усміхаюсь, шпурляю в куток цигарку й лягаю. На лиці та на грудях мені лежить мертве світло місяця. Тиша навкруги така, що шумить в ухах.

Андрійку! Хлопчику мій, де ти? Чи існуєш ти? Чи ти це спиш там, на Базарній, з ніжно загостреним підборіддям, яке так зворушливо червоніє від морозу?

Господи! Та невже ж я ніколи-ніколи не зможу дізнатися справжньої правди, не зможу віддати свою душу зголоднілій моїй любові?!

Беру подушку, перекладаю знов на другий бік і лягаю спиною до місяця. Тепер його світло падає на бік шафи і ясно освітлює її.

Я стараюсь більше не думати про Андрійка й силкуюсь зайняти свою думку чимнебудь іншим. Думаю про справи, клієнтів, карти, гонорари. Вираховую, скільки зароблю в цей місяць, комбіную оборону найближчих процесів.

.....
І знов непомітно вертаюсь до Андрійка. Знов починаю від початку, пригадую, уявляю «качиний ніс»; думки міняються, міняється вся Соня, я вже вірю їй.

Я схоплююсь, стискую кулаки і в сліпій лютості кричу:

— Будь проклята!! Будь проклята! Нічого нема, нічого! Одчепись од мене!

Засвічую лампу, хапаю перші, що попадаються під руки, папери й читаю.

Коли починає сіріти в вікні і все моє тіло горіти від двох безсонних ночей, я гашу світло й падаю

в постіль, ні про що вже не думаючи і бажаючи тільки сну.

Я понурий і злий. Кричу без вини на письменника, на Миколу, і зі злістю бачу, що вони від всієї душі ненавидять мене. Письмоводитель іде в якійсь справі і я лишаюсь сам.

Голову ломить і біль переходить у виски.

Комусь Микола одчиняє.

Влітає Панас Павлович Кривуля. Не входить, а влітає. Це діється так незвичайно, що я, ще не бачачи, як слід, збентеженого Кривулі, почуваю, що сталося щось катастрофічне.

Завсігди спокійний, до втоми тверезий, чепурний, благообразний, приват-доцент філософії, трошки скептик, але не злий скептик, а удаваний, щоб сховати під цим скептицизмом м'якість характеру, якої соромиться,—Панас Павлович у цю мить не то п'яний, не то невмитий, але виразно й дуже схвильований. Його волосся, звичайно ретельно зачесане набік, немов жовта шапочка, тепер лежить на чолі неохайними, злиплими від поту кільцями. Насмішкуватодобрі, трохи короткозорі очі, запалені й обведені оранжевими припухлими повіками, моргають з-за пенсне напружено й розгублено, немов туди попала порошок. Все лице з незайманим рум'янцем ясного блондина, з м'яким безвольним носом, здається пожованим, брудним і дурнувтим.

— Дома?—одривисто кидає він, налітаючи на мене грудьми й машинально тикаючи руку.—Слава богу! Думав, що не застану....

— Що таке, Панасе Павловичу?

Я підводжусь, здоровкаюсь і підсовую йому фотель. Він гепається в нього, важко сопучи, й починає шукати хустку по всіх кешенях. Його жилетка за-

стібнута тільки на горішній та нижній гудзик, роззявляється від рухів і видно білизну. Не знайшовши хустки, він забуває про неї й раптом, дуже кліпаючи, дивиться мені в лице. Потім одразу рішучим, грізним, але в той же час немов би зляканим голосом заявляє:

— Годі! Розводжуся з жінкою. Беретесь помагати? Але негайно, негайно! Зараз же, моментально!

— Берусь, Панасе Павловичу!

Я бачу, що говорити йому в цю хвилину про те, що розвод в один момент не робиться, нема ніякої рації.

— Чудово!—грізно стріпує він головою, від чого кільця підстрибують на спітнілому лобі.—Чудово! Буде з мене, буде!

— Що сталося, Панасе Павловичу?

З великим трудом мені удається вияснити таку річ.

Варвара Федоровна сьогодні вранці пішла до Олександри Михайлівни, влетіла до неї в хату і вчинила «принципіяльну» балачку, на закінчення якої ударила дівчину по лиці. Після того спокійно вернулась на лоно сем'ї, та й стала піджидати Панаса Павловича.

Ждала вона його в озброєнні своєї правоти і приготована, як слід, бо знала, що Панасові Павловичу буде відомо про «балачку» з Олександрою Михайлівною раніше, ніж він прийде додому. Дійсно, Панаса Павловича викликано з гімназії, де він саме мав лекцію. Він моментально погнав додому, страшенно розлючений, з непохитним наміром «убить або принаймні скалічити цю паскудну гадину».

Яким способом він майже п'яним став, про це Панас Павлович розповів дуже невиразно: хотілось пити; ну, побачив по дорозі ресторан, зліз і випив. Та окрім того, з такою особою, як його мила дружи-

нонька, по-людськи балакати неможливо, коли хочеш добитися яких результатів. Випив він небагато: три чарки коньяку та дві пляшки пива,—пиво од згаги. Але досяг блискучих результатів: він балакав з Варварою по її власному методу; загилив їй аж два ляпаси і заявив, що «рішуче, категорично і на завсігди розходиться з нею».

Панас Павлович то схоплюється, маючи намір побігати по хаті, то зробивши кроків зо два і наткнувшись на шафи або стіл, знов сідає й дивиться на мене, напружено кліпаючи очима.

Ні-ні, я навіть радий цьому! Надзвичайно радий!— час від часу говорить він з лицем людини, що вистрибнула з пожежі і не має чого радіти.

— Принаймні, тепер уже справжній кінець усьому. Ні, ви тільки подумайте, подумайте, який це жах: дев'ять-десять літ прожити в одній кімнаті з чужою людиною: з ворогом спати на одній постелі і без перестанку боротись з ним за всяку дрібницю, за кожний свій крок. Га? Чорт знає, що таке! Незрозуміло! Тільки у людей можуть бути такі безглузді, дикі ситуації. Ні, я радий, що так вийшло, я радий!

Він сідає з виглядом людини, що покінчила з цим питанням і з полегшенням одкидається на спинку канапи, немов даючи собі нарешті спочинок. Але вмить усім тілом перехиляється до мене і блискаючи склом пенсне, шепоче:

— Та ви знаєте, що вона примушувала мене брать хабарі? Знаєте? Так-так, хабарі! З учнів, з їхніх батьків. Я особисто не брав, я навіть удавав, що не знав про це. Брала вона, на чорний хід ходили до неї. А потім на мене робила пресію в певному напрямі й годі. Дивуетесь? А розумна, освічена, поступова жінка! Музику любить, театр розуміє, відчуває щиро. В політиці переконана республіканка, мало не анархістка. Так-так! І разом з тим безмежно-

егоїстичний, злий, жорстокий паразит. Простий паразит! Та вона ж нічого не робить. Нічогісінько! Обід варить прислуга, хату прибирає прислуга, за дітьми ходить прислуга. Вона ж тільки їсть, спить, щось там собі почитає, їздить по концертах, театрах, розводить розумні, цікаві балачки й більше нічого. Та за віщо?!—раптом одхиляючись назад і простягаючи до мене вивернені долонями догори руки, з непорозумінням і благанням кричить він.—За віщо, питаю я вас?! Та це ж... досмертний грабіж! За те, що вона викинула з себе два шматки живого м'яса, викинула із скотячим вереском, страхом, прокльонами, за ці подвиги вона все життя має право сидіти на шиї людини, має право вмішуватись в його життя, нівечити його, оплювати, зогидити? Так? І замітьте, замітьте собі: вона цілком щиро вважає себе безмірно вищою від тих, що варять обід, роблять панчохи, годують дітей. Для неї це все міщанство, рабство. Та ви знаєте, ви знаєте, що нема гидшої, нема паскуднішої істоти на землі, як жінка матеріально забезпеченого інтелігента... Запевняю вас, запевняю! Що таке наші жінки, жінки професорів, відомих адвокатів, письменників, лікарів, інженерів, як не паразити, як не досмертні грабіжники своїх чоловіків, як не паучихи, що пожирають своїх самців? Жінка мужика, робітника, купця, навіть поміщика, проста, немудрствуюча «міщанка», як люблять ці паразити називати їх, робить діло в житті, хазяйнує, виховує, як уміє, своїх дітей, чесно заробляє хліб і любов. А ці? А ці, я вас питаю? О, ці сміються з чотирьох німецьких «К»: Кіндер, Кіхе, Кірхе і... і ще якийсь там четверте. О, яке міщанство! Поступова інтелігентна жінка стоїть вище... О, чортяка б вас забрала!—смішно хапає себе за голову Панас Павлович.—Та в чому ж, у чому ця їхня поступовість? Чи хоч люблять вони своїх дітей?

«Любов матері, любов матері, любов матері, ах, любов матері!» Та брехня! Батьки, так-так, батьки більше, дужче, благородніше люблять своїх дітей. От візьміть, пригадайте сем'ї своїх знайомих, от візьміть—і ви побачите, що батьки люблять, посправжньому люблять, а матері тільки по-собачому. Та й то, коли вона поступова жінка, то й собачої любови немає, бо це ж «міщанство». Ой, ні-ні, я більше не можу! Я вас прохаю, Якове Васильовичу, заявіть їй просто і ка-те-го-рично, що коли вона не піде на мої умовини, коли вона не оддасть сина, то я на все здатний, на все. Скажіть, що я згоден давати їй три чверти, чуєте!—три чверти мого заробітку, але хай же раз в житті зробить благородно. Намалюйте їй, розумієте, намалюйте, як слід, ви адвокат і розумієте сами. Головно ж, дайте їй зрозуміть, що в неї нема ніякого права на мене. Оцю оцю, ідею, головним чином вбийте в неї! Бо в цій ідеї половина її мерзот... Адже вона, наприклад, вважає, що Олександра Михайлівна грабує її. І не лицемірно вважає,—в тому то й біда, що ні,—а щиро, всею істотою переконана в цьому... Я з нею більше не можу говорити. Я бачити не можу її. Ви вже сами, голубе, будьте другом. А найголовніше, Діму зараз же, негайно до мене. Це найперша умова. Майте на увазі, що вона захоче лишити його у себе, та боже борони вас згоджуватися. Ні, на ніяких умовах на це не йдіть. Вона буде натякати про любов матері, не піддавайтесь. Ради бога, не піддавайтесь ані на хвилину! Вона розумна і психолог, дивіться!

— Не бійтесь, Панасе Павловичу!..

— Боюсь, їй-богу, боюсь! Ви ще добре не знаєте її. І коли Діма, наприклад, через щонебудь там почне, той... ну скажем плакати, чи що, так ви не вважайте. Це пройде! Вона ж здатна на все, рішуче на все. Діти й так уже дивляться на мене, як на

якогось розпусника, ката й деспота. Галя цілком на боці матері, на ту я вже махнув рукою. І знаєте, чудне явище: немов чужа мені дівчина, а рідна ж дочка. Ну, та хай!.. Але син?.. Е, вона знає свою силу. Ради бога, Якове Васильовичу, глядіть же—перший і останній пункт: Діма.

І довго ще він повторює цей пункт і дивиться на мене тривожними, зляканими очима.

— Ах, голубе, ви щасливий чоловік,—говорить він, трохи заспокоївшись,—ви не знаєте, що то таке бути батьком. Ви не знаєте, що то за сила! Я вам заздрю: вільний, самотній, незалежний. Ніколи не майте дітей, а коли захочете мати, то... будьте обережні, ох, будьте обережні!

Потім ми умовляємось, що Панас Павлович шукатиме для себе й Діми помешкання, а я піду до Варвари Федоровни. Ввечері ж ми зійдемося у Олександри Михайлівни.

Ще одна візита: Нечипоренко. Входить, не роздягшись, тримаючи, як дворник, у руці собачу шапку. Простує до мене, дивлячись кудись у бік. Я вже бачу, що він прийшов прийняти мою пропозицію. Його вигляд хоробливий: під очима бурі западини; ніс синюватий, голодний; щоки, вкриті кучерявою порохнявою борідкою, втягнуті, як у старій людини.

Я злегка підводжусь і, простягаючи йому руку, кажу:

— Доброго здоров'ячка, Нечипоренко! Що скажете?

Однаке, він моєї руки не бере, від чого я червонію, зупиняється і, дивлячись просто на мене, тихо питає:

— Які ви мали підстави вчора робити мені таку пропозицію?

В голосі немов немає нічого погрозливого, ні обуреного. Ніби справді йому дуже важно знати ці підстави. За цим тільки й прийшов.

Я роблю холодне, трохи непорозуміле лице й відповідаю:

— Ваше особисте ходатайство про допомогу, добродію Нечипоренко...

Слова «ходатайство», «допомога», досягають своєї мети: Нечипоренко червоніє до такої міри, що навіть мені стає ніяково. Від цього він деякий час стоїть мовчки й розсіяно дивиться на мене.

— Я прохав у вас роботи, а не допомоги,—нарешті хрипко й тим же тихим, зарані, видно, наготовленим, голосом говорить він.

— Так...—з легким непорозумінням говорю я, тим самим показуючи, що в даному разі робота й допомога те саме. І чекаючи дивлюсь на нього: швидше, мовляв, викладай свої ходатайства і забирайся геть.

— Але... але яке ви мали право пропонувати мені подібну роботу? Я подав вам привід до цього чимнебудь?

Я роблю вигляд, що не розумію, чого він хоче й нетерпляче кажу:

— Та, звичайно, дали: ви прохали роботи. Але в цей момент, чого вам власне треба від мене?

Нечипоренко перекладає шапку з одної руки в другу й витирає долонею червоний, бугроватий, лисий лоб. Мабуть, він приготував цілу промову, але тепер не може пригадати ні одного слова.

— Я всю ніч думав про ваші слова...—починає він, дивлячись на мене упертим блискучим, як у голодних, або хворих, поглядом. Скільки в них жаху!—Всього дев'ять літ, як ми останній раз бачились з вами. Тільки дев'ять літ!

— Слухайте, добродію, для приємних споминів у мене нема часу. Будь ласка, скажіть, в якій справі я вам...

— Справи у мене ніякої до вас нема—і не може...

— В таким разі...

— І не може бути з вами. Я прийшов тільки для того, аби хоч одному мерзотнику висказати...

— Але ви, мабуть, забули, що в мене є лакей, який може вам показати, в який бік одчиняються двері?...

— Ні, не забув. І з цікавістю подивлюсь, як ви будете це робити. Ні, я це передвидів, ідучи до вас. Це я передвидів.

Він ще декілька разів каже «я це передвидів», хвилюється й озирається, немов торжествуючи і ждучи, що його зараз почнуть викидати за двері. Мені приходить до голови, що він з'явився власне з цею метою: зробити мені скандал, примусити мене вигнати його, а потім про це репетувати благородно на все місто.

— Що вам треба від мене?

— Щоб ви вигнали мене. Прошу! Будь ласка!

Він навіть робить два кроки до столу, де я сиджу. Я бачу, що він формально хвора людина: губи запеклися, очі фосфорично блискають, руки трусяться, весь пошарпується якось.

— Вигнати вас нема за що!—кажу я спокійно й холодно.—Я прохаю вас сказати, що вам треба від мене і не забирати мені часу, я дуже занятий.

— Мені треба дати вам зрозуміти, що ви не мали ніякого права, чорт вас забирай, пропонувати мені ту гидоту! Ви по собі судили. І мабуть гадали, що всі такі, як ви. Коли б ви мені триста тисяч пропонували,—чуєте, триста тисяч!—то й тоді я вам відповів би так само. І ви це сами знали, знали добре, але хотіли поглузувати, помститись за те, що сами зробились паскудником. Можете кликати свого лакея! Чуєте? Так, ви паскудник, це я вам одверто кажу. Кличте лакея!

— Заспокойтесь, Нечипоренко, і не хвилюйтесь по-дурному. Я не маю ніякого наміру кликати лакея.

У мене тільки одіо прохання: чи не можете ви вилаяти мене швидше, я зайнятий.

— Я не лаю вас, а серйозно і спокійно кажу вам, що ви паскудник. Бо тільки паскудник може бути таким жорстоким і цинічним. Людина помирає з голоду, колишній товариш, людина, яка шукає чесноі роботи, а їй цей товариш, що колись був у революціонерах, цей... мерзотник, пропонує гидоту. І називає це заробітком. В а ш заробіток, це правда, але не мій. Не мій!

Він робить ще крок до столу, грізно трясє шапкою, затисненою в кулаці. Я дивлюсь на його спітніле лице й розумію, що йому т р е б а вилаяти мене, треба викричатись, виявити власне благородство: адже він заслужив це, він одмовився від трьохсот карбованців, а дома, десь справді, помирають з голоду. І тим паче повинен ненавидіти мене, що ці триста карбованців викликали стільки завмерлих потреб, стільки мрій. «Дитинчата», мабуть, не одягнені, голодні, з такими ж блискучими, фосфоричними очима. «Жіночка» кашляє, лежить. А він, маючи в руках триста карбованців, шпурляє їх у пику паскудникові. І я розумію, що треба власне ш п у р н у т ь, треба зробити позу, наробити галасу,—хочим дати собі компенсацію.

Я мовчу і дивлюсь на Нечипоренка. «Тепер він скаже ще щось ефектне, дуже горде, повернеться й вийде».

Він раптом простягає до мене обидві руки й з самого дна душі, з одчаєм і болем, від яких я всередині здригаюся, питає:

— Невже це ви?! Товаришу Антоне! Згадайте! Ви ж були самим чесним, самим порядним, самим... самим...

Він не знає, як найсильніше висловити мої колишні якості.

— Самим палким і відданим! Мені наплювають на триста карбованців, на поміч, на все, але я всю ніч не міг заснути через вас. Невже можна до такої міри змінитись? Що ж це, господи?! Я неначе в якомусь кошмарі живу ці два тижні. Я знав, я знав, що не застану нічого з того, що було. Але я не гадав, що це в такій страшній формі могло статись. Я думав: ну, потомились, зневірились, поховались, забули, пристали. Але є ж у них хоч ідейне співчуття, хоч сум, хоч жаль за минулим. Це ж їхня молодість була, вони ж найкращу пору свого життя віддали за те. Не можуть же вони бути такими байдужими. Не можуть!

А я дивлюсь на його неохайну борідку, на червону, в зморшках шию і зі злістю думаю: «А що, якби одягти цього, щиро болючого зрадою товаришів, чоловіка в гарний костюм, гарно постригти, вимити, покласти йому в кешеню чекову книжку тисяч так на тридцять, щоб сталося з його доброчинністю?»

Нечипоренко ще деякий час стоїть, немов у задумі, потім витягає з кешені щось загорнуте в папірець і мовчки кладе на стіл переді мною.

— Мій довг...—тихо каже він. Далі знов бере пакуночок, розгортає його й рахує. Папірцями—вісім карбованців; сріблом—два. Ці гроші він позичив у мене в свою першу візиту до мене. Мабуть, нашкрябав у себе все, що міг, ще щонебудь продав і приніс. І почуває тепер гірку, болючу насолоду.

— Навіщо ви це?—серйозно з досадою кажу я.—Встигли б ще.

— Не хочу!—раптом з вибухом люті смішно ви простовується він.—Розумієте?! Маєте! Про проценти не було балачки. Але коли вважаєте справедливим, можу й проценти вам дати.

Проценти ці він, мабуть, не раз про себе смакував. І сріблом два рублі навмисне приніс, щоб підкреслити. Я беру папірець з грошима й недбало одкидаю його до каламаря.

Нечипоренко, круто одвернувшись, повертається й виходить, одягши шапку ще в хаті.

На розі бульвару я знову бачу даму в чорному з хлопчиком. Щодня, виходячи з суду, я зустрічаю їх тут. Хто вона, ця самотня жінка? Довге, чорне пальто, чорний капелюх, немов у жалобі, з сірим, як у подорожніх, вуалем, що двома кінцями спадає їй на спину. Не то несмілість, не то соромливість у манерах. Через що завжди сама, чого так довго гуляє? (Часом, ідучи в суд і вертаючись, я бачу її все на тому самому місці).

Вони сваряться. Хлопчик тупотить ніжками, вигинається усім тілом то вправо, то вліво, силкуючись вирватись і, видко, чогось вимагаючи. Мати міцно тримає його за руку, і, нахилившись, стидаючись прохожих, не голосно вмовляє. Коли я рівняюсь з ними, я чую, як вона гарячим шепотом говорить йому:

— Даю тобі слово, чуєш ти, даю тобі слово, що ніколи більше не підеш зі мною. От побачиш!

Що відповідає їй хлопчик, я не розбираю, але бачу, як він раптово шарпається вбік, виривається, потім підскакує до дами й, підвівши до неї сердите, заплакане личко, на якому кидаються мені в очі ріденькі, попсовані зуби, якимось по-собачому вишкірені, несамовито кричить:

— Проклята! Проклята! Дрянь!

Після того, не то жахнувшись своїх слів, не то боячись кари за них, шугає вбік, щохвилини озируючись, біжить на дорогу. В цей час саме виходить

з-за вугла трамвай. Маленька, худорлявенька постать у синенькому пальті прожогом летить просто назустріч вагонові, не бачачи його й не чуючи дзвінків візника. Дама в чорному йойкає й кидається до хлопчика, але він, гадаючи, що вона хоче піймати його, теж кидається назад, не слухаючи її несамовитих переляканих криків.

Не розумію, як я зміг так швидко наздогнати хлопця й вихопити його, майже з-під коліс вагону.

Але ось я мало не зі злістю тримаю в руках легеньке тільце й несу його до дами. Хлопчинка, відразу затихнувши, з ляком і непорозумінням дивиться на мене круглими, чорненькими оченятками, одкинувши голову назад.

Цей мій «геройський» вчинок, чисто як у бульварних романах, служить добрим приводом до знайомства. Я рекомендуюсь дамі, дама мені, і ми, гаряче обмірковуючи всі можливі наслідки необережності Кості, її хлопчика, жахаючись і щохвилини зиркаючи на нього, помалу йдемо вулицею. Правда, гаряче обмірковує й жахається тільки Клавдія Петровна, я ж тільки співчутливо мугичу іноді щонебудь або підтакую, часом переводячи очі на притихлого хлопця.

Так ми доходимо до будинку, в якому вони живуть. Відмовитись від соромливого, але дуже сердечного запрошення зайти, я не можу, як герой і спаситель.

Клавдія Петровна віднаймає одну велику кімнату від родини якоїсь опереткової співачки. Чоловік цієї співачки—адвокат, але практикою чомусь давно не займається, воліючи жити на кошт своєї дружини.

Все це оповідає мені Клавдія Петровна, похапцем, скидаючи капелюх та пальто й запалюючи спиртовку, на якій стоїть наготовлений чайник з водою. (Самовар вона мало коли бере у господарів,

бо майже цілий день п'є чай і не хоче дуже турбувати прислугу).

В хаті затишно, хоча обстановка досить проста. Затишку надають різні гончірочки, які щось там собі закривають, щось прикрашують, та всякі цяцьки на столику; велика руда канапа і блакитний газ, яким обгорнуто електричну лямпочку,—Клавдія Петровна не любить яскравого світла. Над канапою висить гітара з широкою червоною стьождою. На столі до писання в шкурятній рямці фотографія чоловіка з сонним обличчям.

Без капелюха Клавдія Петровна видається молодшою. Я через щось з приємністю це одмічаю. Її волосся дуже гарне: густе, витке, з м'яким, тихим блиском. Але миле, живе лице не можна назвати гарним: очі несміливо зайшли під лоб і хоча здаються великими від пенсне в чорній роговій оправі, але в дійсності маленькі, якісь зморщені; ніс неправильний, весь у дірочках, з великими, занадто довгими ніздрями, а губи широкі та випнуті наперед, як у негрів.

Не стихаючи ні на хвилину, Клавдія Петровна готує чай, роздягає Костю, заклопотано підбігає до чайника і, нахилившись над ним, слухає, чи не кипить.

І ця її балакучість, жвавість, так не відповідає тут, в кімнаті, тій соромливо-скромній манері на вулиці, що мимоволі викликає здивування. За ці півгодини, чи годину, що я сижу в неї, вона встигає розказати мені про масу найрізніших річей. Насамперед, звичайно, про себе. Вона замужем; її чоловік служить вчителем десь у провінціальному місті. Він тепер став дуже багатим, бо написав підручника, якого саме,—бог його знає, назву забула,—і через зв'язки в міністерстві освіти добився колосального (слово «колосальний» Клавдія Петровна

дуже часто вживає) розповсюдження. Але вона з чоловіком ось уже третій рік не живе. Дітей у них більше не було, тільки цей хлопчик. Костя («Костю, не чіпай спиртовки, знову пожару наробиш!»). Чоловік висилає їм на прожиток сто рублів у місяць. Вона спочатку хотіла вступити на курси і взагалі ввійти в справжнє життя, але... («Ах, Костю! Але ж що то за дитина! Даю тобі слово, будеш покараний»).

Підчас розмови вона часто й надзвичайно заразливо сміється, прикладає руки до щок, ніяковіє й хапається-хапається. Здається, ми з нею бо-зна коли знайомі та давно тільки не бачились і вона тепер спішить розказати про себе, яко мога більше, бо я кудись надовго виїжджаю й не знати, чи ми побачимось ще колинебудь. І до такої міри захоплюється, що коли чайник починає кипіти нетерпляче й сердито булькотячи, вона з досадою повертається до нього й говорить: «Та зараз, зараз!» Але, побачивши, що балакає з чайником, широко та вражено дивиться на мене, так якийсь момент мовчить і, нарешті, вибухає голосним, заливчатим сміхом. Далі, здіймає з машинки чайник, одтягає вбік Костю й заварює чай, накривши чайник плетеною синьою шапочкою. Її молода, тонка, вбрана в чорне, постать, рухається легко, молодо, м'яко й весело. (Її постать я теж помічаю).

Костя тримається мовчки, зупиняючи часом на мені довго круглі темні та уважні очі. Коли я ловлю його погляд, він ніяково й запобігливо усміхається до мене, виставляючи дрібні, синюваті зубки. На матір він мало схожий, тільки її губи, широкі та випнуті наперед.

Мені весь час чогось злегка жаль цієї жінки та її хлопця, хоча, власне, немає нічого такого, щоб викликало жалість. Через те, коли я нарешті, прощаюсь і Клавдія Петровна невідомо чого притихнувши,

соромливо запрошує заходити, я щиро обіцяю неодмінно й дуже швидко зайти «якнебудь увечері».

І того ж таки вечора я декілька разів згадую рогове пенсне, дві хвили м'якого волосся і соковитий, по-дитячому ясний, сміх.

Варвара Федоровна з перших кроків наших переговорів виводить мене з наготовленого спеціально для цього спокійно-ділового тону. Дурницею, власне, виводить. Коли я входжу до неї в кімнату, вона сидить за туалетним столиком і полірує нігті. На столику в срібній шухляді лежать усі причандали манікюра: каламарчики, щіточки, щипчики й тому подібне чортovinня.

Звичайно, річ не в цих каламарчиках, а в тому, що вона навмисне займається ними, намагаючись цим підкреслити своє відношення до того, що сталося. Я певний, що вона розташувалась з ними за хвилину до мого приходу, тільки після того, як покоївка сповістила, що я прийшов і хочу бачити її. Недбало і спокійно простягнувши мені мизинця лівої руки, (бо всі останні намащені малиновою помадою) вона запрошує мене сісти й тоді мастить ніготь поданого пальця.

— Я до вас у серйозній і важній справі, Варваро Федоровно...—з натиском кажу я.

— Догадуюсь, у якій,—відповідає вона, оглядаючи пальці, чи всі рівно намащені.

Тоді я рішуче і строго починаю викладати свою справу. Варвара Федоровна, дійсно, мабуть добре знає її, бо не виявляє ні здивування, ні обурення, ні звичайнісінького протесту.

Поки я балакаю, вона встигає одполірувати всі пальці на лівій руці. Рука—вузька, жовто-біла, з довгими пальцями, які посередині здаються тов-

щими, від чого схожі на білі сигари. Іноді вона, чистячи ретельно ніготь червоною подушечкою зі срібним різбленим держальцем, задає мені питання і за кожну мою відповідь каже:—мерсі.

Коли я змовкаю, вона одводить набік руку з блискучими нігтями, що відбивають зеленкувате світло лампи, накритої абажуром, жмурить очі в жовтих віях, сірі та холодні, й байдуже говорить:

— Нічого з цього не буде.

І береться за щіточку, щоб мастить пальці правої руки.

— Як то не буде?!—питаю я, трохи зніяковівши від цієї, такої несподіваної відповіді. Власне, я сподівався її, але не в такій одвертій, нічим не прикритій формі.

— Так, просто не буде та й годі! Я на розвід не дам згоди, а також не дам йому сина.

— Через що?

— Через те...—вона перестає говорити на хвилю, бо обережно набирає в цю мить кінчиком квачика фарби,—через те, що я принципіально проти розводу. Я стою за незломність шлюбу, Якове Васильовичу.

Її вузьке, сухе обличчя з гарними, великими й холодними очима незвичайно-спокійне. Дивно думати, дивлячись на нього, що ця жінка була по лиці іншу жінку цими самими вишаруваними пальцями, вся вкрившись оранжевими плямами, як описував Панас Павлович, і істерично заковуючи оці самі велично-розумні очі.

— Часто доводиться жертвувати своїми принципами, Варваро Федоровно...

— Я не з тих людей, Якове Васильовичу...

Я дивлюсь на її жовто-червоні, нафарбовані губи, на жовто-золоте, мите волосся, на сухий упертий ніс і почуваю, що вона, справді, навряд чи може пожертвувати чимнебудь.

— Але, як же ви гадаєте улаштувати свої відносини до Панаса Павловича?

— Та ніяк! Він заспокоїться, покине вироблять дурниці й поверне до сем'ї.

Вона помалу зиркає на мене й береться за свої подушечки.

— Хм! А як не поверне?

— А як не поверне, то це його діло. Але тоді ні сина, ні дочки не побачить ніколи.

— Добре! Одначе в інтересах своїх дітей ви повинні піти на уступки.

— Інтереси своїх дітей, Якове Васильовичу, я розумію краще, ніж Панас Павлович. І через те не можу віддати сина в руки людини, яка буде показувати йому приклади розпусти.

— Розпусти?! Панас Павлович?!

— Так, розпусти!

— Та він же любить цю дівчину, Варваро Федоровно, любить. Для того ж і хоче розводу, щоб...

Варварі Федоровні на щоках виступає по невеличкій оранжевій плямочці. Одначе вона тим самим тоном каже:

— Люблять і тих, що в публічних домах.

Я кашляю, проводжу рукою по голові і тільки тоді кажу:

— Мені здається, що ви мало маєте підстав проводити такі аналогії.

— Так?—злегка підіймає вона кінчики губ, тим показуючи немов би посмішку.—А мені здається, що підстав занадто багато. А втім, ми з вами не зійдемо, ваші погляди інші. Та річ не в ваших поглядах, розуміється. Для мене кожна жінка, що має позашлюбні відносини з людиною є проститутка. От і все.

— Чекайте ж, Варваро Федоровно! Адже тих відносин, про які ви кажете, нема у них. І вам це добре відомо.

— Але вони будуть, коли він піде до неї. І віддати свою дитину в той дім, де...

— Вибачайте, але для того ж Панас Павлович і клопочеться про розвід. Згодьтеся на розвід, вони повинчаються й ніякої розпусти не буде...

— Не можу згодитись, бо не можу піти проти своїх переконань.

Я мимоволі розводжу руками. Варвара Федоровна набирає лівою рукою фарби й намазує ніготь.

Ми ще довго балакаємо, але Варвара Федоровна ніяк не може зламати свого принципу, що людей розводить тільки смерть.

На столі стоїть самовар давно, але вони не п'ють без мене чаю. Панас Павлович уже має свій звичайний вигляд: акуратно зачесаний шапочкою, вимитий, причепурений. Він навіть іронічно-добродушно жмуриться й намагається пускати дотепи, але часто немов спотикається й тоді очі стають знову зляканими і кліпають непорозуміло.

Олександру Михайлівну я не бачив, мабуть, з місяць і вона видається мені змарнілою і схудлою. Але зате й подобається більше,—раніше в її красі було занадто багато правильності, непорушності і якоїсь туповатой строгости. Тепер хвороба, чи страждання, зробили її більше простою, людяною.

Вона наливає всім чаю, при чому довго дивиться декілька разів проти світла на шклянку Панаса Павловича й підливає з самовара: Панас Павлович не п'є міцного.

Я приступаю до викладу. Панас Павлович то іронічно усміхається, то червоніє і смішно сердиться, схоплюючись і наміряючись бігти до Варвари Федоровни. Олександра Михайловна спокійно й поважно садовить його на місце і знову слухає мене з такою

увагою та напруженням, з яким це роблять тільки глухі: витягнувши шию й не одводячи від мене очей.

Коли я кінчаю, Панас Павлович сидить притихлий і задумливий. Він не каже ні слова й перебирає по столі пальцями, роблячи згуки, як на барабані. Олександра Михайлівна думає про щось скупчено, немов про себе щось вираховує.

— Та-ак!...—нарешті з зробленою й ніяковою іронією каже Панас Павлович.—Все це не так весело, як варто б того сподіватись.

І пильно, короткозоро починає розглядати дряпину на своїй руці, тонкій та ніжній, як у жінки.

— На мою гадку, Панасе Павловичу,—яко мога спокійніше та недбаліше (щоб цим загладити гострість самої думки) кажу я,—треба викрасти Діму у Варвари Федоровни...

Як я й сподівався, обоє сьгдуються очима злякано. Мені цей ляк приємний: значить, їм дуже страшно те, що я пропоную. А хіба не приємно по-сунути когось на страшно?

Я ще спокійніше усміхаюся, одпиваю чаю й говорю далі так, неначе балакаю про звичайну річ, що трапляється на кожному кроці.

— Так, викрасти... Це найпростіший спосіб розв'язати питання. Законним, чи краще сказати, юридичним шляхом, ви нічого не можете осягти. Закон у таких випадках стоїть собі на боці. Але, коли одна сторона одніма у другої дітей, то закон не втручається. Добровільною згодою, це вже видно, ви нічого не доб'єтесь. Значить, лишається той спосіб, який я пропоную.

Панас Павлович, витріщивши на мене скла з пенсне і смішно підвівши голову догори, слухає далі, хоча я мовчу вже. Шура встає, здіймає зі спинки ліжка теплу хустку й накидає собі на плечі. Її виточене, незаймане лице змерзло, посіріло.

— Так, кажете, викрасти?—немов очутившись на-
решті, питає Панас Павлович...

— Так, на мою думку, це єдиний вихід.

— Як же це зробити?

— Дуже просто: вибрати час, коли він виходить гулять з нянькою, схопити його за руки, посадити на звозчика та й край!

Я розумію, що Панас Павлович не про те питає. Словами «як це зробити» він хоче сказати, як од-
важитись на це, що з цього вийде, чи добрий такий шлях. Але я удаю, що про те загалом нема ніякі-
сінької потреби думати, бо все само собою й так розуміється.

Одначе для нього, мабуть, не все зрозуміле. Він машинально, швидко сьорбає чай, голосно всмок-
туючи його в себе, й пильно дивиться на щипчики для цукру.

Олександра Михайлівна, не пустивши ані пари з уст, окутується в хустину і все з тим самим вира-
зом, немов щось про себе вираховуючи дивиться собі під ноги.

— Так, кажете, викрасти?—знов неухважно пи-
тається Панас Павлович.—Так, так, це, звичайно, той... Ну, а іншого виходу немає? Нема, кажете? А чи не думаєте ви, що це трохи той... якби це ска-
зати, занадто образливо для Варвари Федоровни? Га? Мати ж вона все ж таки? Га?

Він і хоче, щоб я його заспокоїв і зарані не йме віри цим заспокоєнням.

— Ти як гадаєш, Шуро? Га?

Шура, не підводячи очей, відповідає тихо:

— Я гадаю, що цього не треба робити.

— А як зробити?

Олександра Михайлівна щільніше запинається в ху-
стку, нервово поводячи плечима, і дивиться серйоз-
ним, пильним поглядом на Панаса Павловича. І

з цього погляду, з деякої тупости й задубілости я розумію, що вона вже прийшла «до одного знаменателя». Так називає Панас Павлович той процес, який звичайно відбувається в Шурі і в результаті якого виходять такі постанови, з яких її неможливо збити ніякими способами.

— Треба вернутись до жони, або добитись її згоди на розвід...—каже вона, навмисне уживши «жона», а не «Варвара Федоровна».

— А як вона не дасть згоди?

— Вернутись до неї...

Панас Павлович чомусь усміхається кривою не-смілою усмішкою й замовкає.

Страшне виявляється занадто страшним. Це добре.

Я майже тими самими словами, що й Варварі Федоровні, починаю доводити Шурі шкоду, яка може вийти від співжиття людей, що дійшли до таких відносин. Я малюю їй найбільше безнадійні хмарні картини, які доводять мене самого мало не до щирого роздратування.

І коли ви все це допустите, коли Панас Павлович свідомо піде на це злочинство супроти свого сина, то я перериваю з вами відносини! Так, злочинство, Олександро Михайлівно! Я це кажу цілком серйозно. З хлопця вийде така брехлива, пошарпана, подвоєна істота, що краще б йому на світ не родитись. Ви свідомо, ради чорт зна чого, ради якоїсь абстрактної порядности, академічної моральности пускаєтесь на калічення дитини. Я вмиваю руки в цій поважній справі.

— Так, ви, мабуть, маєте трохи рації...—нерішуче заважає Панас Павлович.—Але тільки... Я, звичайно, розумію, що... Ти, як гадаєш, Шуро?

Шура уперто, з злякано-тупою серйозністю заявляє, що гадає так, як сказала: або згода на розвід, або повернутись. Крадіжка ще гірше одіб'ється на

дитині. Хлопець пам'ятає, знає й любить матір. Ворожнеча одверта ще дужче подвоїть його душу. І завжди мати буде в його очах покривдженою. Він так само буде брехати й притворютись, бо ховатиме від батька свої справжні почування, так само брак гармонійного впливу батька та матері нівечитиме його душу. Треба постаратись розійтись мирно та любовно, не перериваючи відносин. Коли ж це неможливо, то треба терпеливо, мужно, нести свій хрест до кінця. В стражданні, яке б важке воно не було, є теж свій позитивний змісл.

Бідолаха Панас Павлович! Йому трудно в цю хвилину знайти позитивне в тім ланцюзі страждань, який намічався в будуччині. Та, мабуть, і самій Шурі не легко відмовитись від дечого, що так кохалося в душі.

Вона одвертається від нас, потім переходить на кушетку й лягає лицем до стіни.

Ми обидва дивимось на неї й більше вже не кажемо ні слова. У господарів сталевим, надокучливим голосом співає грамофон. Якось відразу стає чути його. Правда, Панас Павлович не чує. Він з розгубленим виглядом качає кульку з хліба. Його пальці дріжать, очі кліпають.

А вони ж, мабуть, усе вже обмірковували собі, усе так соромливо, дбайливо, з боязким захватом розклали у себе в душі. Уже бачили до найменших дрібничок свою кімнату, свої вечорі, голівку Діми між ними. І от тепер ця старіюча дівчина, ця марніюча красуня, бо-зна навіщо лишиться в цій маленькій кімнатці, з кожним днем марнітиме все більше та більше злякано - серйозна, непотрібно - строга, напружено-чесна незайманиця. А він знову почне замикатися щовечора у себе в кабінеті, мовчки терплячи облогу Варвари Федоровни. Нишком прокрадатиметься до нього Діма, а Галя, стоячи під дверима,

голосно й строго казатиме: «Дімо! А мама що наказувала»? Знов «вияснення відносин», принципіальні балачки, баб'ячі крики, ляпаси та, чого доброго справжні бійки.

Так буде не рік, не два. Без жартів,—моторошно.

Клавдія Петровна зустрічає мене вся зашарившись, несміло, радісно усміхаючись і міцно, судорожно потиснувши мою руку. Виявляється, вона чекала на мене майже щовечора. Це мені приємно, і я сиджу в неї більше, ніж намірявся. Костя поводитьсь чемно і все усміхається гнилими, негарними зубками, за які жаль його. Мабуть, він цею усмішкою хоче притягти до себе мою симпатію. Декілька разів він навіть пробує підлеститись до мене. Коли я притягаю його до себе, він обережно гладить мою бороду й каже:

— У вас борода чорнява? Правда?

Або розглядає мій жилет і милується:

— У-у, який у вас гарненький ліфчик!

Клавдія Петровна дуже сміється з цього й пояснює мені, що Костя живе переважно з жінками і мужеських річей не знає. Костя, зрозумівши, що сказав щось смішне, теж починає сміятись і ще раз повторює: «Ах, який гарненький ліфчик!» Але Клавдія Петровна одсилає його гратися.

Потім я частіше заходжу до них.

Щоразу перед моїм приходом Клавдія Петровна лежить на канапі і, коли я входжу в кімнату, схоплюється швидко, чепурить поспішно своє прекрасне волосся і йде прудко мені назустріч у замішанні й тихій радості. (Зустрічає вона так само, як і проводить: чи то несміло, чи то соромливо). І раз-у-раз у чорному. Я ніколи не бачу на ній нічого ні кольорового, ні білого, навіть блюзки.

Зараз на сцену виступає чайник, спиртовка. Біля канапи примощується столик і ми починаємо балакати. Клавдія Петровна говорить, як звичайно, найбільше. Мені утішно слухати її,—вона вміє найдрібнішим подіям і фактам надавати якесь інтимне, велике значіння. І ні про що вона не говорить бай-дуже, спокійно: або з захопленням, з жадобою, з палаючими щоками, до яких треба прикладати холодні компреси, або понуро, безнадійно, з одчаєм.

Потім ще одна властивість її розмови: вона не балакає на якусь тему, не оповідає про якийсь факт, як звичайно оповідають, у певній послідовності розвитку цього факту, випускаючи стороннє й зупиняючись на істотнім. Ні!—вона просто вголос вимовляє думки, що пробігають їй в душі. Через це вона завжди ухиляється від теми, робить несподівані вистриби, повороти, дивуючи мене й сама з цього дивуючись; потім, сміючись, знов вертається до покинутого і знов одбігає далеко вбік.

Вона покинула чоловіка, бо він неможлива людина. Чи то правда, що кожний мужчина любить продажних жінок? Ні! Може бути!.. Вона збиралась стати актрисою, але це дуже важко. Треба писати якісь прозьби, свідоцтва, марки. А ще важче бути лікарем. Вона багато мріяла про те, щоб вступити на медичні курси. Та хіба з дитиною можна щось зробити? Чоловік висилає їм на життя сто карбованців на місяць. Костя часто хворіє. У хазяйки троє дітей і вони по черзі хворіють, так що атмосфера лікарні тут не переводиться ніколи. Це страшенно нудно! Вона має думку вступити в школу співу, хоча боїться, що у неї занадто слабенький голос. Власне, через це вийшла суперечка з чоловіком. А втім, бог його знає, через що саме! Не зійшлись характерами? Може бути!.. Так-так, це найвірніше!

Мене вона не питала ніколи про мої родинні обставини, але не через те, що не цікавиться, а через занадту делікатність і несміливість.

Так, мені з кожним днем усе більше та більше подобається ходити до Клавдії Петровни. Через те, що мене завжди зустрічають радісно та з вдячно-простягнутою рукою, я почуваю себе незвичайно захищено в цій вічно-затягнутій блакитним присмерком кімнаті, з булькаючим чайником у кутку. Надто люблю ті хвилини, коли Клавдії Петровні удається, нарешті, покласти в ліжко Костю. Тоді ми стараємось говорити неголосно й це надає найбільше незнаним словам характер інтимності і близьости.

Ось Клавдія Петровна бере гітару й тихенько наспівує. Голос у неї щирий, чистий та високий. Вона співає дуже часто без слів, затиснувши губи, і через те здається, що грає скрипка, жива, зідхаюча глибоким зідханням. Клавдія Петровна не любить, щоб на неї довго дивились, і через те нахиляє лице до гітари, а коли перестає грати, то підводить його й усміхається до мене винувато й питаюче. Я прошу співати далі і знов вона нахиляється до гітари, немов шукаючи в неї поради, що грати.

Коли я йду від неї пізно вночі, я повний трохи сентиментального зворушення та жалю до цієї чудної самотньої жінки. І в той же час згадую з усмішкою, як вона починає слабнути й задихатися від хвилювання, коли я беру її за руку й довго потискую. Як вона боязко скидає очима і потім водить ними навкруги, нічого не бачачи і всією ослабленою істотою вичікуючи чогось. І як, неначе прокинувшись, коли я випускаю її руку, відразу впадає в піднесення, багато рухається, безпричинно сміється й щохвилини бере в руки гітару, яку зараз же одкидає набік. І її рухи такі гнучкі, легкі, ритмічні, немов вона співає усім тілом, одягненим у чорне, але тонким і мо-

лодим, як у дівчинки. Мене особливо хвилює ця чорна строга сукня й молоде співуче тіло, таке рухливе та гнучке, але таке м'яке й без волі, коли торкаюся його.

Дні соняшні, молоді, дзвенять ручаями, пахнуть розталою землею, чорною, масною. Все блищить: розчинені вікна, гудзики розстібнутих пальт гімназистів, хвильки балакучих, брудних потоків, очі й зуби тих, що сміються. А сміються всі, що на вулиці, що дивляться на високе, прозоро-синє, сміхотливе небо. Боже, як мало людині треба, аби вона була щаслива! І яке більше щастя є від того, коли стоїш на березі такого вуличного ручаю в розстібнутім пальті; стоїш, прижмуривши очі, не рухаючись, щоб не струсити з грудей соняшного прилилого тепла; слухаючи, бог-зна-що, в собі, і вірячи, що жити страшенно гарно, потрібно, радісно.

А попід зогнилими парканами випинаються уже стеблинки травиці, подібні до гілок сосни. На нагрітих дошках сидять рясною купкою червоненькі кузочки і теж, здається, жмуряться та думають, що жити дуже гарно. Попід тинами, на передмісті, протоптані в болоті вузесенькі стежки, такі гладенькі та теплі, коли ступаєш босою ногою. Хлопчики ляпають по них весело голими ноженятами і дзвінко вигукують щось весняне. Горобці джиркотять заклопотано, галасливо; горобчиці сидять біля дірочок сучків, а самці б'ються за право заняття цих дірочок для своєї родини. На карнизах та ринвах метушаться голуби і, надуваючи шиї, голосно воркочуть, набігаючи грудьми на голубек.

Я майже щодня стою за три будинки від Андрійкової гімназії. Коли бачу в ковнірі його гостреньке підборіддя, одтопирчені вуха й занадто великий картуз,—ховаюсь у чужий двір і чекаю, поки не

пройде купка гімназистів. Потім виходжу за ними і проводжаю рудий ранець і рожеві вуха до самого дому. Коли трапляється сварка й рудий ранець одступає і я по спині почуваю замішання, страх і сором у маленькій душі, я одвертаюсь, курю й силкуюсь не дивитись у той бік.

Часом Андрійко йде додому зо дві години. Це через те, що дуже часто перевертаються кораблики. На мене чекають справи, але я не можу піти раніше, ніж сховається в дверях парадного маленька жива постать.

І щодня даю собі слово, що це останній раз, що завтра я вже не піду до гімназії. Адже я постановив, що з цим повинно бути покінчено раз на все. Або він мій, або не мій. Не мій? Добре! Тоді нема його, він не існує, я не знаю його, не думаю про нього!

Але, даючи собі слово, я в цю мить з нудьгою та зневагою до себе знаю, що не додержу слова. О, як я зневажаю тоді себе! Нікчемний, недороблений, Кирпатий Мефістофель! Ні в чому я не можу дійти до кінця. Навіть у злому я не можу дійти до кінця. Навіть у злому я не то втомлююсь, не то лякаюсь і зупиняюсь на півдорозі. Рідко яку книжку я дочитую до краю. Мої довгі судові справи наганяють на мене нудьгу, я спішу скинути їх з себе, передаю іншим, калічу, програю. Ненавиджу і мщуся я тільки вибухами, спокушаю в один замах, а коли треба робити методично, постійно, тягом, я прохолоджуюсь і нічого не виходить. Коли на мене нападає хвиля і хочу зробити комунєбудь щось добре, то треба, щоб це було зроблено відразу, бо інакше я починаю нудитись свсею добродійністю, вона надокучає мені, я критикую і сміюся з себе, а кінець-кінцем виходить по писанію: «Аще добре хочу, злоє содіваю». Содіваю злоє, навіть не бажаючи того,—виходить само собою.

Але вигляд маю людини сильної, енергійної, на-
смішкуватої. Можливо, що тому сприяє моя зверх-
ність і зверхній вияв мого «я». Хоча на підставі цієї ж
такої зверхности мене прозвали так влучно.

Сиджу на Володимирській горці! Внизу розлився
широко Дніпро, затопивши острови і Слобідку.
В далині м'якими сумирними лініями манячать
дніпровські гори. На них біліє церква монастиря,
звідси подібно до надмогильного пам'ятника. Ліво-
руч розлігся галасливий, завзятий, торговельний
і брудний Поділ. Сонце—червоне, величезне, запухле.
Дерева зашарились соромливо.

В пам'яті стоїть настирливо одна картина. От
я підхожу до будинку, в якому має бути зібрання.
Я—комітетчик. Зібрання районних агітаторів. А, хай
тобі біс!

І раптом згадую слова Нечипоренка: «Це ж ваша
молодість була». І зразу обхоплює радість. Так,
власне, це була молодість. Я тужу за молодістю.
В цьому вся штука. Коли б моя молодість пройшла
десь за варстатом, я так само згадував би її з болем,
сумом і дзвенячою тугою. Важна суть, а не форма.
Суть же—це співаючі сили, танцююча кров, жадоба
за пануванням над усім світом, одважність, нахаб-
ність, безмежність юнацтва. А форма все, що хоч:
вірші, революція, кохання, варстат.

Так, розуміється, в цьому корінь усього! І ніякої
зради немає з мого боку. Мене самого зрадило життя,
одібравши в мене молодість. Звичайно, все діло
тільки в цьому! Інакше могли б згадувати тільки
ті, хто брав участь у революції? Смішно.

Додому вертаюсь бадьоріше. Хутко пройде весна
і минуть всі її настрої...

В кабінеті застаю Сосницького. Як тільки дивлюсь на нього, зараз же бачу, що він має якесь прохання до мене. В мені прокидається веселе, зле бажання помучити цього самовпевненого, важкотілесого чоловіка.

Сосницький жваво підходить до мене на зустріч, здоровкається, хляпає мене по плечах. Він усіх хляпає по плечах. Як і я сам, він з тих інтелігентів, що кажуть звожчикам, льокаям, дідусям-швайцарам «ти», «братець», що хляпають своїх знайомих по плечах, животах, і загалом, скрізь і завжди почувають себе на місці.

— Ти що ж це, Якове, зробив із моєю дружиною? Га? От комік! Та через що це ви горщика розбили?

Я теж хляпаю його по плечах і, сміючись, відповідаю якоюсь дурницею. Коли сходяться двоє, що хляпають по плечах, то той, хто хляпає дужче й певніше, займає пануюче становище. А в іншого з'являється запобігливе підхіхикування.

— Та ні, справді, слухай, що сталося!

Я дивлюсь на його товстий, в'ялий, з круглими, крихотними ніздрями ніс, на голубі очі, на жовтяву гриву на голові й у мене з'являється зловтішна радість: ніякої схожості немає в Андрійка з цим чоловіком. І знову хочеться спитати, чи знає він про сумніви Соні. Вона запевняє, що нічого не казала йому. Але хіба їй можна дати віру? А як знає, то що він почуває до мене й до Андрійка? А втім, яке може бути батьківське почуття у цієї ледачої, росхрістаної, сластолюбної людини? От він прийшов позичити грошей. За гроші він продасть і Андрійка, і Соню, і самого себе. Хіба купити Андрійка в нього?

Я знов пускаю незначний порожній дотеп про дамські настрої й розлягаюсь у фотелі.

— Дурниці, їй-богу!—сміється Сосницький.—Сидить у спальні і плаче. Обідать чомусь не варили. Взагалі, паршива справа, Яша,—каже він, криво усміхаючись і витягаючи цигарку.

«От зараз попрохає грошей».

— Так, не вдалось життя. «Не зійшлись характерами», як ти кажеш. Найкраще, звичайно, найблагородніше це—потиснути одно одному руки й розійтись.

Він замовкає, ходить по хаті, важко навалюючись на кожну ногу й дивлячись у землю. Іноді він зиркає на мене і я схоплюю в його очах чудну, пильну увагу, немов він слідкує, яке вражіння роблять на мене його слова.

— Пусте!—кажу я, широко позіхаючи.—Завтра зате матимеш на обід цвітну капусту.—(Його улюблена страва).

— Ні, Якове Васильовичу, річ не в цвітній капусті. Не любить мене Соня, от що!

Він вимовляє ці слова серйозно, рішуче й тихо. Потім додає трохи хапливо:

— Я не в претензії, я не в претензії. Давно вже знаю...

І знову ходить, так само поглядаючи на мене. Що за чортovinня?

Таких балачок у нас ніколи не бувало. Що йому треба від мене? Випитати щось хоче, чи що?

Я знов позіхаю і, усміхаючись, кажу:

— Ти що, програвся вчора, чи що? Чого таке скигління?

Його, як помітно, починає дратувати мій тон.

— Ні, виграв!—сухо говорить він.—І можу тобі дати триста карбованців на рахунок мого довгу. От, маєш!

Він виймає гаман і одраховує з пачки триста карбованців.

Я збитий цілком з пантелику і на цей раз зовсім щиро не розумію нічого.

— Так у чому ж річ?

Він червоніє й, дивлячись мені просто в очі, відповідає:

— В тому, що я не можу більше виносити такого життя. Соня—жінщина гарна, розумна, чесна, але... але, коли чесна жінщина не любить, то життя з нею в тисячу раз важче, ніж з дурною й підлою. Цілий рік це вже тягнеться. Довго розказувати.

Він одходить від мене, іде до вікна і зараз же швидко вертається.

— Ну, добре! З цим нічого не зробиш! Значить, який вихід? Розійтись. Чудесно! Але ж не я винен? Так? Виходить, з якої ж речі ти ставиш мені умовини? Я пропоную: я беру Андрійка, вона Василька. З Андрійком я можу жити,—йому вісім літ. Василько має тільки два роки. Ясно, що йому тепер потрібна мати, а не батько. Ні-за-що! Мало не істерика. Н-ні-за-що!!

— Чого ж вона хоче?—машинально питаю я.

— Чого? Обох! Або ж, на крайній випадок, мені Василька, а їй Андрійка. Але ж вона знає, знає ж вона, що без Андрійка я не можу. Вона знає, що одбирає у мене мою останню...

Він од хвилювання не договорює і знов іде до вікна.

Ми деякий час мовчимо. Я тільки тепер почуваю, як він увесь обважнів страшенно. А думки на диво бистрі, раптові, неначе отара кіз у загоні, чимсь стривожених, наляканих. Вони кидаються то туди, то сюди, переплигують одна через одну, гасають, шукають виходу.

— Ну, все одно!—одривається раптом од вікна Сосницький.—Не знаю, навіщо я тобі все це кажу? Тобі, мабуть, а ні трошки не цікаво. Ну, як ся маєш? Був учора в клубі?

«Справді, навіщо він мені все це казав?» Думаю я й відповідаю:

— Ні, не був. Занятий був.

І вмить, неначе слухаючись чийогось наказу, говорю:

— А в мене, знаєш, теж... Себто, не в такому змислі, але... Закрутив, розумієш інтрижку з одною дамою. Навіть, коли хочеш, цілісінький роман. І серйозний, здається.

— Та що ти?!—не то з ляком, не то з непорозумінням виринається у нього. Він зараз же силкується замаскувати цей тон прибільшеним інтересом, але я почуваю, що добре зробив, сказавши це.

— Ти серйозно, Якове?

— Без жартів.

— Та так-таки справжній роман?

— Атож! Уяви собі! Три роки ніякісіньких романів і то!.. Нічого не зробиш! Збираємось на літо їхати в Крим.

Я все більше та більше переконуюсь, що цим сповіщенням я розбив його якісь пляни. Він не може вже сховати непорозуміння, розгублености, нових думок і, мабуть, нових комбінацій. Вже не розпитує, відповідає неухважно і хутко йде собі.

А я довго сиджу в фотелі й думаю. Так, тепер з Андрійком мусить бути справжній кінець. Плян Соснін якого був, очевидячки, такий: віддати мені Соню та Василька, а за те вимовити собі Андрійка. Але я віддам йому всіх. Всіх! Годі!

Встаю і збираюсь до Клавдії Петровни.

Цього вечора я дуже ніжний з Клавдією Петровою та Костею. Це викликає в її очах іскри захвату, здивування і ще чогось. Костя лащить мене, гладить мене по грудях, усміхається улесливо, запобігливо.

— Ух, які у вас довгі ноги! Чого ви такий високий? А ліфчик у вас сьогодні інший.

Потім ми вкладаємо Костю спати. І коли наші руки зустрічаються (вічна історія з цими руками), Клавдія Петровна немов на момент губить притомність і потім починає без потреби хапатись. Щоки палають і вона машинально прикладає до них руки.

Нарешті, за ширмою затихають викрики Кості. Ми сідимо на широченну руду канапу. На столику немінучий чайник, конфітура. На стіні висить гітара з широкою червоною стьождою. В голубім присмерку поблискують скла Клавдіного пенсне.

Я одкидаюся на спинку канапи й майже лежу. Мене хвилює напружена метушня Клавдії Петровни, червоні плями на щоках, її чорне, чернече вбрання, соромливість, молода постать. І одночасно чогось бере роздратування й незрозуміла туга. Хочеться встати й піти собі швидше звідси. Але чую, що вже не можу: це буде образою Клавдії Петровни, образою її палаючим щокам, напруженому сміхові, нелогічному, чогось чекаючому її поглядів за ширму, чи спить уже Костя. Вона часом навіть устає й підходить туди, прислухаючися. Мене це мимоволі хвилює, мимоволі слідкую за її тонким, одягненим у чорне, чернечим тілом.

І власне те, що воно в чорному, що нагадує якусь святість, незайманість, гріховність, це найбільше хвилює. Проти моєї волі уявляється, як це тіло буде в кожную хвилину, як тільки я того схочу, покірне мені; як ці проворні руки обезсилють і будуть грішно голубити: який солодкий жах і тремтіння обхоплять цю замкнену, самотню мрійну душу.

Костя починає чогось плакати. Клавдія Петровна біжить за ширму і довго щось шепоче хлопцеві. Коли вертається, виразу напруженості вже нема ні

в лиці, ні в руках. Вона задумливо бере гітару й тихенько награв. Я користуюсь цим і починаю прощатись. Клавдія Петровна, неначе чуючи себе винною за щось, несміло й сумно простягає мені руку й не пробує тримати мене, як це робила перше щоразу. Мене вколює це. Я навмисне не випускаю її руки зі своєї й кажу якусь дурницю. Рука робить слабенькі спроби визволитись, але це мене тільки роздратовує й викликає бажання знов запалити їй щоки, щоб загорілась шия, зім'яти той сум, який прибив її гріховність. Навіщо мені це—незнаю. Але піти без цього вже не можу.

Ми довго мовчки стоїмо так. Я усміхаюсь і потискую руку, а Клавдія Петровна старається не дивитись на мене і викручує пальці з моєї долоні. Помалу на щоках з'являється рум'янець, очі кілька разів зиркають на мене не то допитливо, не то благуюче. Ні, вона, ні я не кажемо ні слова. Потім я пробую повести її до канапи. Рішаю: як піде, я посаджу її, поцілую руку й зараз же піду. Більше мені нічого не треба. Але вона опирається й починає важко дихати, в той же час придивляючись до ширми і слухаючи. Під час борні я близько торкаюсь лицем до її плеча. На мене гостро віє від її оголеної шиї. Через це я дужче пригортаю до себе все її тіло. Клавдія Петровна глибоко, як людина, якій не вистачає повітря, зідхає, підводить до мене голову і я бачу, що її погляд уже безумний, тупий, щось слухаючий. Руки слабнуть, тіло стає покірним, м'яким і треба вже піддержувати його за стан, щоб не впала.

«Ну, треба йти, годі»—думаю я, але замість того веду її до канапи.

Коли я прощаюсь, Клавдія Петровна з нестриманою вдячністю цілує мене, пригортається всім тілом, гладить мої руки, рукави піджака і гарячим, жадним шепотом питає, коли я прийду. Мені досадно,

чогось сумно, але в той же час мене тішить її ця бурна, безсоромна, вибухла жагучість.

Дома, лежачи в ліжку і дивлячись у темну стелю, я з огидою думаю про себе. Не за те огида, що спокусив жінку,—ця спокуса була їй бажана, потрібна, за неї вона все віддасть,—а за те, що роблю те, чого сам не хочу, що весь я підвладний якимсь силам, які роблять мої вчинки випадковими, необґрунтованими, незалежними від моєї волі й свідомости. А втім, яка ж тут була моя воля, свідомість? Чого я власне хотів, чи не хотів?

Єдине, про що я з легкістю думаю, це те, що під час обіймів я пам'ятав про можливість зародження. Значить, я все ж таки можу в певних випадках панувати над собою.

Вертаюсь з суду. День ясний, рожево-золотистий. З дахів капає на плечі, капелюхи, носи. Голуби сизими, хуркаючими грудками метушаться під ногами коней і людей. На тротуарах маса дам з пакуночками,—всім заманулось робити покупки. На вулиці грохіт екіпажів на колесах, побідний, хвилюючий.

Я не йду до гімназії. Прямою додому, розстібнувши пальто і ловлячи грудьми перші, цілуючі промені весни. Я сам собі здаюсь подібним до тих червоненьких комах, що в такий соняшний день непорушними купками заливають дошки парканів. Їм нічого не треба, крім невеличкого шматочка дошки, гарячого проміня. І всі дами з пакетиками, чиновники, дворники з мітлами хіба не червоненькі комахи?

Ні, до гімназії годі ходити! Край!

Біля свого будинку раптом помічаю постать Соні. Вона стоїть коло вікна магазину й непорушно, застигло дивиться на крам, не бачачи його, вся заце-

пенівши в якійсь важкій, протяжній думі. Вмить озирається і швидко шукає очима когось на вулиці серед натовпу прохожих. Я удаю, що не помічаю її й помалу посуваюсь уперед, дивлячись просто перед себе. Соня одступає від вітрини й діловою ходою, немов не стояла перед хвилиною, йде мені назустріч. Я все таки не помічаю її. Цікаво, чи мене вона піджидала? Коли мене, то чи забалакає перша? Навмисне виймаю портсигар і, не зупиняючись, закурюю. В цей час рівняюся з нею. Проходить її чорний капелюх, зелене перо й футро ковніра. Не гукає. Може гадала, що я перший підійду? Чи, справді, не мене очікувала?

— Яків Васильович!

Занадто хапливо обертаюсь, занадто здивовано і ввічливо здоровкаюсь. Ага, от маєш: і бачив тебе, і знав, що на мене ждала, а от хочу, аби ти перша підійшла,—і підійшла.

Від хвилювання й замішання вона для чогось іде на другий бік вулиці, машинально лякаючись трамваїв та візників. Я йду за нею, усміхаючись.

Там вона трохи опановує собою:

— Мені треба сюди... Я повинна... Дуже рада, що зустріла тебе... Це до речі...

Її ніс і підборіддя неначе загострились і зблідли за цей час, що ми не бачились. Ніздрі сьогодні не рожеві, а жовтяві і схвильовано поширюються. Вся вона якась чужа мені, викликає легкий жаль.

— Я хотіла тебе про дещо спитати,—бігаючи очима й лякаючись того, що скаже, говорить вона, силкуючись однак бути холодною й недбалою.

— Будь ласка, Соню. До твоїх послуг!

— Ти маєш час?

— Скільки хочеш. Завсігди радий...

Цікаво, дуже цікаво, що вона хоче спитати.

— Ти скажеш мені правду?

— Неодмінно.

— Добре. Дякую!

Вона удає, що не помічає моєї усмішки і легкого тону, який не відповідає її настроєві. Цим вона немов зобов'язує мене бути дійсно правдивим.

— Скажи: вчора в тебе був Дмитро?

— Був.

— Про віщо ви з ним балакали?

— Хм! Про різні речі. Я не знаю, чи я маю право казати?

Вона похиляє голову й деякий час мовчить. Потім сухо, одривчасто кидає:

— Ти, здається, виїжджаєш у Крим?

— Так, мабуть.

Вона ще трохи мовчить. Далі, все так само, немов виринаючи з себе слова:

— Так не скажеш про розмову?

— Я не маю уповноваження, Соню.

— Бувай!

І, не хитнувши навіть головою, не подивившись на мене, хутко йде вперед. По її спині й по капелюсі я відчуваю, що вона зараз або в істеричній крику, або повернеться, підбіжить до мене й почне бити мене парасолем. Вона завертає за ріг і зникає.

А в кабінеті в себе знову застаю Сосницького. Але не самого, а з Андрійком. Андрійко кидається до мене, висне на шиї, обіймає мене ніжками, сміється, закидає все тіло назад,—він щиро радий, що бачиться зі мною. Мами немає й він відчуває, що може дати собі волю. Біля вікна спиною до світла стоїть Сосницький і, злегка згорбившись, дивиться на нас. Погляд його видається мені тяжким, з усміхом і стражданням.

— Дядю Яша, дядю Яша! Покажи мені фотографії маленьких злочинців. Ти обіцяв, дядю Яша, пам'ятаєш?

А може то їх піджидала на вулиці Соня? Чи знала вона, що вони в мене? Навіщо вони тут?

Я показую фотографії маленьких злочинців, держу на колінах Андрійка і в павзах кажу декілька слів Сосницькому. Він відповідає помалу, глухо і теж, як мені вчувається, з насмішкою і стражданням. Маленьке тільце, рухливе, непосидливе, тепле, гнучке, в'ється на моїх колінах, б'є мене підборами по ногах, скрикує, термосить.

Вони гуляли собі й ненароком зайшли спочити трошки, привітатись і додомочку.

Мені ввижається, що Сосницький придивляється до нас, зрівнює, перевіряє. Може, цього нічого нема, але мені хочеться сісти так, щоб він не міг бачити наших облич. Я заміняю позу й разом з Андрійком сідаю до Дмитра спиною. Спершу в профіль, але згадавши про свій ніс, спиною.

— А знаєш, дядю Яша, ми їдемо на село до татого тата! Ти приїдеш до нас? Тато купив мені монтекрісто. І маленьку собачку. Коли вона виросте, я ходитиму з нею на полювання. А в брата татого така чудесна колекція собак.

Сосницький одходить від вікна й сідає проти нас на канапу. Тепер його лице на світлі й мені видно, що на ньому нема ні насмішки, ні страждання. Воно здається сонним, набурмосеним, одубілим. Щоки обвисли й ніс неначе зав'яв, як недостигла зірвана груша. Але погляд пильний, допитливий, гнітючий. Вигляд хворої або страшенно втомленої людини.

— І мама їде?

— А як же!...—дивується Андрійко.

Мені стає ніяково за своє питання. Я сміюсь і жартом кажу, що мама збиралася в літі летіти

на аероплянi. Так от, щоб часом не залетiла в Америку.

— Нi, вона тепер такою плаксiйкою зробилась, що її на аероплян не вiзьмуть. I раз-у-раз голова болить. Чисте горе з нею! Дядю Яша, а цi злочинцi вже вбивали людей? Сокирами, чи кастетами?

Для чого вони прийшли? Що вiн знає, цей важкий, обм'яклий у тупостi чоловік? Значить, вона йому щось сказала?

— Ну, Андрiйку, ходiм...—з усиллям пiдводиться Сосницький.

— Нi, татусю, нi! Ще трошки... Дядю Яша, не пускай!

Цупкi, ніжнi ручки обвиваються круг моєї шиї й голівка щiльно пригортається до грудей. Похнюплене лице справдi усмiхається з насмiшкою та болем. Вiн стоїть непорушно i з-пiд лоба дивиться на нас.

Андрiйко в напливi несподiваного чуття цiлує мене в щоку, соромиться i вiд нiяковости починає фицатись, реготати, лоскотати мене.

— Ходiм, Андрiйку, ми заважаємо дядi Яшi займатись справами.

— Правда, дядю Яша?—серйозно питає Андрiйко, дивлячись на мене широко одвертими, до болю хвилюючими, сiрувато-голубими очима.—Ми заважаємо тобi?

Менi хочеться стиснути це дороге тiльце мiцно-мiцно, щоб аж захрустiло воно. Але я усмiхаюсь i кажу:

— Так, Андрiйку, треба працювати.

Андрiйко зiдхає, злiзає й тодi поважно, помалу простягає ручку. Я потискую її, цiлую в чоло i прощаюсь з Сосницьким.

Про розрив Панаса Павловича й Варвари Федоровни знає все місто. Знає, що Панас Павлович розпусник, бездушна людина, брехлива, лицемірна. Оповідать про те, як він катував дітей, а надто дівчинку, як покинув жінку без копійки й відмовився допомагати покинутій родині. Бідна жінка лишилась без усяких засобів і опинилась просто в безвихіднім становищі.

Панас Павлович пускає дотепи з приводу цих чуток, але часом я помічаю в його лиці розгубленість, утому. Чоловік він акуратний, точний, кожна хвилина в нього повинна бути на своїм місці. Він звик жити і працювати по певній системі, виробленій необхідністю та досвідом, йому треба знати, що завтра й післязавтра в цей час він буде на цьому самому місці в кругу цих самих думок. І раптом таке становище, непевне, багате на всякі можливості.

— На мою думку, Панасе Павловичу,—кажу я йому, —найкраще в такому стані робити рішуче, твердо й жорстоко. Треба одняти в неї Діму, улаштувати своє життя і край.

— Ні-ні, голубчику!—злякано кліпає він очима.— Це неможливо. Це цілком неможливо. Шура не згодиться.

— Згодиться.

— Ні-ні-ні!

І вмить питає:

— Так ви гадаєте, що варто просто одняти, так? Силою? Украсти? Га?

І знов:

— Ні-ні! Шура не згодиться, підійметься галас... скандал, пересуди.

А то несподівано, іронічно усміхаючись, задається питанням:

— А чи не вернутись до Варварочки?

— Та ви на тому й скінчите, Панасе Парловичу.

— Он-як? Ви так думаєте?

І довго дивиться в одну точку з застиглою іронічною усмішкою, яка потрохи робиться блідою, жалісною, скорбною.

Шура в своїй постанові непохитна й тупо тверда. Почувається, що вона, дійсно, швидше помре, аніж буде можна змінити її.

Між іншим у мене не перестає щоразу, як бачу її, ворухитись бажання зробити щонебудь таке, щоб омочити цю праведницю в гріх. От якби, наприклад, шикарно одягти її, напоїти, оточити сластолюбними масними пиками й подивитись тоді, що в неї там за цею непорушною шкаралупою святости. Мені чогось раз-у-раз здається, що там повинен сидіти звір. Тому то вона така й уперта, й насторожена, що боїться випустити його.

А втім, він ще вилізе. Він знайде щілинку. Хай тільки з'являться в неї діти. Ух, який це буде жорстокий, пазуристий, ревнивий звір! Не підходить! А вона якраз з таких.

Клавдія Петровна з породи походить од таких же замкнених звірів. Я вагаюсь назвати любов'ю її відношення до Кості. Це щось чисто звіряче, неміркуюче, страховинне. Одмовляти в чомусь Кості вона не може, хоча розум щоразу робить невдалі спроби в цьому напрямі. Через те у них без перестанку тягнеться боротьба, боротьба двох звірів. З самого ранку, коли Костя розплющує очі й до вечора, коли сон налягає на них, вочи не перестають щось перемагати одно в одному.

— Костю, одягайся! Кава прохолоне.

Костя зав'язує хвіст конячці, сидячи перед нею в одній сорочинці. Він чує матір, але мовчить.

— Костю, я кому це кажу?

— Зараз!

— Не зараз, а негайно мені одягайся! Покинь коника!

Костя мовчить. Він мовчить не через те, що захопився зав'язуванням хвоста, а тому, що це драгує матір.

— Костю, даю тобі чесне слово, що не візьму тебе з собою на прохід. Коли зараз же не встанеш, не одягнешся,—не підеш гулять.

Костя все ж таки не встає. Материних погроз він не боїться, бо знає, що вона свого слова ніколи не додержить, з якою б силою, натиском і жагою не давала його.

— Ну, гляди ж! Прошу, сиди! Але не смій же плакати, як покину тебе дома. Не смій, поганий хлопче, мучитель мій!

«Мучитель» одягається через якийсь час, бо йому надокучує сидіти на холодній підлозі.

Коли настає час іти на прохід, він робиться дуже лагідненьким, запобігливим, ласкавим. Якщо Клавдія Петровна пам'ятає свою погрозу (він пам'ятає завжди!) і постановила неодмінно здійснити її, тоді Кості не помагають ці маневри і він мусить вживати інших способів. Лагідність його зникає, темні, круглі оченята стають колючими, косими, верхня губа хижо задирається догори, виставляючи синюваті, покриті шені зуби, він сильно паца ногою об стілець і кричить:

— Ні, піду! Піду! І ти не смієш мене не пускати!

— Іди! А я лишуся дома. Я сказала тобі, що... Костю, не бий стілець, бо даю тобі слово—і завтра не підеш гулять!..

Костя хапає зі столика великий гребінь материн й з усієї сили шпурляє ним у куток. І тут же інстинктивно одстрибує вбік і наготовляється оборонятись, хоча Клавдія Петровна ні разу не била його.

Клавдія Петровна щосили стримує себе, від чого її рухи стають якимись урочистими, поважними. Вона мовчки, помалу підіймає гребінь, становить на місце повалений стілець і, не хапаючись, одягає капелюх. Костя з свого кутка пильно стежить за нею й раптом кидається на матір і починає бити її руками, ногами, кричачи:

— Дрянь, дрянь! Проклята!

Потім падає на підлогу, несамовито вищить, дряпає нігтями килим, ридає, качається по хаті. Кінчається тим, що Клавдія Петровна лякається, поспішно прощає йому провину, одягає його й вони разом ідуть гулять. Костя вже спокійний, веселий, тримає матір за руку й питає заклопотано:

— Мамо, а ти гроші не забула? Ти обіцяла мені купити шоколаду з горіхами!

Такі сцени одбуваються кілька разів на день і з різних приводів. Зникають вони тільки тоді, як Костя, бува, заслабне. А слабує він часто. Недокровне, малосиле його тільки далеко слабше бореться з хворобами, ніж з матір'ю. Тоді боротьба затихає і приходять інші відносини, ніжно-уступчиві, тихі, шепотливі. Здається, що вони обоє мовчки вступають між собою в перемир'я з огляду на наближення спільного ворога і стараються поводитись якомога тихіше й непомітніше, щоб не звернути на себе його уваги.

І невідомо, хто з них більше лякається хвороби, мати, чи син. Костя безумовно лякається, хоч і не дуже терпить від якоїсь там простуди, але тільки те й знає, що питається, чи довго він слабуватиме, чи не помре, і все прохає поставити термометра, надаючи йому цілебне значіння. А мати без протесту виконує всякі його бажання і без перестанку цілує його руки, ноги, груди, не одриваючись хвилинами. Здається, що вона лиже його й тим хоче злизати хворобу.

Я часто вітаю себе з тим, що не я батько цього хлопця і що ця жінка не моєї дитини мати.

Але цікаво слідкувати, як подвоївся звір Клавдії Петровни. Одна половина тягне до Кості, друга до мене. І вона сама не знає, що їй бідній робити. То цілує Костю, то лає його, то знов кидається до нього, а Костя, хоч не розуміє, але добре відчуває щось нетверде, винувате, ослаблене. Він не може не бачити, як вона подивляється на мене, як уся горить в моїй присутності, як, взагалі, вся змінилась різко. Нема вже, наприклад, колишнього лежання на канапі, болів голови, сонного роздратовання. Вона цілими днями наспівує, рухається, регоче, грає на гітарі. Вся вона помолодшала, посвіжішала, покращала. І не то ліпша стала з Костею, не то байдужіша до нього. Тепер часто вона дозволяє йому те, чого раніше треба було добитися сльозами, пацанням ногами, сварками та криками.

Хто його знає, через що Костя зі мною все ніжніший та ніжніший, але в цій ніжності я все ж таки не відчуваю щирости. Часом навіть здається, що він жагуче, несвідомо ненавидить мене, боїться і ревнує матір до мене.

Біля восьмої години до мого столика підсідає Карачапов. Він чимсь пригнічений і на мої питання відповідає неохоче, похмуро. Але навіть його товариство мені приємніше, ніж моєї власної особи. Я оповідаю йому про все, що лізе мені до голови, а він неухважно хитає головою й не слухає. Все ж таки час потроху минає.

Раптом, несподівано хтось ззаду сильно б'є мене по плечах. Я швидко озираюсь: переді мною стоїть Сосницький, п'яно та злісно усміхаючись. Він чогось у фраку й через це здається ще важчим по-статтю.

— Доброго здоров'я, Кирпатий Мефістофелю! Про віщо тут радитесь, панове жирюди? Га?

І він широким жестом підсуває собі стільця. Не питаючись нашого дозволу, поважно й помалу сідає, кличе кельнера і каже дати пляшку коньяку. На його плечах і на ковнірі лежить пудра й жовті волосинки з його гриви. Губи спухли й очі повертаються важко, мляво й понуро, навіть, коли він сміється.

— Ви де ж це так насмоктались?—хмарно й байдуже питає Карачапов, не перестаючи, очевидячки, думати про своє.

— Де треба! Ну, Якове Васильовичу, як же там твоя нова мадамочка ся має? Га?

І знову боляче хляпає мене по плечах. Думка, що Сосницький навмисне це робить, примушує мене стримати себе. Я позіхаю і звертаюсь до Карачапова:

— Так от, Антоне Антоновичу, такі то справи. Ходім, заграємо трошки? Га?

Сосницький сидить з витягнутою рукою вздовж столу й непорушно дивиться на мене, тупо й криво-саркастично усміхаючись. Потім знову, вже мовчки, підводить руку і б'є мене.

— Не скандаль, Сосницький!—спокійно кажу я, не рухаючись і не дивлячись на нього.

— Хто скандалить?!—дивується він.—Хто скандалить?! Я?! Це про мене ти? Та-ак?.. І ти, ти це смієш мені казати?.. Ти?!

— Ходім, Антоне Антоновичу!—підводжусь я.

Але Карачапов уже пильно, з цікавістю придивляється до нас своїми розумними, колючими щілинками.

Сосницький теж підводиться, з грюкотом одсунувши стільця, похитуючись і не зводячи з мене ненавидячих, нахабних очей.

Я повертаюсь і, не хапаючись, іду до виходу. Сосницький щось гукає мені навздогін і щось з дзвоном падає на підлогу.

Хвилин з десять я йду по вулиці, не озираючись, але напружено прислухаючись назад. Звожчика навмисне не беру. Мені навіть хочеться, щоб Сосницький погнався за мною. Але його не видно.

І от я знов на самоті з собою і вже морозом починає проймати мене туга...

Вечір сухий, темрява густа й вулиці видаються мені глибокими коридорами. Круглі, буйні каміння на бруку, вигладжені колесами, вимиті дощами, блищать. Вуличка невеличка. Прохожих мало; їх кроки цокотять по тротуарі дзвінко та самотно. Тепло жовтіють освітлені вікна будинків. Іноді ледве-ледве просочуються крізь них згуки музики на вулицю. Блукають тіні по завісках, злітаючи в стелю. Біля хвіртки якогось будинку стоїть, напів повернувшись до воріт, поліцай. Проходячи, я чую, як він з докором говорить двірникові:

— Как реб'йонок не заплачеть, мать не почує. Так і дворник: как городской не скажетъ, он і совсьом на улицю не вийде....

На приступках парадного сидять покоївки, лузають насіння, горнуть одна до одної й усі дивляться мені назустріч задиркувато та смішливо. В баньках їх очей та на зубах мокро і ярко горить світло ліхтарів.

Я поважно проходжу повз них. Дівчата чогось усі разом сміються весело. Мабуть, якась жартувала з мене. Їхній сміх голосно й дрібно розкочується по вулиці, а я йду і думаю, який я важкий, невеселий, як я не вмію сміятись. А колись же, за студинства, я міг, проходячи оттак повз гурт дівчат,

весело кинутись до них, схопить одну, другу, поцілувати, посміятись і піти собі далі, посвистуючи. Тепер я сміюсь нудно, злісно, роздратовано.

Огида до себе доходить до того, що хочеться схопити себе за голову й одшпурнути її.

Додому йти гидко. Міркую, куди б його дітись. Але скрізь нудно й чогось уявляється мені, що всі люди схожі на Сосницького та Карачапова. Я притуляюсь до стовпа ліхтаря, стою й, не кліпаючи, дивлюсь по вулиці. Прохожі десь думають, що я піджидаю коханку, застигнувши тут у солодкій мрії про побачення з нею.

Зідхаю, змінюю позу, читаю вивіску над півпідвалом: «Портной А. Котляренко существует с 1867 г. Вход в парадное». Під вивіскою світяться низенькі вікна з замацапуреними й заліпленими папірцем шибками. Всередині за столом розсілись діти і вечеряють. Осторонь сидить худорлявий, виснажений чоловік, тримає на руках маленьке й щось говорить до нього. На худому, синюватому лиці його ніякова ніжність, невміле зворушення. От він перехиляється набік, придушує пальцем ніс і сякається. Потім виймає червону велику хустку, витирається і тою ж хусткою втирає дитину.

Раптом зчиняється заколот. Хлопчаки, піднявши один проти одного ложки, настовбурчились, як двоє півників. Вмить більшенький б'є меншого по лобі. Від несподіванки цей витріщає очі, роззявляє рот і збирається заплакати. Але побачивши, що всі регочуть з нього, теж сміється, ще раз сам стукає ложкою по голові й хапається їсти. Личка дітей оживлені, сміхотливі; їх роти швидко-швидко жують і щось говорять. А виснажений чоловік підтрусює на колінах найменшеньке і від зворушення розтягає його зморене лице ніжно та незвично.

Хіба в мене не могла б бути така юрба голівок?

Я йду далі, зазираю в вікна й туга переходить непомітно в глибоку, плакучу печаль. Мої думки снуються біля Соні, Андрійка, Сосницького. Я вже не пробую сміятись, одрікатись, бунтувати. Я тільки дивуюсь гірко та покійно: як могло все це статись, через що, навіщо?

Переглядаю в пам'яті весь цей рік. Ось ми зустрічаємось у театрі, цілком випадково. Не пішов би я в той вечір у театр, нічого не було б. Іншими коліями покотилось би все життя.

Що робить у цю мить Соня? Я уявляю собі її сухеньку, трохи плескувату постать, прості плечі, рухливі ніздрі, вічне пасмо рудавого, без блиску, волосся над голубовато-сірими очима, всю її таку поривчасту, неначе холодну, а в дійсності добру, тільки соромливу. Їй треба раз-у-раз зробити деяке зусилля над собою, щоб сказати щось привітне, ніжне. Через це вона любить немов би з іронією говорити людям приємне. Мила Соня!

Я почуваю незвичний, тихий жаль до неї, Сосницького, до самого себе. Я вже готов прийняти на себе всю вину, понести всяку кару, спокутувати свій гріх, коли це допоможе комунебудь. Але що ж мені робити?

І раптом у мене миготить така думка: я піду до Соні й побалакаю з нею так, як оце я почуваю. Хай приходить Дмитро, хай довідається про все, хай вони сами придумають, що я маю робити. Коли вона хоче, щоб я жив з нею і з Андрійком,—добре, житиму. Щоб я поїхав звідси, зник,—зникну.

Дивлюсь на годинник: ще нема десятої. Швидко простую до Сосницьких. Чую надзвичайну легкість, піднесення, бадьорість.

Але перед самим їхнім будинком мене зупиняє думка: а що як не мій Андрійко?

І зразу стає нудно, аж млосно від огиди, одначе я входжу в сіни дому й помалу виходжу нагору.

Тепер вже сам не знаю, навіщо йду, що казатиму, але для чогось все таки йду.

Покоївка здивована. У пані голова болить. Але сказати, розуміється, можна.

Нова покоївка. На вішальці висить пальтичко Андрійка; один рукав вивернений. Кашкетик з поманим гербом, на маківці горбик, слід від голови.

Швидкі, дрібні, з сухим приступом, знайомі кроки. На порозі їдальні з'являється Соня в рожевому пенюарі з короткими рукавами й з обмотаною рушником головою. На мене вона дме якимсь лікарством.

— Що таке?!—шепотом, злякано й непорозуміло каже вона.

— Нічого, ти не турбуйся!..—ніяково усміхаюсь я.—Я тільки хотів би побалакати з тобою.

Соня деяку хвилинку стоїть мовчки; не знати, чи розгубилась, чи бореться з хвилюванням. Потім рвучко повертається й увіходить у кімнату.

— Добре!..—вона хрипко кидає до мене.

Я роздягаюсь і входжу за нею. На столі стоять скляночки й коробочки з порошками. Тут же недописаний лист, перо й каламар, який я подарував їй на іменини. Соня прибирає все це хутко обома руками й несе в спальню. Від коротких рукавів її руки здаються тонкими, дитячими.

Вернувшись, вона сідає біля столу й, не дивлячись на мене, говорить:

— Що скажеш?

Рушник вона скинула. На чолі, червонім від води, злиплось волосся. Під очима жовтяво-сині западини.

— Голова болить, Соню? Може, іншим разом? Ти вибач мені, я не...

— Ти хотів про щось говорити? Я слухаю!..

Знов це почування вини в мене! Я сам помічаю, що вигляд у мене не мій: боязкий, ніяковий.

— Так от, бачиш, Соню... Я тількищо мав неприємну сцену з Дмитром...

І я розповідаю їй про зустріч у клубі. Соня слухає, дивлячись кудись під шафу і кривиться. І невідомо, чи від болю голови кривиться, чи від оповідання.

— Ти не можеш сказати мені, через що він такий?— питаюсь я.

Соня притулює по два пальці до висків, заплющує очі й жорстоко говорить:

— Він ревнує мене до тебе.

Я мовчу, потім тихо з усилям питаюсь знов:

— А більш нічого?.. Андрійко тут не...

Я зупиняюсь і чекаю. Соня спускає руки, розплющує очі й дивиться просто мені в лице. Який вимучений, тужний, зацькований погляд! Я каюсь, що запитав.

— Не знаю!..—шепоче вона й одводить очі.

— Ви балакали про це?

— Ні!

— Він підозріває?

— Не знаю!.. Він б'є мене...

Я швидко для чогось підводжусь і зараз же сідаю знов.

Ми довго мовчимо. Нагорі пересувають стільцями, човгають по підлозі ногами, мабуть, вечеряють.

— Соню! Скажи мені!.. Чуєш? Скажі мені, щирю правду! Забудь усе, що було, скажи оттак, з глибини душі: чий Андрійко? Ради бога, Соню, зрозумій!

Я встаю й підходжу до неї. Соня нижче схиляє голову, мовчить і нарешті каже шепотом:

— Я сама не знаю!

— Соню! Я благаю тебе... Соню! Ти подумай, я ж...

— Не знаю!!—раптом з люттю випростовується вона й дивиться на мене широкими від злости очима.— Чуєш? Не знаю!

Вона встає, прудко переходить до кушетки й падає головою в зелену, вишивану подушку.

Я закурюю й жадно затягуюсь. Так, я це, власне, й думав раз-у-раз. Це гірш усього. Тепер ясно. Це гірш усього...

Я довго ходжу по хаті, безладно думаючи про різні речі, а три слова «це гріш усього», як у попсованім апараті, весь час сами собою вистрибують та й вистрибують.

— Так, це гірш усього!—голосно кажу я, щоб одчепитись од них і зупиняюсь. І тільки в цю хвилину я розумію, як слід, усе значіння Соніної правди.

— Що тепер робити?—тихо кажу я не то до себе, не то до Соні.

Вона лежить непорушно, обхопивши голими, худими руками зелену подушку, одвернувши лице до стіни, і рівно, як утоплена, витягши ноги в чорних зі стрілками панчохах.

— Що робити, Соню?—безпорадно повторюю я.

Соня нарешті ворухиться, підводиться й чепурить волосся.

— Нічого не робити!..—каже вона байдуже, розбито.

— Але треба ж якось...

Соня заплющує очі й сидить так. Їй, десь, ломить голову.

Я підходжу, сідаю поруч і деякий час мовчу.

— Прости мене, Соню!..

Я не кажу за що простити. Соня розплющує очі й я бачу, що вони повні сліз, які одна по одній помалу викочуються і стікають по щоках. Вона не втирає їх. Її губи витягаються, немов вона хоче щось піймати ними й дрібно-дрібно трусяться. На підборідді збираються бугрики й теж здригаються. І я бачу, що вона розуміє, що я прохаю прощення за те, що не можу сказати їй «ходім зо мною», що не можу так, як їй треба, пожаліти й утішити її.

— Прости мене, бідна!..

Соня вибухає плачем, обхоплює мою шию руками і пригортається головою до моїх грудей. Я обіймаю її обережно за худенькі, теплі плечі.

Довго ми так сидимо, непорушно слухаючи себе, одно одного. Соня потрохи стихає й визволяється. Шукає хустку й іде за нею в сусідню кімнату. А я закурюю й довго тримаю запалений сірник у пальцях, аж поки не стає боляче.

Коли Соня вертається, я кажу їй, дивлячись собі під ноги:

— Отщо, Соню... Треба признати, що Андрійко—Дмитрів.

Я не бачу Соніного лиця, але почуваю, що вона дивиться на мене здивовано.

— Так, Соню! Андрійко—його! Це треба раз на все признати й покінчити! Ти ж подумай! Людина вісім літ любить сина, зрісся з ним, і раптом... син—не його, чужий! Та вже через це одно... А потім, коли є сумнів, то всяке право по його боці. Ти прости, Соню, що я раджу, але ти повинна переконати його, що він Андрійків батько. Тонко, непомітно, але дати йому непохитне переконання...

— Мені невимовно тяжко жити з ним!—жалібно говорить вона; губи знов витягуються.

— Ну що ж, Соню?... Я розумію. Але, як же інакше? Розійтись?

Мені до болю ніяково й соромно, але тепер я вже ніяк не можу сказати їй: іди до мене. А вона ж цього жде, за це, мабуть, і Андрійка віддала б.

Соня зідхає широко, набравши повні груди повітря і зразу видихнувши його й немов покінчивши з чимсь, вся стріпується й каже рішуче:

— Ну, що ж! Все одно! Так я й сама думала... Ти виїжджаєш?

— Так! Себто, власне кажучи, ще не рішив. Але тепер поїду десь на місяць.

— З новою... знайомою?

— Не знаю... Ні! Не думаю...

— Ти любиш її?

— О, ні!—ці слова живо й з таким ляком вириваються у мене, що я сам дивуюсь. Соня теж дивується, але, видно, зразу повірила і їй це приємно.

— Але як же?! Ти ж сам казав Дмитрові, що...

— Так, але тут... Власне, це просто... ну, як би тобі сказати? Вона дуже самотня, безпорадна якась і... ну, жагуча, чи що. Розумієш? Про любов ми навіть не балакали...

Я не брешу, але мені дуже хочеться переконати Соню, що нічого серйозного нема і через те здається, що я брешу. Але Соня вірить, чи удає, що вірить.

— Соню!—раптом несміливо кажу я.—Можна мені подивитись на Андрійка?

Я боюсь, що вона тепер одмовить і беру її за руку. Але Соня визволяється, встає й одривисто кидає:

— Звичайно, можна!

І зараз же йде в коридор. Звідти веде мене до дітей. Там горить під блакитним, крихотним абажурчиком нічна маленька лампочка. В сутемках манячать два ліжка. Одно зовсім маленьке. На ньому спить Василько. Соня навшпиньках підходить до більшого ліжка й зупиняється, як фершалиця біля хворого, до якого привела лікаря. Я теж навшпиньках боячись щонебудь зачепити, йду за нею.

В тиші чути дихання дітей не в такт, як двоє годинників в одній хаті. Андрійко лежить розкинувшись і одно коліно оголилось. Я звикаю до пільми й бачу вже кругле, пукате чоло, гостре підборіддя, губи, стиснені поважно і строго. Мені все ж таки хочеться бачити виразніше. Я пошепки прохаю Соню дозволити засвітити сірника. Вона мовчки хитає головою.

Коли сірник розгорається, я освітлюю Андрійка так, що все його личко здається мені дуже подібним до Дмитрового, навіть ніс не качиний, а круглий, припухлий на кінчику. І від цього одразу все тільки хлопчика, до якого я підходив з таким хвилюванням, стає чужим, далеким, байдужим. Правда, так і раніше раз-у-раз бувало, коли я уявляв собі, що він не мій. Але сірник миготить, я підіймаю трохи руку й у вічі мені кидається довга ніздря і витягнений, плескуватий кінчик носика. В мені щось здригується. Сірник гасне. Я нахиляюсь до тільця, що пашиє теплом, цілую в щоку і швидко виходжу в коридор. Соня заспокоює Андрійка—я розбудив його—і йде за мною.

Прощаюсь з Сонею, я обнімаю її й міцно цілую. Вона судорожно пригортається до мене, хапливо, жадібно, мовчки цілує моє лице, плечі, руки і, одразу одірвавшись, виходить поспішно. Я сам одчиняю двері й обережно виходжу на сходи.

Другого дня я кажу Клавдії Петровні про свою постанову їхати з нею в Крим. Вона червоніє, широко розплющує очі від радості й під столом міцно потискує мені ногу. Костя теж у захваті: він розбігається, стукається простягненими руками об стіну, біжить у другий бік, теж гупається, потім падає додолу і, висолопивши язик, показує його то мені, то матері.

— Костя, годі, покинь кривитися! Костю, даю слово покину тебе тут, не поїдеш з нами!

Костя схоплюється з підлоги, регоче й бігає по хаті. Але Клавдія Петровна щось міркує собі і її радість зникає потрохи. Виявляється,—вона не може їхати на мій кошт, а власних грошей у неї не вистачить на дорогу.

— Ну, що за дурниці!—кажу я з досадою,—
Залишіть ви це! Хочете, щоб я більше не приходив
до вас?

Справа залагоджується. Отже, через два тижні
ми маємо виїхати. Клавдія починає в голос вира-
ховувати гарячково, скільки часу їй треба, щоб
пошити Кості костюмчики, скільки на прачку, крав-
чиню і т. ін. Костя горнеться до мене і, здається,
щиро відчуває вдячність. Цього вечора він слухня-
ний, лагідний, ніжний з матір'ю до такої міри, що
зворушує Клавдію Петровну і зворушується сам.
Вона через щось починає плакати, гаряче цілує
Костю й довго потім сидить у нього за ширмою,
шепочучись. Далі Костя неголосно й несміло кличе
мене:

— Якове Васильовичу!

Коли я приходжу за ширму й стаю біля ліжка,
він раптом схоплюється на коліна, хапає мою руку
й кладе її на плече Клавдії Петровни. Сам ніяково
хіхікає, лащить до матері, потім падає головою
в подушку й удає, що пустує. Мені чи то жаль стає
чогось, чи соромно. Я усміхаюсь і гладжу по го-
лові Клавдію. А вона зворушена, змішана, палаючи
всім лицем, пригортається до мене й зараз же нахи-
ляється до Кості.

Я виходжу з-за ширми, не перестаючи усміха-
тись, але вже не ніяково, а теж ніби зворушено.
І через щось мені згадується тут же, як Клавдія
Петровна на другий, чи на третій день по наших
зближенню, оттак само, вся зашарившись, сором-
лячись і роблячи над собою страшенні зусилля,
незрозуміло, заплутано запропонувала мені перек-
ласти на неї турботу про те, щоб у нас не було дітей.
І як їй до болю важко й соромно було пояснити мені,
через що вона так хотіла. І як жагуче, вдячно, навіть
з якоюсь розхристаністю почала цілувати мене, коли

я нарешті згодився. Дійсно, вона «пила чашу до дна», як пояснила.

Клавдія виходить з-за ширми і ми обмірковуємо подорож. Їй, видно, часто хочеться пригорнутись до мене, але вона ніколи перша не робить цього,— раз-у-раз почуває несмілість, наче боїться, що я одіпхну, що мені буде неприємно. Від цього мені мимохіть стає жаль її й досадно за її приниженість. І я ще більше задоволений, що вона поїде в Крим, що вилізе з своєї шкарлупи, розімнеться й посмілішає.

Всі ці дні після побачення з Сонею, я дивно-спокійний і тихий весь. Так буває, як покладеш на хворий зуб щось втихомирююче біль. А радість Клавдії Петровни та Кості, їхня вдячність і ніжність дають мені якусь смутну, гірку сатисфакцію.

Про Андрійка я силкуюсь не думати, а як все ж таки думається, то я спішу згадати Сосницького; і тоді така сама гіркувата сатисфакція, як і від радості Клавдії, зм'ягшує мою душу, я тут же додаю собі, що мине півроку, рік, і я звикну до думки, що Андрійко чужий, і все улаштується.

А проте думати й бувати на самоті з собою доводиться мені дуже мало. Перед од'їздом я полагоджую справи, вештаюсь цілий день по канцеляріях, приймаю в себе клієнтів, а ввечері або сиджу з Клавдією, або маю наради з Панасом Павловичем. Наради ці і смішать мене, і злостять, і без потреби наводять на думку те, що хочеться забути швидше.

Все питання в Панаса Павловича в тому, що йому треба постановити щонебудь остаточно, бо далі він уже не в силі так жити. Це не життя, а безпотрібне, безладне витрачання часу і дратування. З боку Варвари ніяких заходів щось непомітно, одже—треба рішати йому самому.

Але ж уся біда якраз у тому, що рішати він не може нічого. Відмовитись цілком від дітей, як ми це оповістили Варварі Федоровні? Сказати собі раз на все, що він не має ні Діми, ні Галі, що ніколи не житиме з ними? Це неможливо! Нехай собі всякі філософи глузують, називають це «скотячою силою», нехай собі з виглядом вищости потискують плечима, а він, Панас Павлович, не може відмовитись від цієї «скотячої сили», він вважає її найбільшою, найсвятішою, найнеобхіднішою й т. ін. життєвою силою! Так, це його переконання!..

Добре! Але як же все таки зробити так, щоб дати цій найсвятішій і найбільшій силі задоволення? Вернутись до Варвари?

Тут Панас Павлович починає кліпати очима, як від порошинки, підгортає догори борідку і зідхає. Коли є Шура, він безпорадно і питаюче дивиться на неї і мені вчувається, що він от-от скаже: «Ти, як думаєш, Шуро? Га?»

Я стою все ж таки на тому, що треба викрасти Діму. Панас Павлович вже не лякається, як раніше. А коли нема Шури, то навіть з цікавістю перепитує:

— Так ви все таки гадаєте, що викрасти? Га?

І задумливо звертає кінчик борідки до вуст. Але при Шурі скупчено мовчить і скоса, з-під пенсне, зиркає на свою витривалу, зворушливо-гарну подругу, що кутається в хустину. Вона не каже нічого, але від її мовчання віє такою непохитною впертістю, що Панас Павлович глибоко зідхає, жваво й винувато заводить розмову про щось інше, а я мимохіть злощусь і лаю її ідіоткою.

Але от раз увечері приходить до мене Панас Павлович. Довго сидить, іронічно філософує й перешкоджає мені. Я вже збираюсь сказати йому, що я дуже занятий, коли раптом він підводиться, скидає пенсне й починає ретельно витирати скла, короткозоро при-

глядаючись до них. На лиці в нього такий вираз, що я мимохіть чекаю, що буде далі. Жовта шапчина волосся блищить гладенько; сам він підстрижений, чистий, з молочно білим чолом і ніжним рум'янцем, як у панночок на обкладинках від мила.

Він обома руками примощує пенсне і, злегка задравши голову догори, говорить:

— Так от, Якове Васильовичу, «по зрелом размышлении, будучи в здравом уме и твердой памяти», заявляю, що маю бажання викрасти власного сина, Дмитра Кривулю.

І вичікуюче придивляється до ефекту своїх слів. А на лиці той самий вираз напружености, розгублености, змішаних з добрим настроєм.

Я встаю й міцно потискую йому руку.

— Ухвалюєте?

— Навіть захоплений!

— І помагати згоджуєтесь?

— З приємністю!

— Вепе! Іншого виходу немає! Ступаємо, значиться, на путь нечестивих.

І він рішуче, трохи смішно, обшарпує донизу камізолю.

— А як Олександра Михайлівна?

Панас Павлович кривиться, зібравши губи до носа так, наче понюхав чогось міцного.

— Доведеться воювати! Вона не знає про мою постанову. Доведеться воювати!

І заклопотано дивиться на мене.

— Одна надія, що примириться з фактом і всю відповідальність складе на мене. Одна надія! Ну, та з нею вже якось улаштуємо. А от, любий мій, як з Варварою бути? З Варварою?

— А що таке?

— Та ж вона розлютиться.

— Хай собі лютиться! На здоров'ячко!

— Е, коли б тільки була справа з її здоров'ям! А то ж і з моїм! Вона ж зараз почне гасати по всьому місті, шукати нас. В університет побіжить, у гімназію, на ректора накинеться, при всіх мені вчинить істерику. Їй що? Такий скандал зробить, падлюка, що згориш від сорому...

— Та це, звичайно, той...

— А, скажемо, зустріне мене на вулиці з Дімою й кинеться однімати. Що їй зробиш? Не битися ж з нею? І одніме! Оттак вихопить з рук, сяде на звожчика й поїде собі. От яка, розумієте, штука! Ех, заздрю, їй-богу заздрю тим людям, що вміють, де треба, по часті фізичної аргументації. Загилить би їй попереду разів зо два оттак по «наружной физиономии», от би вона вже опасувалась потім.

— Та ви ж уже так аргументували!

— Коли?!—дивується Панас Павлович.

— Як коли? Та тоді ж, як вона вдарила Олександру Михайлівну.

— Кий чорт! Тільки замірився! Я брехав, що вдарив її, тільки для внутрішньої сатисфакції. Не вмію я бити. Нема в мене досить простодушности. Іноді страшено хочеться загилить так, щоб аж юшкою умила, а дійде до діла,—схибну. Нема прямоти.

— Виїдьте кудинебудь!

— Та куди виїдеш?!—раптом кричить він так, неначе я вже надокучив йому з цією порадою.—Хіба не знайде? Ні, треба вміти бити, от що! Вона хапає Діму, а ти одшпурнув її й покликав городовика. Вона в крик, а ти ще дужче, вона з сльозами до юрби, а ти собі. Оце я розумію! Не треба боятись популярности! А то, чи пискнула вона, чи ні, а ти вже шулишся й озираєшся, чи не чули люди. Хай собі чують!

— Розуміється!

— Оттоді вона й той... і побачить, що зброї в неї більше немає. Власною її зброєю треба і бити її. Ти ляпаса, а от тобі аж два, от тобі, на, маєш!

І Панас Павлович навіть махає в повітрі рукою так, ніби дає ляпаси. Я сміюсь мимохіть з його одважності оттут, у мене в кабінеті.

— Ну, оттак і смаліть! Чого там! От давайте оце зараз і зробимо напад! Ви маєте де сховати Діму?

— Чекайте, який напад?

Перехід від завзяття й войовничости до страху такий щирий і по-дитячому одвертий, що я не можу не сміятись. Щоб він не образився, я обнімаю його за плечі й кажу:

— Та справжній напад, Панасе Павловичу, самий справжній. От давайте візьмемо автомобіль, підкотимо, вбіжимо! «А подавай сюди мого сина!» Та по «наружній фізіономії» її, ось тобі завдаток! Га? Та й катнемо разом з Дімою. Ну?

Панас Павлович злегка одсувається й, зідхаючи, говорить:

— Та вам, голубе, легко сміятись.

— Та хто сміється?! От маєш! Та хоч у цей момент я готов їхати з вами. Навіщо одкладати? Хочете?

Панас Павлович, задравши голову, мовчки, вражено і з тривогою дивиться на мене.

— Я не жартую. Робить—так робить! Чого ж дурно час гаяти? Знаєте що? Ось давайте зараз подзвонимо їй! Коли нема дома, їдьмо! Тепер дев'ята година, Діма вже в постелі. Ввійдемо, одягнемо й гайда! Ну? Дзвонити?

Панас Павлович стоїть, немов зацепивши від думки, що це, справді, може статися. Але на мій рух до телефону, він кидається злякано до мене й хапає за руку.

— Та що ви, що ви?..—шепоче він, з страхом зиркаючи на телефонну трубку, немов у ній сидить

сама Варвара.—Отто яке! Так з вами бозна-що вийде. Хіба ж можна так?

— Та чому не можна? Ну, чому?

— Це чорт-батька-зна, що вийде. Раптом зірвались і—маєш!.. Ні, серденько! Я бачу, що ви занадто захоплюєтесь романтичним боком справи. А мені, знаєте, не до романтизмів. Тут треба зважити, підготувати ґрунт, а не так, що в один момент...

Але я не хочу впустити слушного моменту й серйозно, поважно, власне так, як йому бажано, починаю переконувати його. Панас Павлович змагається, вигинається, ховається за найменший захист, але я без жалю вигоню його звідусіль і все більш та більш припираю до стіни. Нарешті, він вичерпує всі свої аргументи і в якійсь знеможі злякано дивиться на мене. Одначе я розумію, що цей страх є майже згода.

— Добре!—вмить робить він з одчаєм іще одну спробу.—Я згоджуюсь, я визнаю все, і так далі, але не сьогодні.

— Ні, сьогодні, зараз! Це слабість, Панасе Павловичу! Слабість! Так, або так. Треба покінчити!

Панас Павлович знов скидає пенсне й витирає спітнілі від хвилювання скла. Очі кліпають, як ніколи; він дихає так, неначе робив гімнастику Міллера, якою займається щоранку.

— Ну, отщо!..—він починає і блідне.—Отщо! Коли вона дома, ми не їдемо.

— Добре!—згоджуюсь я.—Але, коли нема, зараз же смалимо туди. Так?

— Дзвоніть!..—не дивлячись на мене, каже він тьмяним слабким голосом...

— Ні, відповідайте: так!

— Та добре!.. Ну, звичайно...

— Чудово!

Я йду до телефону, а Панас Павлович з виглядом людини, яка чекає постанови консилиюму лікарів, починає ходити біля мене.

Коли якась жінка каже в ухо мені «слухаю», я міняю свій голос і питаю:

— Варвара Федоровна дома?

Панас Павлович швиденько підходить до мене навшпиньках, немов бажаючи почути відповідь, роззявляє рота й так застигає, не дихаючи.

— Ні, їх немає вдома. А хто спрашує?

— Скажіть, добрий знайомий!

На лиці Панаса Павловича пробігає радість, неначе в лісі промінь на світанні.

— А як сказати?—добивається голос.

— Так і скажіть. А давно пішла?

— Ні, оце тільки. Вони поїхали в театр.

— В театр? Ага, дякую!

І я кладу трубку. Панас Павлович розгублено дивиться на мене.

— А як же... А мені здавалось, що вона дома,— бурмотить він.

— Пішла в театр!—серйозно кажу я й діловито озираюсь.—Ну, значить, можна їхати.

Набираю цигарок у портсигар, замикаю шухляди стола, зазираю в гаман, чи досить грошей, неначе ми вибираємось у далеку дорогу. Панас Павлович блукає по хаті й змерзло потирає руки.

— Ну, то що ж, їдьмо!—каже він, силкуючись усміхнутись.

— Так, їдьмо!—відповідаю заклопотано й по-важно.

В автомобілі Панас Павлович сидить, забившись у куточок і всю дорогу мовчить. Я починаю думати, що він уже покінчив з сумнівами. Одначе, коли ми вже під'їжджаємо до його колишньої квартири, він починає неспокійно рухатись, визирає з вікна,

потім раптом хапає мене за руку й говорить благаючи, судорожно:

— Слухайте, Якове Васильовичу!.. Я розумію, голубчику але... скажіть, щоб він зупинився. Так не можна. Ми не обмірковували. Ми не маємо ніякого права. Я вас прохаю. Це несерйозно.

— Панасе Павловичу!—кажу я з притиском.— Постановили ви, а не я. Отже, ви маєте змогу й перерішити. Я тільки помагаю вам. Хочете вернутись? Будь ласка! Я не хочу робити на вас ніякої пресії. Це тільки ваше особисте діло. Рішайте сами!

В цей момент автомобіль зупиняється. Панас Павлович навіщось тривожно визирав, метушиться, випускає пенсне й ми обидва шукаємо його під ногами. І коли пенсне знаходиться, невідомо через яке надхнення, Панас Павлович рішуче, жестом владаря, розчиняє дверці й кидає до мене:

— Ходім!

І весь час, що ми йдемо по сходах, він має рішучий, гордовитий вигляд. Я не встигаю ступати за ним. Але біля дверей, на яких ще висить мідна табличка з його прізвищем, він стоїть довго, дихаючи важко й одступаючись, так довго, що я нарешті питаюся:

— Ви подзвонили?

— Ах так! Я й забув.

І він підносить руку до гудзика дзвоника. Але зараз же однімає її й шепоче до мене:

— А як прислуга не даватиме? І наробить галасу?

— Не забувайте, що ви—хазяїн цієї квартири і батько цієї дитини! Дзвоніть! Ніяково так стояти...

Панас Павлович коротко тикає пальцем у гудзик. Довго не чути за дверима ані згуку. Аж ось швидко біжать чийсь кроки, хтось, поспішаючи, одчиняє двері. Ми входимо й бачимо перед собою... Галю. Вона стоїть з розплетеною косичкою й, заки-

нувши її лівою рукою за спину, тримає незастібнуту сукенку.

— О, господи!—вражено, з переляком каже вона.

Ми також збентежені. Про Галю ми зовсім забули, немов би її й на світі не було.

— Таточку!—раптом нещиро скрикнула вона й кидається до нього, але старається не стати до мене спиною.

Панас Павлович машинально цілує її й питає:

— А мама дома?

— Ні, вона пішла в театр. Роздягайтесь, будь ласка!

— Шкода, шкода!.. — розгублено бурмотить Панас Павлович і хоче роздягатись. Я зупиняю його за руку.

— Ми ж тільки на хвилинку. В справі. Зараз підемо.

— Але чому?—здивованим, салонним тоном говорить Галя.—Тато так давно не були у нас. Я скажу наставити самовар. Ви, будь ласка, не дивіться на мене, я маю такий страшний вигляд!

Їй усього тринадцять-чотирнадцять років, але вона поводить ся так, як замужня, молода, гарненька дачка. Поява батька хвилює її тільки на хвилину. Її замішання проходить і вона починає жвавенько щебетати. А ми стоїмо й, неначе слухаючи її, думаємо, як бути. Я вже знав, що ми підемо собі, не зробивши нічого: при Галі він не одважиться.

— Ах, та зайдіть же хоч у вітальню!—раптом перебиває себе Галя й пурхаючим жестом повертається спиною до дверей. Їй подобається грати ролю господині. Довгасте, вузьке, обличчя та холодні, з нещирим сміхом, очі нагадують мені Варвару Федоровну.

— Ні, дитино, ми не ввійдемо...—стомлено говорить Панас Павлович.

— Ну, які погані!—вона робить ображену гримаску.—А з твого боку, тату, так навіть негарно. Я розумію: звичайно, можуть бути всякі родинні непорозуміння, але так закинути своїх дітей, як ти це робиш, це, вибач мені, дуже негарно. І тепер, коли ти вже прийшов, не хочеш навіть кілька хвилин побути з нами. Але знаєш що?—раптом робить вона великі очі.—Маму можна викликати. Я пошлю Катю в театр, це п'ять хвилин звідси. Вона пішла на оперетку. Сьогодні йде «Орфей у пеклі». Кондратський пропонував взяти й мене з собою, але мама сказала, що мені ще не можна дивитись на цю п'єсу. Хочеш, таточку?—я пошлю Катюшу. Вона знайде маму, вони сидять у партері в четвертім ряді, я сама читала білети.

— Ах, так вона пішла на оперетку!—усміхається Панас Павлович.—І з Кондратським?

— Ну, таточку, будь ласка, не вигадуй ніяких паскудств! І не суди по собі!

— Так!.. Ну, так отщо! Катю можна потім послати, а я хочу подивитись на Діму. Ти побудь тут з Яковом Васильовичем, а я піду до Діми.

І Панас Павлович уважно, строго й мовчки зиркає на мене. Він видається мені трохи блідим, але цілком спокійним.

— Добре, таточку! Тільки ви, Якове Васильовичу, посидьте тут трошки без мене, я мушу зробити коло себе порядок...

І Галя задом виходить з вітальні, роблячи милу й соромливу усмішку.

Я стараюсь уявити собі, як Панас Павлович входить у спальню, як будить Діму. Діма з просоння не розуміє нічого, усміхається сонно, думаючи, що йому сниться тато. Панас Павлович хвилюється, хоче одягти Діму, але від хвилювання все плутає, а Діма регоче й поправляє його.

Галя вертається. Сукня застібнута, косичка заплетена. Вона сідає проти мене й починає розважати, безупинно оповідаючи щось про якихсь там «подруг-дівчат», про клясних дам, про прочитані книжки. Вона висловлюється, як доросла, з правильним уживанням чужоземних слів, очевидячки, милуючись сама собою.

Довгенько сидимо так. Я вже починаю думати, що Панас Павлович змінив свою постанову. Але от чуються кроки і дзвінкий голосок Діми.

— Боже мій!—сплескує руками Галя.—Тато підняв Діму. Мама буде сердитись!

У вітальню входить Панас Павлович, тримаючи Діму за ручку. Діма весь сяє і кричить до Галі:

— А ми з татом на автомобілі поїдемо кататись!

— Тату!—з жахом питає Галя.—Це правда?

— Так! Я хочу трошки покатать його...—говорить Панас Павлович. Він зовсім спокійний, навіть занадто спокійний.

— Тату! Я не пущу Діму. Мама казала, щоб...

— Іди спати, Галю, й не кажи дурниць!

Але Галя кидається до дверей у передпокій і рішуче затуляє їх собою.

— Я не пущу! Можеш бити мене, я не пушу. Ти хочеш украсти Діму. Мама казала, що ти хочеш це зробити.

Діма лякається, зачувши, що його хочуть украсти, але не плаче.

— Галю, іди спати! Я кажу тобі!—говорить Панас Павлович; і я бачу, як усе його лице заливає червоним.

— Не піду! Ти не маєш права! Це гидко, це паскудство, це мерзота! Пусту Діму!

Лице Галі кривиться від плачу і злості. Панас Павлович іде просто на неї, бере її за руку й тягне вбік. Галя хапається руками за двері, кричить

голосно й одбивається ногами. Тоді Панас Павлович покидає Діму, обіймає обома руками Галю й сильно одриває її від дверей. Я ніколи не бачив такої люті в цього м'якого чоловіка. Діма в страху пригортається до мене. Я беру його на руки й несу в сіни. Галя злякано заговкає й, одкинена вбік, стоїть і дивиться широкими очима на Панаса Павловича, який тихо каже їй:

— Битиму! Отут битиму, п'аскудна ти дівчино!

І коли ми одягаємо Діму й виходимо, вона так само стоїть у вітальні, притуливши міцно руки до грудей і широко дивлячись на нас.

— Костю, не лізь до вікна!.. Костю, не чіпляйся до Якова Васильовича!.. Костю, даю тобі слово, що одішлю тебе назад!..

А сама вся сяє, світиться тихим захватом, раюванням, незнаним спокоєм. Особливо їх обох хвилює й тішить те, що ми їдемо в окремому купе, що ми маємо в цьому поїзді свою хатинку, маленьку, затишну і цілком-цілком окрему. Клавдії це до душі, вона почуває себе вільно, легко, а то б усе шулилась і боялась людей. Вона всіх боїться: швейцарів, кондукторів, пасажирів, носильщиків. Швейцарам і носильщикам вона дає зі страху стільки на чай, що ті тільки дивляться на неї й не дякують від здивування. А її те тільки турбує, чи не дала вона замало. Досить якому нахабі сказати: «Е, пані, трохи ніби мало!», як вона зараз же страшенно соромиться, бере за гаманець, дає стільки, скільки попадається в руку.

Зате в купе нам не страшно нічого, ми сами собі пани. Я показую Кості танок лісів і ланів. Дерев, побравшись за руки, врочисто й поважно танцюють перед нашими вікнами. Коли поїзд зупиняється, зу-

пиняються й вони. Коли йде швидше, то й вони поспішають. Костя горнеться до мене, дивиться мені в очі вогкими, вдячними, сумирними оченятами. Клаві душно й ми на кожній станції беремо по кілька пляшок різних напитків. І це тішить їх незмірно. Вони йдуть, як важні пани. Ніколи вони не мали такої розкоші.

А вночі я кажу собі казку й тихо засинаю під гуркіт коліс. Костя щось говорить у сні і я, не перериваючи казки, думаю про Андрійка.

Море, фески, смугляві обличчя, чудернацькі слова, пекуче, ясне сонце, непорушні, чорні, немов із грубого картону вирізані, кипариси,—скільки радощів для них! Я почуваю себе щедрим, благодущним богом. Коли ввечері Клавдія стає переді мною на коліна й цілує мою руку, я навіть не протестую, розуміючи її побожний настрій. Я сам стояв би на колінах перед тим, хто дав би мені стільки просто-душної, чистої, дитячої радості.

Вранці ми спимо довго й безжурно. Потім ми лежимо на піску, жмуримо очі, бовтаємось у воді. Довкола нас усі люди також лежать, жмуряться й бовтаються. Небо жмуриться вдень теж сонно, стаючи сірим, ніби вкриваючись, як і ми, потом. Сплять кипариси. Навіть море дихає сонно, ритмічно здіймаючи і спускаючи мережево берегових хвиль. Через це не віриться, що десь є галасливі, грюкаючі міста, трамваї, суди, тюрми; весь світ уявляється сонним, з прижмуреними очима, в сонці й безжурності.

Їх троє: Ваня, Крошка й Віра. Ваня найстарший, йому років чотири; а тим, мабуть, по три. Вони всі сидять під моїм вікном на землі. У Вані в руках дзвіночок без язичка. Вони по черзі б'ють по ньому

трісочкою і сміються задоволено, слухаючи приємні згуки. У Крошки в руці бублик. Вані він дуже смакує, але Крошка не хоче поділитись. Тоді Ваня, як найстарший, одсилає її додому.

— Іди собі, іди!.. Ну, так дай бублика!

Крошка вибирає менше зло й дає бублика, але дає більшу половину. Ваня не хоче бути свинею й не користується своєю владою: він вертає більшу половину й бере собі меншу. Задоволений таким розв'язанням спірного питання, він сідає на землю й витягає ноги. Крошка, бог її знає через що, зараз же робить те саме. Але Ваня тут же схоплюється, біжить до стовпчика і кличе за собою Віру. Ловко видряпавшись на нього, він сідає й пацає ногами. Віра з захопленням сміється і здивовано показує на нього Крошці. Але у Крошки самотійність і ініціатива: вона лізе на дошки, що обгороджують купу глини й кричить:

— Ой, упаду! Ой, упаду!..

Вона не боїться впасти, але хоче перетягти увагу Віри на себе. Це все ж таки їй не вдається. Навпаки, Ваня кричить їй:

— Крошка, подай бублика! Упав!..

Крошка ніби не чує.

— Крошка, я кому кажу?!.. Ну, так іди додому, іди!

Крошка, мовчки сопучи, злізає й подає деспотові-мущині бублика. Цілими днями ці три голівки копаються під моїм вікном. У Вані гостре підборіддя, на яке я можу дивитись годинами. Коли Клавдія входить до мене в кімнату, я удаю, що працюю й вона виходить навшпиньках. А я знов слухаю щебетання голівок. Треба б, власне, їх прогнати з-під мого вікна, перешкоджають робити. Але Крошка така втішна, що хай собі ще трохи покопаються. Тут холодочок, затишок, а там така спека, що носики миттю почнуть лущитись.

Клавдія потрохи чогось пригасає. Не розумію, від чого то. Не цілує мені рук вечорами, іноді плаче чогось. Костя пропадає з ранку до вечора десь на березі й мені треба ходити вишукувати його. Я перестаю почувати себе милостивим і добрим богом. Здається, більше стаю подібним до чоловіка хворої жінки, з якою треба панькатись. Ця роль мене захоплює менше. Загалом, пора, здається, припинити свою добродійність,—нудновато вже від неї та й смішно трошки.

Як мало жінчині треба для того, щоби стати жінкою:—поспати з мущиною в однім ліжку. Цього досить! Клавдію, очевидно, вже не задовольняє становище фіктивної дружини. Тільки цим можна, як видно, пояснити незрозумілі сльози, зідхання, болі голови, вигляд мучениці. Це нудно без всякого сумніву! Нудно й більше нічого!

Хазяйка помешкання, стара караїмка з закарлюченим, яу у сови, носом, і оливковим кольором лиця починає вже дратувати своєю солодкавою усмішечкою. Клавдія шепочеться з нею цілими годинами. Про віщо вона може говорити з цією жінкою? Очевидно, про мене; про мушин, які зводять чесних жінок з розуму, а потім покидають їх.

І сама Клавдія вже дратує мене. Ані трошки не втішно, що вона боїться людей і зі страху тикає їм колосальні суми на чаї. Чорне, скромне убрання черниці також сердить. Якого чорта, справді, удавати з себе щось таке, чого в дійсності немає! До моря вона вже майже не ходить, пролежуючи всі дні на старій кушетці. Вікна заслонені в неї чимсь темним,—хустками, пледами,—і тільки згори пробивається гарячий, жовтий промінь, сіючи по хаті золотисту півтемряву. Раз-у-раз пахне в хаті якимись

краплями; засвігди душно й тепло, як в оранжереї. Коли я входжу, Клавдія Петровна винувато підводиться й чіпляє на ніс пенсне. А як я застаю, що вона спить, то прокинувшись, вона хапливо затуляє одною рукою очі, а другою спішить намацати на столику пенсне, щоби закритися ним. Цим вона постійно нагадує мені, що в неї негарні, маленькі, зморщені очі. Раніше хоч жаль ставало її, а тепер досадно й неприємно.

І плаче вона, плаче без перестанку. Чорт би взяв ці сльози! Звідки вони беруться в такій кількості? І мовчить...

— Та скажи ж, нарешті, чого ти плачеш? Що це таке? Чи я образив тебе чимнебудь?

Ні, цього вона не може сказати.

— Ну, так у чому ж тут діло?

— Не знаю!... Так! Загалом!...

І вона починає простісінько ридати. Чорт забирай! Це може роздратувати найдобročиннішу людину! Невже я не можу бути в поганім настрою? Та й з якої речі вона плаче, яке вона має право плакати? Хіба я присягався любити її? Хіба ми коли навіть балакали про любов? Невже вона не розуміє наших відносин?

Я нічого цього не кажу їй, але все ж таки даю зрозуміти, що вона не має ніяких підстав вимагати від мене, щоб я переживав тільки раювання від її товариства й не смів ніколи ні на що розсердитись.

— Я й не вимагаю! Я й не вимагаю! О-о!...— ридає вона ще дужче на мої натяки й одвертає в бік спухле, набрякле від сліз лице.

Нарешті, я починаю без усяких жартів дивуватись.

— Господи боже мій! Це, нарешті, стає неможливим! Та скажи ж ти мені, ради самого бога, що сталось, через що саме таке?

— О, нічого, нічого! О-о!

— Ну, знаєш, як собі хочеш, а це щось просто фантастичне!

— Дай мені спокій, дай мені спокій!..

— Та спокій я тобі можу дати, але ж... це, чорт-батька-зна що таке. Хоч би ж я знав свою провину, а то...

І нарешті я таки взнав її: Клавдія—вагітна. От і все!

Коли вона це каже мені, я настільки не допускаю такої можливості, що спочатку просто не розумію її. Одначе не треба було багато часу, щоб переконати мене.

— Але ж ти... ти обіцяла мені! Ти взяла на себе! Ти, значить, обманула мене.

— О, не турбуйся! Я зроблю аборт. У тебе не буде від мене дитини. Від мене!

І вона гірко сміється, потім плаче і в кінці зовсім ридає.

—

В наших кімнатах панує караїмка. Вона шепочеться з Клавдією, щось варить у себе в кухні і в великих посудах носить у кімнату Клави. Я купую в аптеці якісь порошки, банки, трубки. В кімнатах стоїть тепла, повна пахучих ліків пара. Костя з великими переляканими очима з'являється тільки на хвилинку і знову десь пропадає. Клавдія від цього хвилюється, ридає, проклинає себе й посилає мене шукати його. Я по дорозі в аптеку зазираю у всі подвір'я і гукаю по вулицях: «Костя!» Кошмар!...

А караїмка усе нишпорить по наших хатах, носить казанки з окропом, шепоче з Клавою біля ліжка й усміхається до мене угодливо й фамільярно. Клавдія лежить, стогне, перериваючи стогони плачем. Я ходжу з кутка в куток, дивуючись, не розуміючи нічого, як у чаду. Вранці й удень часто бувають сварки. Ми вже балакаємо одверто, брутально, не

ховаючи своєї злости й бажаючи яко мога дошкульніше образити одно одного. Ми знаємо, що ніхто з нас свідомо невинний ні в чому, але нам треба знайти вину за другим, щоб дати собі хоч трошки полегшення. Клавдія декілька разів збирається бігти топитись, а я регочу й раджу їй взяти з собою корковий пояс. Вона біжить, а через годину-дві прибігає, обнімає Костю, ридає й падає на ліжко. З'являється караїмка, виганяє мене, приносить казанки, мідниці і день кінчається стогоном і шамотнею.

Нарешті, мені заявляється, що в цім періоді зробити аборт неможливо, що треба чекати ще з місяць. Так сказав сам лікар, який робить усім купелевим дамам аборти.

Ми обоє опадаємо. Я такий змучений кошмаром, що мені все одно вже. Аби якийсь кінець. Так само, мабуть, і Клаві. Коли я збираюсь їхати, вона навіть не просить лишитися. Ми дуже ввічливі одно з одним, привітні й соромимось того, що було. Вона обіцяє зараз же сповістити, як пройде операція, а я прошу писати, як тільки буде потреба в грошах.

Розстаємось на вокзалі тихо, знаючи що ніколи не зустрінемося. Не знаю, що почуває Клавдія, але мені від цієї свідомости легко й соромно.

Закоханий у Київ, я блукаю по зелених кучерявих, шепотливих його вулицях. Милій, тихий, задумливий красунь! Каштани обсипають рудавим цвітом дахи вагонів трамвая. Нема ніде такого життя в лініях вулиць, як у нього. Ніде нема такої ласкавої чепурности, природньої охайности, грайливости! Він подібний до якогось великого гарного звіря, який бо-зна коли слідкує за собою.

От заходить сонце за Кадетською Рощею й ще Горять хрести Андріївської церкви, Володимир-

ського собору і блискають червоним, металічним відблиском вікна високих кам'яниць на горах. Внизу, в подібних до веселок алеях-вулицях, засаджених каштанами, тополями, акаціями ніжна, тепла, наша південна тінь. За палісадниками з розчинених вікон якось особливо, хвилююче, закликаюче чується сміх і музика. Біля дверей бакалейних крамничок, які через щось у Києві люблять підвали, неодмінно, щовечора збирається клуб: двірники, поліцаї, покоївки. З дверей крамничок потягає холодком підвалу, политою підлогою, таранею, свіжими овочами.

А на Дніпрі в цей час ледве посуваються вгору до Чорторою човни. З човнів тягнуться до міста нитки пісень. З міста, з царського саду, їм відповідає музика. Десь дзвонять у церкві. Як гудіння джмеля втискується гудок пароходу. Часто, завзято видзвякує такт трамвай.

Я ходжу помалу, смакуючи кожний крок, кожний поворот вулиці, кожну свічку на каштані. В мені панує блаженний спокій. Я ні про що не думаю й нічого не боюсь. «Весняного» й сліду немає. Проходжу повз усі небезпечні місця й навіть чудно часом, що ніякої ні ворожости, ні філософування вони не викликають в мені. Ніби й не зо мною це бувало ще не так давно.

Отут я мешкав за студентства,—он моє вікно та кімната. Коли товариші приносили літературу, або просто не хотіли, щоб знали про них, вони зі сходів стукали кулаками в стіну. В цю саму стіну обережно, боязко озираючись, стукала мені й Ганя. Так, власне, в цю стіну. І те, що Ганя в цей час десь на каторзі, а я тут, не викликає як раніше, весною, непотрібних, сентиментально-кислих міркувань. Так: вона там, а я тут, та й годі!

Сосницьких у городі немає, поїхали на село. Але, коли б і були, це нічого не змінило б. Я знаю, а головне почуваю, що на цей раз я—некирпатий. Андрійко

більше не існує, на місці його образу тільки невиразна пляма, що легким сумом холодить серце, як руїни якогось гарного, старого будинку. Може від цього і цей спокій у мене, і задоволення з себе, і тиха твердість ходи, і потайна гордість.

А Кривулі тут. Ніхто нікуди не поїхав: ні він з Дімою та Шурою, ні вона з Галею. Панас Павлович тільки якось раз зайшов до мене, але сидів недовго і був задумливий та мовчазний. Він так само ховає Діму десь у своїх далеких родичів, тікає од Варвари, яка переслідує його скрізь, де тільки може; буває часом у Шури, живе собі потрошку. Але, видно, це життя потрошку не дешево коштує йому.

Від Клавдії Петровни я дістаю в ряди-годи листи, в яких вона запевняє мене, що не хотіла обманювати мене, що вона сама в одчаю від своєї помилки; щоб я не турбувався,—дитини не буде. Я відповідаю їй привітними, приятельськими картками, в яких також заспокоюю її. І зараз же забуваю про неї.

Знайомих я уникаю, а вечорами граю в клубі. Мені чогось іде карта і я виграю багато.

Але перед клубом я ходжу по улицах довго, без всякої мети. Вдень буває душно, літає порошок, а ввечері, коли і є порошок, то його, принаймні, не видно. Мені нічого не треба від людей, я не потребую їхнього ближчого товариства; для мене досить випадкового сміху, розмови, шматочка профілю або невиразної плями обличчя в темних рямцях вікна. Вони рухаються навколо мене, але не зачіпають; і свідомість своєї цілковитої ізольованості серед них, незалежності, самоти, дає чуття глибокого спокою. Тепер я вже не гасну, лишаючись на одинці з собою; не хапаюсь до людей. Навпаки, мені здається, що тепер я з ними пригасаю. Мабуть у тих, що видужують, буває такий стан. Але від чого ж я видужую?

Натовп, витиснений з воріт царського саду, розливається ручаями в різні боки. Тут, на вулиці, так само в'ються довкола електричних ліхтарів, як сніжинки, пухнаті метелики. Внизу горить Хрещатик. В юрбі то тут, то там наспівують мелодії з щойно прослуханого концерту.

Я йду позаду жіночої постаті в білому. Капелюх також білий, з його крис зубчастою каймою звисає мережево. З-під крис я бачу окраєць голої шиї і спини. Ми посуваємось помалу в потоці тіл. Я міркую, куди б піти повечеряти, й у цей мент рівняюсь з білим капелюхом. Машинально зазирнувши під нього, я почуваю, як мене щось ніби кулаком б'є в груди: на мене дивляться великі, чи то насмішкуваті, чи то сумні очі «Білої Шапочки». Я до такої міри бентежусь, що починаю дурновато усміхатись і думаю, чи треба мені уклонитись їй. Але на якій підставі я можу те зробити? Чи на тій, що вона колись одігнала мене від себе?

Поки я роздумую, Біла Шапочка знов випереджує мене. Вона ступає так само повільно, спокійно й невідомо, чи пізнала мене, чи ні. Не озирається, не хапається; нема в її постаті непорушності людини, яка знає, що їй дивляться в спину. Та чи запримітила вона мене взагалі?

Я тепер дивлюсь на її капелюх, на шматочок шиї, що часом одливає фіолетовим перламутром електричного світла, на заокруглені плечі, зовсім інакше, ніж декілька хвилин тому назад. Іноді я навмисне торкаюсь рукою до її сукні й мені здається, що ми з цею сукнею в тайній, дружній змові, що вона співчуває зі мною.

Біла Шапочка сідає в трамвай. Мені треба на другу лінію, але я вхожу за Шапочкою. Вона сідає в вагоні, мені там місця немає і я стою на площадці. Шапочка сидить в профілю до мене й я можу

дивитись на неї скільки хочу. Яка дитяча зворушлива ніжність в заокругленні підборіддя та нижньої частини щоки! Губи трошки заширокі, рот величенький. І яка дитяча строгість в обличчі! А око з постерігаючою цікавістю оглядає кожного.

Вона могла б мене бачити, коли б схотіла, але я ні разу не зустрічаю її погляду. Я навмисне посуваюсь до дверей вагону й часом поправляю капелюх, аби своїми рухами притягти увагу на себе. Ні, не зиркне ні разу! Ніби навмисне вона не хоче дивитись! Це починає трошки радувати мене: очевидно вона запримітила, пізнала. І вже не зводжу очей з неї. Хай погляне, хоч раз, хоч крадькома! Ось про щось вона замислилась! Око дивиться в одну точку; строгі вуста мимоволі морщаться від усмішки, око жмуриться і вся вона дивно ясніє, стає теплою, ніжною. Але вмить вона змітає усмішку з вуст і зиркає навкруги: чи не стежить хтонебудь за нею.

Так!—значить, вона тоді не помітила мене, вона не помічає мене й тепер!

На розі Васильківської й Благовіщенської вона має пересідати. Коли ми ждемо вагону, я декілька разів стаю так, щоби вона побачила мене. Справді, вона помічає мене, але я не помічаю ніякої різниці між її поглядом, коли вона дивиться на стовп ліхтаря і на мене. І тільки зауваживши, що я не спускаю з неї очей, вона кривиться незадоволено й одвертається. Коли б вона вилаяла мене, мені б було не так соромно, як від цієї гримаси!

Однаке, я їду далі з нею. Тепер я сідаю напроти й мені видно все лице її. Вуста видаються вже ніби меншими, зате в лиці більше сухости, холодности. Вона дивиться вбік від мене і я все таки не знаю, чи вона пізнала мене, чи ні. Я ж тоді був у шубі й циліндрі, а тепер у літнім, сірім капелюсі й легкім

пальті. Так, через це, мабуть, вона й не пізнала мене. А втім, чому б вона повинна показувати, що пізнала, яка їй від того приємність?

Вона підводиться і збирається вийти. Я бажаю від усього серця, щоб вона забула на лавці свою срібну торбинку. Але ні! Вона бере її. Я теж устаю. Шапочка кидає в мене поглядом строго та уважно, неначе хоче сказати: «Наміряєшся чіплятись? Даремно!» Одначе я йду за нею. Іду кроків зо два від неї, дивлюсь їй у спину й почуваю чудну, незрозумілу мені самому глибоку ніжність.

Біла Шапочка звертає направо. Тут ліхтарів менше, дерева шапками прикривають тротуар і здається, ніби йдеш під скелями. Підбори Шапочки сухо постукують попереду. Вона ступає дуже рівно й по її спині вже помітно, що вона прислухається до моїх кроків. Я знаю, що вона повинна боятись: тут у цій невеличкій вуличці так мало прохожих,— і мені від цього обидно й сумно.

Аж ось я набираюсь одваги, декілька разів глибоко переводжу дух і нагоняю її. Шапочка зиркає гостро на мене й надає ходи.

— Простіть ради бога! Не сердьтесь і не бійтесь мене!...—починаю я яко мога благаючи.

Вона мовчить і йде ще швидше. Я мовчу й дурновато, ніяково усміхаючись, іду поруч, не знаючи, що казати.

— Простіть!.. Ви раз, весною, прогнали мене, коли я... причепився до вас. І мені було... І я, звичайно... Але запевняю вас, я... не хочу образити...

«Що зо мною?! Як глупо я поводжусь!»—з дивуванням і соромом думаю я.

— Будь ласка, дайте мені спокій!..—говорить на решті Шапочка.

Я такий радий, що вона забалакала, що не чую в її голосі ні досади, ні тривоги.

— Я зараз дам!—хапливо кажу я.—Але чого ви так боїтеся знайомства на вулиці? Це ж... забобони! Коли б мене підвів до вас якийнебудь ваш знайомий, ви ж би не одіпхнули мене?! Ну, от уявіть собі, що мене хтонебудь підвів до вас!

Я пробую навіть усміхнутись грайливо, а Шапочка, мабуть, навіть не чуючи як слід моїх слів, пильно дивиться вперед. Очевидячки, вона десь тут мешкає і спішить швидше добратись до свого дому.

— Ну, чого ви не хочете познайомитись зі мною?—прохаюче кажу я знову.

— Та тому, що не хочу!—з несподіваним вибухом гніву говорить вона і, зупинившись, просто й обурено дивиться мені в лице.—А ви не маєте ніякого сорому! Вас женуть, а ви йдете й нахабно турбуєте людей. Забирайтесь геть!

І повернувшись, швидко йде вперед. В мені спалахує злісна, безсоромна упертість. Чекай же ти!

— Ви мене образили за те, що мені подобається ваше лице, що я хочу познайомитись з вами? Добре! Хай так! Але за це ви на прощання простягнете мені руку!

Вона зиркає на мене; зневажливо усміхається й потискує одним плечем. І несподівано звертає до ганку якогось будинку.

— Не простягнете?—живо кажу я.

— Ні!

— Ну, що ж! В такому разі я стоятиму біля вашого дому доти, поки ви не зробите того.

Біла Шапочка дзвонить і, не обертаючись до мене, стоїть і чекає.

— Я стоятиму всю ніч і весь день, поки не ви простягнете мені руки. Чуєте?

Вона нетерпляче постукує передком білого, маленького черевичка з бантиком, подібним до мужеської краватки до фрака й, коли одчиняються

двері, вона входить у сіни, навіть не подивившись на мене.

Я сідаю на кам'яні східці й витираю піт з лица. Потім закурюю, шпурляю вбік сірника і почуваю себе так погано, немов мене прилюдно піймали на шахрайстві й викинули сюди на цей ганок. Потім помалу, трудно я підводжусь і починаю ходити взад і вперед по тротуарі. Плити з червоної цегли подекуди повитирались у глибокі ямки; по краях дерев'яні тумби, поїдені часом, покриті, пологі на пні у лісі.

Дивлюсь на годинник: п'ять на першу. Проїжджає на візнику парочка, обнявшись. Звичайно, Шапочка любить когось іншого,—це ясно. Тільки в таких випадках жінка може бути такою неприступною й жорстокою.

І я уявляю собі, як оце Шапочка приходить до себе, її, певне, зустрічає чоловік,—мабуть, ще недавно замужем,—вона кладе йому руки на плечі й гаряче, гаряче пригортається до нього. А потім, от у цю хвилину, оповідає про нахабу, що причепився до неї і про те, як вона добре одчистила його.

Підводжу голову догори й дивлюсь на фасад дому. Будинок невеликий, трьохповерховий, майже такий самий, як у моїй казці. В одному з поверхів десь є вона. В вікнах майже скрізь світиться, деякі з них розчинені; в кімнатах миготять іноді тіні, але ніхто не визирає,—їй навіть не цікаво, чи я дотримаю свого слова. Добре!

Я розумію, що мені не може бути ніякої надії на щонебудь, що нерозумно й смішно далі тягти цю негарну історію, а все ж таки я не йду додому. Я ходжу, як вартовий по тротуарі, сідаю часом на східці, курю і знов ходжу. І чим більш я переконуюсь у безглуздіості свого становища, тим дужче росте в мене упертість. Так, я сидітиму тут ніч,

день, ще ніч і ще день! Вона побачить, що я не кидаю на вітер своїх слів. Я упаду від утоми й голоду, але не піду, поки не простягне мені руки.

Я уявляю собі, як падаю отут на тротуарі, як дворники й поліцаї підіймають мене, несуть в участок, а з вікна дивиться вона і їй жаль мене; вона подивляє силу моєї волі, почуває каяття й сором.

О першій годині гаснуть ліхтарі й будинок поринає в темряві. Вся вулиця одразу стає надзвичайно тихою, сонною, навіть зорі здаються поснулими. Вікна гаснуть, тільки одно, на самім горішнім поверсі, слабенько горить густо-червоним світлом. Дуже можливо, що це якраз вікно її кімнати.

Повз мене вже кілька разів проходить нічний сторож з мідною бляхою на кашкеті. Він тягуче й мовчки озирає мене й помалу одходить.

Хочеться їсти й пити. В портсигарі тільки декілька цигарок. Хіба поїхати додому, під'їсти, поспати трохи та рано-вранці приїхати сюди? Я усміхаюсь. Це було б подібне до «голодовки» ув'язнених, які потай «під'їдають».

Знов іде сторож, знову пильно придивляється й, нарешті, глухо питає:

— А ви, господін, що тут сидите?

— Вподобалось!

— Не помагається тут сидіть!

— Через що?

— Через те, що нема чого вам тут сидіть!

— А ти звідки знаєш, що нема чого?

Сторож мовчить, немов би міркуючи, що йому в таким випадку «помагається» робити. І нічого не придумавши, знов іде далі, бурмочачи:

— Вподобалось! Вподобається, як покличу городовика... Тоже фраєр! Вподобалось!

Справді, на вулицях, здається, забороняється спати. А цей охоронець може сказати, що я сплю. Встаю

й починаю проходжуватись. Червоне вікно світиться. З ним усе ж таки веселіше. Закурюю і при світлі сірника дивлюсь на годинник. Господи, тільки чверть на другу! Що ж я робитиму тут до ранку?! Плюнути хіба на все це?

Але я знаю, що не плюну. Коли я так піду, то вже ніколи більше не наслідуюсь підійти до неї, навіть у казці.

«Але навіщо вона мені? Що за сентиментальності? Чи я студент першого року, чи що? Ото!—подумаєш еспанець який! Ще б гітару в циркульника позичив для цього... Іди, брате, спати!»

Але замість того я сідаю на східці, спираю голову на руку й сиджу. Іде хтось згори помалу й важко. Сторож! Коли він рівняється зі мною, я виймаю карбованця й даю йому.

— Слухай, чоловіче добрий! Я пішов у заклад, що просиджу тут двоє суток. Розумієш? Я не злодій і ти мене не бійся!.. Злодії, на жаль, так не роблять!.. Ну, бери, бери, чого там!

Сторож нерішуче бере гроші й бурмотить:

— Та я нічого!... Ну, када ж нам теж приказують...

Він ще варнягає щось собі там у темноті, але я не слухаю. Мене хилить до сну.

Я прокидаюсь від штовхання в плече. Здивовано розплющую очі й озираюсь; якась незнайома пустоширока вулиця; в горі ніжно-малинова хмаринка, а біля мене дворник з мітлою.

— Тут спать ніззя, господін!..—строго говорить він і підозріло оглядає мене. На другому боці стоїть другий дворник і, позіхаючи, з цікавістю дивиться на нас. Я встаю, витягаю з кешені декілька срібних монет і мовчки тикаю їх в руку дворникові. Він бере їх, не дякує, й усе таки оглядає мене.

— Ну, чого дивишся?—сердито кажу я.—Не бачив чоловіка? А ще дворник називаєшся! Роби своє діло!

Сердитий тон зразу викликає в нього повагу й страх перед моєю особою. Хто зна, хто я такий й навіщо сиджу тут! А що, як аґент?

— Та я тільки, щоб штанці ваші не закалять, підмітать буду...—говорить він з нотками вибачення в голосі.

— Ну, підмітай!..—дозволяю я й починаю ходити взад і вперед.

Дворник якийсь час удає, що старанно мете; потім з мітлою йде на другий бік улиці. Другий дворник усе стоїть і дивиться на мене. Вони про щось неголосно розмовляють і непомітно поглядають у мій бік. Далі вони розходяться й обидва старанно метуть улицю.

А я ходжу і стараюсь не показати, що мені страшенно холодно. Всього тільки четверта година ранку. Сонце вже десь зійшло, але на вулицях ще нема руху,—тільки дворники та я. Ранок свіжий, з легким туманом. Листя на дереві матове й синє од роси.

В потилиці починає злегка нити,—значить, вдень болітиме вся голова. По тілі втома, лице здається масним, пом'ятим, хочеться вмочити в холодну воду. Цигарок немає, це найгірше.

Я вже не думаю про Білу Шапочку й мені нема ніякого діла до неї. Годину на шосту по всіх близьких дворах вже відомо про мене. Мене ніхто ні про що не питає, не заважають ходити, але з моторошною цікавістю поглядають на мою високу постать, що безперестанку ходить по тротуарі з хмарним, стомленим лицем. Вони, мабуть, гадають собі, що я тут ловлю якогось важного злочинця.

Коли одчиняються крамнички, я купую цигарок, випиваю пляшку квасу і знову йду на свій пост. Мене зустрічають зацікавлені обличчя в вікнах усіх поверхів. А години біля дев'ятої звідкись молодий голос гукає:

— Геть шпигів!

Потім я бачу в одному з вікон двох гімназистів. Вони з невинним виглядом щось наспівують й бай- дуже позирають на мене.

Біля дверей крамнички, в якій я пив квас, час від часу збираються покоївки й пошепки розмовляють, показуючи очима то на мене, то на дім. Нарешті, з'являється й поліцай. Але, бачачи мій приличний костюм і понурий суворий вигляд, нерішуче зупиняється, думає й іде назад. Після того увага до мене ще дужче виростає на вулиці.

А я навіть присісти не можу! Я зігрівся вже давно, п'яти горять, ноги ниють, в шлунку суха, гризуча порожнеча, потилиця розболюється. Але й увага вулиці, і поліцай, і голод, і втома викликають в мені почування якогось гіркого, хмарного задоволення.

О десятій годині в дверях парадного з'являється Біла Шапочка. Сьогодні вона в темній спідниці й білій блузці. В руках у неї декілька книжок і срібна торбинка. Вона уважно і здивовано, як мені здається, зиркає на мене, коли я проходжу повз неї. Я ж не дивлюсь на неї і, перегнавши, проходжу далі. Хай сама перша тепер заговорить!

Але Шапочка завертає за ріг улиці і зникає. Тоді мене обхоплює страшенна втома, нудьга й безнадійність.

«Так, тепер треба йти додому»,—я думаю тупо. І йду я в другу крамничку. Там я знову п'ю квас і купую фунт маленьких цукрових бубликів. Розкладаю непомітно на вулиці по кешенях і по шматочку кладу в рот. Це підживлює мене й підбадьорює. І знов я ходжу вздовж фасаду.

На мене в суді чекає одно важне ділове побачення, а дома письмоводитель. Може навіть вже вчинили там тривогу? Я сміюся з себе й гуляю собі далі. До мене вже, здається, звикли й дивляться на мене

менше, так що я навіть часом примощуюсь на східцях і спочиваю якусь хвилинку. Іноді мені хочеться нестерпно лягти оттут же, накрити лице капелюхом і заснути міцно-міцно. Чорт його бери!

Біля другої знизу йде Шапочка. Я з раптовим поривом зворушення й радости дивлюсь на неї згори й мені хочеться піти їй назустріч, простягти обидві руки і сказати: «Ну, годі!».

Вираз її лица, як і перше, холодний, недсяжний і байдужий. На мене вона не дивиться, а коли проходить повз, то з погордою жмурить милі свої очі, неначе кажучи: «Прошу дуже, мене це не обходить!». На крилах носа й на підборіддю їй виступили дрібні крапельки поту, щоки від спеки зашарілись, вона подібна до спітнілої, розрум'яненої дівчинки. І так не до лица їй ця погорда й холодність.

Потім я знов ходжу, ходжу, ходжу. Іноді плентаюсь у крамничку й п'ю квас. Але від нього мені вже стає погано. І знов я вже ні про що не думаю; і коли б Шапочка вийшла й простягла мені руку, я поставився б до того цілком байдуже. Я тільки мрію про те, щоб швидше настав вечір, щоб погасли ліхтарі і можна було прилягти на східцях і заснути.

«сти мені вже зовсім не хочеться, тільки пити, пити. Од квасу вже нудить і я п'ю зельтерську. Крамарі мене знають, вони пробують навіть завести зі мною балачку й випитати, кого я ловлю, але я не підтримую розмови. Мабуть, це надає мені ще більше загадковости.

Аж ось заходить сонце. Горішні вікна «мого» дому сліпуче горять, а далі гаснуть. Ввечері увага знову підростає. Покоївки нишпорять біля мене; біля воріт нарада дворників. Мені ж байдуже,—я сам собі видаюся хворою, напів божевільною людиною, яка ні з того, ні з сього лазить уже цілу добу по вулиці.

Хтось співає в домі. Голос дужий, з металічним тембром. Я уявляю собі жінку з великим бюстом, горбоносу, з широкими бровами, що зрослися на переніссі; вона стоїть біля роялю і тримає в руках ноти; її рот, подібний до рота риби, яку витягли з води.

Ось арія з «Пикової Дамы». Я слухаю тупо, хоча люблю це місце і співачка виконує його досить гарно.

Ночью-ли, днем, все об одном,
Ах, истомилась, устала я.

Так, я стомився, то правда! Ніколи я й не гадав, що можна так стомитись. Ах, швидше б вона кінчала свій спів та й загалом всі вони лягали б спати!

Все на світі має кінець. Скінчила співати співачка, погасла електрика біля парадного, швайцар замкнув двері, розійшлись покоївки та дворники. Тепер я міг присісти на східцях і трохи подрімати собі. Але замість того я стою біля танку і слухаю, як в мені важко, незграбно починає ворухитись нудьга, неначе жаба, що випручується з-під піску, яким її присипано: от спочатку ворухиться тільки самий пісок, далі з'являється латочка буграстої, пухлої спини, потім викарячене, кліпаюче злісне око.

Я вже знаю, що зараз поїду додому. Весь запас моєї сили волі вичерпався, я порожній, мені тужно, нудно й тільки одна туга сидить там, як чорна, вогка жаба. Тепер вже ніщо не допоможе. І що більше я буду доводити собі, що мушу довести почате до краю, що сам собі буду гидкий у противнім разі, що, власне, справа не в Шапочці, а в моїй повазі до себе,—що щиріше, палкіше я переконуватиму себе, то несподіваніше і швидше сяду на візника й поїду. Через те я стою, зігнувшись і похиливши голову, як п'яний, не рухаючись, не думаючи й ні на що не ждучи.

З гори чути тюпання й дребежчання брички. От з цим візником я й поїду. Ось ближче, ближче. Я безвольно, насмішкувато кривлю губи й сам чекаю, як кликатиму візника. Мені сором і цього будинку, і червоного вікна, і вулиці, і навіть крамарів. Прощай, Шапочко!

Хтось одчиняє двері парадного. Це рішає справу: я повертаюсь і хочу гукнути на візника. Але на темнім ганку з'являється постать, в якій я схоплюю щось знайоме. Вона хутко сходить по східцях і наближається до мене. Так, я вже виразно бачу:—це «Біла Шапочка!» Вона без капелюха, по-хатньому.

— Слухайте, добродію!—раптом тихо, але суворо говорить вона.—Чи довго ще це буде?

— Поки ви не простягнете мені руки!

— Забирайтесь собі зараз же додому! Я не можу бачити тут вашої постаті!

— Ні, я не піду!..—одповідаю я байдуже.

— Але ж зрозумійте ви, що ви насильно, проти моєї волі й бажання хочете познайомитись зі мною. Ви насилуєте моє... моє почуття жалости і користуєтесь цим. Це ж глупо, зрозумійте ви це!

— Мені все одно!

— Ну, добре, я подам вам руку, а тоді що? Ви дасте мені спокій? Поїдете собі додому?

— Поїду, але з умовою: ви дозволите мені ще раз побачитись з вами.

Шапочка потискує плечима й непорозуміло дивиться на мене. Над вухами їй пушиться волосся довгими пасмами, подібними до тирси, посрібленими світлом електрики. Очі зворушливо-сердиті, здивовані, лице здається дуже блідим у тьмі.

— Дуже чудно! Ніякої амбіції у людини!

— Так, ніякісінької!

— Але зрозумійте ж ви, що ви не маєте ніякого права силувати мене знайомитись, коли я цього не

хочу! І яка вам приємність, коли я... я не поважаю вас? Я ж усе одно не буду підтримувати цього дурного знайомства. Не можна ж так!

— Все одно! Я сказав—не піду звідси й не піду. Можете йти собі й не звертати на мене уваги.

Шапочка якусь хвилю мовчить, потім, простягаючи руку, холодно й вороже говорить:

— Маєте!

Я беру безживну, теплу руку, злегка потискую, випускаю й питаю:

— А як вас звуть?

Вона, неначе рапторуючи, відповідає:

— Ганна Пилипівна Забережна. Мешкаю в цім будинку, помешкання шосте. Здається, треба ще раз побачитись? Завтра чекаю на вас від сьомої до восьмої. Але попереджаю: більше ні в які умови не вхожу. Коли ви наміряєтесь тим же способом вимагати дальшого знайомства, то я мушу шукати інших засобів. Бувайте!

Вона велично хитає головою й іде в дім. Коли одчиняються двері парадного, я бачу за ними постать швайцара. Значить, вона на всякий випадок попрохала його стояти там. Так!

Після того я помалу, стомлено плентаюсь униз, весь час криво усміхаючись.

«А вона ж ото вірить, що я завтра прийду!»—раптом проходить мені до голови.—«Уявляю собі, як би привітно приняла вона мене».

Беру візника і їду додому. В потилиці ломить, у шлункові, в грудях, у всій істоті тужна, важка порожнеча.

Вернувшись з суду, я застаю на столі листа від Клавдії. Ет, чорт, ще й ця тут собі! Надокучила!

«Через тиждень операція. Сьогодні була в лікаря. Каже, що небезпечно. Але я не хочу більше вагатись і готова на все. Коли тобі не трудно, пришли мені грошей! Доктор через щось побільшив платню, каже, тепер важче. Я боюсь, що він мене буде експлуатувати й висмоктувати гроші. Мені це дуже соромно...»

Що саме «це?» Грамотно писати не вміє. І навіщо це, «коли не трудно»? Адже ж сказав я, щоб зверталась без жадних «жалких» слів.

«Душно тут страшено. Взагалі, жити мені нема для чого і, коли я вмиру від операції, то це буде добре. Я написала сестрі й вона візьме Костю. Я переконуюсь, що батьки не люблять своїх дітей. Настрій у мене такий, що караїмка хоче прогнати мене з квартири,— вона боїться, що в неї дома щось станеться. Між іншим, це паскудна баба; вона мене обманює й обдирає. Боже, як мені нестерпно тяжко, яка я самотна!..»

Я складаю листа й дивлюсь на годинник: за двадцять шоста. Потім я беру папір і хочу написати Клавдії Петровні хоч декілька слів. Але думки не чіпаються голови, я кидаю перо і знову дивлюсь яка година. І зі здивуванням питаю сам себе: невже я хочу їхати до Шапочки?

«Так, хочу, хочу, хочу!»—злісно, уперто, жадно й тупо відповідає хтось.

І мені мимоволі пригадується одна сценка. На столі стоїть ваза з тісточками, які я тількищо приніс з міста. Костя з'їв уже одно, але тягнеться за другим. Клавдія Петровна одставляє вазу далі від нього і ближче до себе. Костя підсуває до неї стільця, вилізає на нього й лягає грудьми на стіл, увесь тягнучись до солодкого. Робить це мовчки, уперто, з блідою усмішкою. Клавдія Петровна одпихає його руки, а він знову простягає їх, ворушить пальцями. Вона грозиться покарати, поставити в куток, побити, одставляє вазу на інше місце, а він оббігає стіл, знову

вилізає на нього й сунеться до тісточок так само вперто, жадібно, нічого не бачачи, не чуючи, ні насмішок, ні погроз, ні Клавдії Петровни, яка благає в мене помочі. Мабуть і самому Кості й страшно, й незрозуміло, й соромно,—я бачу це з його злої, покривленої усмішки,—але він не може одвести очей від тісточок, сила та більша за його волю, сором і страх.

Яка, власне, різниця між Костею і мною?

Однаке я знову дивлюсь на годинник: чверть на сьому. Усміхаючись, як Костя, я одягаюсь хапливо, сприскую колонською водою хустку й виходжу. Сидячи на візнику, я посвистую й думаю: «А чому б не похуліганити? Чим я ризкую? Принаймні, потішусь, коли так. Чого доброго, ще попрохає чоловіка прийняти мене. Навіть неодмінно фігуруватиме чоловік».

На хвилину з'являється бажання повернути назад.

«Ні, хоч у цьому доведи до краю, паскудо!» з несподіваною мстивою злістю думаю я й навіть радію з того, що зараз має бути мені.

Але, коли я під'їжджаю до будинку, біля якого вчора я провів цілий день, і бачу страшно знайомі стовпчики, дерева, тротуар, вікна, парадний ганок, на мене нападає несмілість і сором. Я нерішуче входжу в парадний, іду по сходах, шукаючи шостий номер квартири. Перед дверима, над якими прибито емалеву табличку з числом 6, я зупиняюсь і витираю піт з лиця. На самих дверях я бачу другу, поважну мідяну таблицю з чорними, строгими літерами: «Семен Семенович Шипун».

Який Шипун? Через що Шипун? Та, чи це ця квартира? Так, номер шість. Невже обманула?

Рішуче я надую гудзика й чекаю. А сам, немов ховаючись від когось, поспішно й хитро думаю: коли обманула,—піду, не шукатиму більше.

Клацає ключ у дверях. Я випростовуюсь, поправляю капелюх й набираю поважного, строго-серйозного вигляду. А серце б'є молотом.

— Скажіть, будь ласка, тут мешкає Ганна Пилипівна Забережна?

Покоївка ширше розчиняє двері й каже:

— Тут! Пожалуйте!

Мені здається, що на її губах миготить легка усмішка. Я твердо входжу, не хапаючись роздягаюсь і покашлюю. Передпокій великий, декілька дверей, крізь одні видко килим, фотелі й пюпірт.

Покоївка йде до дверей праворуч, легесенько стукає й говорить:

— Панночко, до вас прийшли!

В голосі теж вчувається усмішка, але я зупиняю увагу тільки на слові «панночка».

— Проси!..—ледве чується з середини.

Покоївка одчиняє двері й занадто поважно говорить:

— Пожалуйте, просять...

Через розчинені двері я бачу: голубий параван, краєчок мармурового умивальника і широкий жовто-гарячий промінь вечірнього сонця на стіні.

Я входжу, зачиняю за собою двері й зупиняюсь біля порогу, винувато, поштиво, схиливши голову. Коло вигнутої кушетки, вкритої сіруватим шовком, стоїть «Біла Шапочка», спираючись рукою на круглий столик. На столику вузька, висока вазочка; в ній дві рожі: жовта й густо-червона з соковитими пелюстками, неначе одвернуті яскраві губи. Всі дрібниці я через щось добре помічаю.

— Добридень!—рівно, холодно говорить Шапочка й подає мені руку. Я поспішно підхожу, поштиво потискую руку й кажу:

— Я не міг не скористуватись вашим вимушеним дозволом.

— Сідайте, будь ласка!—так само холодно вона випускає слова й показує мені на фотель біля кушетки.

Мені починає здаватись, що я на прийомі у зубного лікаря. Ось вона звідкись зараз витягне бор-машину, роззявить мені рота й спитає:

— Де болить?

Шапочка одходить до вікна й теж сідає у фотель. Між нами блакитно-сірий килим. На голові Білої Шапочки стоїть червоно-жовте саяво сонця, що заплуталось у пухнатому волоссі. На бюрку й на паравані також жовта, радісна, соняшна смуга. Скрізь портрети й гравюри в художніх рамцях.

Мені стає ніяково. Я не знаю про віщо говорити, знаючи, що щоб я не сказав, все зустріне оцей офіційний, безпричасний прийом. Шапочка поглядає на мене, але на її лиці не помітно ні нетерплячки, ні досади, ні зневаги. Тільки брови злегка зібрані, як у людини, що робить якесь зусилля і строго стежить за собою. Моє становище з кожною хвилиною мовчання стає все дурнішим і я, нарешті, кажу:

— Признаюсь, я ждав іншого прийому і через те... я трохи не підготовлений.

— Так?—байдуже кидає Шапочка.

— Я через щось гадав, що ви замужем і що попрохаєте свого чоловіка прийняти мене.

Шапочка трохи дужче збирає брови, немов стримуючи себе і її вуста стискаються ще холодніше.

— Я не замужем...—рівно відповідає вона.

— Так, я це вже знаю. Покоївка назвала вас «панночкою». Потім я думав, що... А втім, ваш прийом дошкульніший, ніж я собі гадав. Я мушу згодитись: ви взяли дуже добрий тон. Я зараз піду. Тільки позвольте мені сказати декілька слів. Все одно вони не зроблять на вас ніякого вражіння. А все таки... Так, я нахаба, це правда. З цим я, звичайно, зма-

гатись не можу. Але от, хочте—вірте, хочте—ні, але я вже років десять не займаю женщин на вулицях. За цей час це перший і, мабуть, останній раз. І мені дуже... важко, що я це зробив. Не через те, що дав вам неприємність... Я все ж таки думаю, що великої неприємности для вас у тім немає. От я піду, ви посмієтесь, і на тому скінчиться для вас ця історія. А мені?.. Ну, та бог з ним, треба йти, це єдине, що мені треба зробити.

Я, ніяково усміхаючись, підводжусь і готовлюсь узяти її руку, коли вона простягне мені. Шапочка також устає, не змінивши ні на мить виразу лиця, подає руку й говорить:

— Ви вже йдете? Прощайте!

— Так, іду! Знаєте, у мене весь час таке вражіння, ніби я на прийомі у зубного лікаря і ви зараз на прощання пропишете мені рецепта.

Брови Шапочці починають раптом дрижати, губи морщаться; вона з усіх сил кріпиться, але не витримавши, усміхається. І вмить уся оживає, теплішає, стає такою близькою, милою, простою.

— Господи, до чого вас міняє усмішка!—мимоволі й цілком щиро виринається у мене. І мабуть я якось особливо в цю хвилину дивлюсь на неї, або щось інше, але вона вся заливається ніжним, дитячим рум'янцем, хоча й збирає знову брови.

— Простіть!—раптом кажу я благаючи.—Можна мені ще трошки посидіти? Я знаю, їй-богу, сам знаю, що це неблагогородно з мого боку скористуватись вашою усмішкою й знову в нахабство... Але... їй-богу це не з нахабство. Можна?

— У вас час до восьмої години...—каже вона, але вже не рівно й холодно, а сердито. Але вона сердиться, здається, більше на себе.

— Але ви хочете, щоб я негайно пішов? Так?

— Так, хочу! Здається, це так ясно вже давно.

Я винувато, мовчки уклоняюсь їй і йду до порога.

— Подождіть!—сердито гукає вона.

Я обертаюсь і вичікуюче дивлюсь на неї: на лиці незадоволена, гидлива гримаска, та сама, що вчора була біля трамваю.

— Ви мене примусили бути з вами брутальною. Через це я хочу, щоб ви лишились.

— Себто за погане своє поводження хочете покарати себе моєю присутністю?

— Я знову образила вас...—одривисто, неначе про себе, кидає вона.—Але скажіть!—раптом з непорозумінням, діловито й якось уже одверто вона питає,—чого ви, власне, хочете від мене?

— Нічого. Часом бачити вас, пізнати вас ближче...

— Але навіщо?! Через що?!

— Через те, що ваше обличчя мені давно вже подобається. Не знаю через що саме, але подобається страшенно.

Шапочка усе з тим самим непорозумінням, немов розмірковуючи, помалу потискує одним плечем.

— Ну, добре: сядьте на місце! Треба побалакати доладу. Все це нісенітниця. Сідайте! Все одно... Ну, от. Тільки ви не думайте, що я змінила своє відношення через ваші слова. Змінила через те, що не додержала характеру. А тепер мені все одно. І я хочу зрозуміти, в чому тут річ. Ви ж уночі не ходили додому спати?

— Ні!—усміхаюсь я.

Не знаю, чого усміхаюсь: чи з її питання, чи з цього ділового, заклопотаного, непорозумілого виразу.

— І не обідали?

— Ні!

— Ви з'їли тільки півфунта цукрових бубликів і випили декілька пляшок квасу. Так?

— Так! Одначе ви зібрали відомості...

— Добре! А, коли б я не вийшла до вас учора, ви і другу ніч простояли б?

— Простояв би...

Соняшна смуга на волоссі Шапочки стає червоною й густішою, а на нижній частині її щоки видно палаючий мазок. Шапочка пильно дивиться на мене, ніби розглядаючи цікаве, незрозуміле їй явище природи.

— Добре! Ну, а коли б я не звертала на вас уваги цілий тиждень, два, місяць?

Я нарешті сміюсь.

— Ну, тоді я вже не знаю, що робив би. Постарався б упасти швидше, щоб мене одпровадили до дому.

— Ага!..

Дивно, до якої міри вона тепер зовсім інша. Зовсім дівчинка, розумна, вередлива, цікава.

— А ви хто такий?

— Я адвокат. Звуть мене: Яків Васильович Михайлюк.

— Михайлок? Не чула. Добре! Ви жонаті?

— Ні, «холост»!

Ми обоє сміємось.

— Чудно! А мені чогось здавалось, що ви жонаті і жінка у вас маленька, кругленька брюнетка з твердими, як опука, щоками. І в ластовинню.

— Дуже приємно познайомитись з моєю жінкою. Але ви не дуже високої думки про мій смак. А тим часом я, здається, мав нагоду довести вам, що маю деякий смак...

Шапочка не розуміє натяку й серйозно питає:

— Чим же ви довели?

— Та хоча б уже тим, що ваше лице мені подобалось...

— Ну, це вже...—трошки ніяковіє вона й раптом додає:—а знаєте? ви, здається, справді не такий уже нахаба. Хочете познайомитись з моєю сестрою?

Нехай потішиться!.. Вона запевняла, що пригода кінчиться тим, що я таки як слід зазнайомлюсь з вами. Вона за вами. Не турбуйтеся! Ви ж тут страшенного клопоту усім наробили. Ви знаєте це? Ну, хочете? Ходім!

І Шапочка, морщачи губи комічною усмішкою, веде мене в передпокій, звідти в вітальню, де зупиняється, робить мені знак і гукає до дверей сусідньої хати:

— Марусю! Семен Семеновичу! Ідіть но сюди?

Я заражаюсь її усмішкою й теж усміхаюсь. Шапочка удавано-суворо насуплює брови й не дивиться на мене. На стіні й порт'єрах останні промені сонця.

В вітальню входить повна, буйна дама з таким величезним бюстом, що, здається, вона може бути мамкою цілої роти салдат. Але голова в неї невеличка й лице приємне, з твердими рум'яними щоками і маленькими, живими, дуже чорними оченятками. Волосся гладенько-гладенько зачесане й лежить на потилиці гулькою. Дама усміхається доброю, привітною усмішкою й жене свій бюст просто на мене.

— От він!—суворо киває на мене Шапочка.— Маєте! Можете знайомитись!

І поглядає на нас з-під лоба.

Дама подає коротеньку грубу руку й оживлено говорить:

— Дуже приємно познайомитись. Я ваша прихильниця. Просто захоплена вашою настійністю...

І щиро, одверто сміється. Я потискую її руку й також сміюсь весело та легко. За нею підходить лисуватий добродій з черевцем, пукатими як у вівці, очима, горбатим носом і пухкими, червоними губами. Він обома руками душить мою руку й, будучи нижчим від мене, дивиться на мене вгору. При цьому, чи від надмірної ввічливости, чи пустуючи, він перехиляється й занадто одтопірчує зад.

— Чаю хочете? Ходіть, дам вам чаю з рожевим варенням! Любите рожеве варення?—говорить дама злегка одривисто. У неї, я помічаю, рот весь час злегка роззявлений; мабуть, в неї астма.

Ідемо в їдальню. Лисуватий добродій, себто Семен Семенович Шипун, обнявши Шапочку за стан, щось шепоче їй, близько прихиливши до неї цапине лице. Шапочка, мабуть, соромиться, бо виривається, витягає до Семена Семеновича губи, як то роблять діти до поцілунку, прижмурює очі й хитає з боку на бік головою:

— Ах, який здогадливий!—каже вона голосно.

Я думаю, що вони про мене балакають, і соромливість Шапочки приємна мені. Взагалі, я почуваю себе надзвичайно легко і спокійно з ними.

Вузька, висока кімната; над столом лампа з величезним, шовковим абажуром: стільці з рівними, високими спинками, стільці, на яких сидиш, як у фотографа; в глибині якісь шафи, столик, канапки. Все дуже семейно, поважно, зручно. На столі сила ваз з тісточками, вареннями, сушеними овочами; все, видно, свого виробу. Я дивлюсь на масні, дуже червоні губи Семена Семеновича й думаю, що він повинен уміти добре попоїсти й випити.

Він підсаджується до мене й не то насмішкувато, не то з великим співчуттям питає:

— Скажіть, будь ласка, а вам часом не було трошки нудненько там?

Замість мене відповідає Марія Пилипівна:

— Не суди, серденько, по собі! Нудно, коли робиш щось без мети.

— Так, але ж... Вибачте, як вас по батькові?

Я кажу ім'я й прізвище.

— Присяжний повірений?—жваво питає Семен Семенович.

— Атож!

Семен Семенович похапцем підводиться й, знов одтопірчивши зад, потискує мені руку.

— Дуж-же, дуж-же приємно! Мав утіху чути і вас, і про вас. А як же! Марусю, пам'ятаєш процес Сигалова? Правда, ти не була! Надзвичайно приємно! Але уявіть собі, ніколи б не подумав, що ми познайомимось при таких виїмкових обставинах. Га?

І він, сміючись, бере мене кінчиками пальців за руки вище ліктів.

Про моє діжурство біля будинку вони, звичайно, не знають. Тільки я та Шапочка знаємо про це. Але ж як вона не подібна тут до тієї, яку я вчора знав! Ніколи я не міг би собі уявити, щоб вчорашня Шапочка могла так по-дитячому, в сердитому замішанню, витягати губи й ховатись за самовар.

— Ну, Галю, тепер заспівай!..—одривчасто говорить Марія Пилипівна.

А, так Шапочка співає?

— О, дуже прошу, дуже прошу, Ганно Пилипівно! Ви ж мені обіцяли.

Шапочка зиркає на мене, усміхається самими очима і легко та весело йде у вітальню.

Але, коли вона стоїть біля рояля, пустивши руки вздовж тіла, її лице міняється різко; в нєсму знову строгість, а в вустах якась дозріла скорботність, недоступність. І коли вона співає, то насуплює брови, немов від болю. Голос дужий, «з металом», але шорсткий угорі і глухий, слабкий на нижніх нотах. І той самий, що вчора співав арію з «Пикової Дамы». Так он-як?!

— Не дивіться мені в рот!—скоромовксю холодно й владно кидає вона мені.

Я від несподіванки ніяковію, а Семен Семенович мовчки, з усмішкою підморгує мені на Шапочку, немов кажучи: «А що? Дістав, голубе?»

Марія Пилипівна, що акомпанує Галі, з усмішкою прикушує губу й уважно, навіть напружено, дивиться в ноти. Е, Шапочка тут командує!

— Не хочу більше!—раптом говорить вона і, склавши ноти, кидає їх на рояль.

Ні Марія Пилипівна, ні Семен Семенович не прохають співати ще,—мабуть цього не дозволяється у Шапочки.

Коли я, нарешті, прощаюсь, чується дзвінок і входять двоє гімназистів. Один—горбоносий, з пухкими губами, рудавий і маленький. Другий—товстенький, смуглявий, з дуже чорними, круглими, живими очима. Мене знайомлять з ними. Це сини Марії Пилипівни та Семена Семеновича.

Я одягаюсь, а вони всі стоять довкола мене в передпокою. Семен Семенович пускає якийсь дотеп, приємний Шапочці, і вона витягає трубочкою губи й замішано крутить головою. Потім раптом вона стає ясною, довірливою, одвертою. А в мене таке вражіння, що Шапочка широко розставляє руки, немов для обіймів.

— Ви вже прийшли?! Та ви ж позавчора були! Покоївка пускає очі додолу й швидше виходить з передпокою, щоб не засміятись при панночці.

— Дуже прохаю вибачення, Ганно Пилипівно, але...

— Добре! Ходіть до мене, я мушу з вами серйозно побалакати.

Тон начальниці, що має робити прочуханку своєму вихованцеві.

— Сідайте! Не туди! Отут!

Завіса на вікні напнулась, немов вітрило, а на небі висить, як велетенська китиця винограду, попелясто-синя хмара. Десь глибокою октавою по-

кашлює грім. Дерева слухають чуйно, непорушно; часом раптом заклопотано, хапливо перешіптуючись і здригаючись.

Ми сидимо на тих самих місцях, що й у першу мою візиту. Тільки тепер нема соняшного ореолу на голові у Шапочки. Вона заклопотано хмуриться, насупивши брови й десь обмірковуючи, як краще почати. На ній широка червона блюзка з фалдами і через це Шапочка здається повнішою і простішою. Довкола лиця так само пушиться багато тоненьких пасмочок та окремих волосинок, які повинні лоскотати щоки. Ніс з гордою упертою горбинкою, хижий.

— Ну, от що! Скажіть: ви, звичайно, наміряєтесь залицятись до мене? Так?

Питання настільки несподіване, що я відповідаю:

— Так, наміряюсь!

— Ну, от! Чудово! Так я вважаю за необхідне пайсерйозніше попередити вас, що з цього нічого не вийде. Ах, та й надокучила мені ця дурна завіска!

Шапочка сердито хапає завіску, що напнулась і натискувала їй на голову, скручує її, й прив'язує поворозками біля вікна. На мене дме густим задушливим вітром. Я мовчу.

— Ви чули?—сідаючи на місце та строго подивившись на мене, питає Шапочка.

— Так, я чув! Можна спитати через що?

— Звичайно, можна,—ваше повне право. Поперше, через те, що я взагалі цього не люблю. Подруге, що не маю для цього часу. Третє, ви мені цілком не подобаєтесь. От! І тому з мого боку було б дуже негарно, коли б я вас не попередила. Ви ходитимете сюди, щось таке там гадатимете собі, гаятимете час, все це по-дурному. І, коли я це знаю, то повинна сказати вам з самого початку. Я мала вже досить неприємностей з цього приводу. Буде з мене! Я не хочу більше ніяких докорів!

— Не думаю, щоб я колинебудь...

— Ах, ті так само не думали! А потім мало не з кулаками кидались на мене. Красно дякую! Мені це вже надокучило. Чого я себе якось тримала з ними? А я знаю, як я тримаю себе? Як умію, так і тримаю себе. Ну, а щоб не було ніяких непорозумінь, я загодя кажу вам, що тримати себе не вмію і що всяке тримання, яке б воно там не було, рішуче не значить нічого.

— Будьте певні, Ганно Пилипівно, що я не помилюсь і зможу одріжнити...

— Ну, от, маєш: «одріжнити!» А я вам кажу, що нічого одріжнити не треба, бо нічого такого не буде. Це я вам загодя й категорично кажу. І коли ви рахусте...

— Звідки ж ви знаєте, що нічого не буде?

— Це вже я знаю, будьте спокійні.

Я мав багато всіляких балачок з жінками, але такої ніколи. Її в кожному разі не можна назвати приємною й багатою на обіцянки.

Хмара потрохи розпухає й заповнює все небо в вікні. Важка, кудлата маса погрозово суне на місто. Акації гойдають вітами, трусяться, і здається, ніби з усієї сили намагаються вирватись з землі та втікти. З подихами вітру в хату залітає порошок і дрібні камінчики гостро колять лице. Лахмате страховище насуває й зиркає часом на місто сліпучим, синюватим поглядом і потім, заплющивши очі, буркотить вдоволено й зловісно.

— Не боїтесь бурі? Зачинити вікно?—питає Шарочка, озирнувшись.

— Я нічого не боюсь, Ганно Пилипівно!

— Ой, як це нудно! Я до вас серйозно говорю, а ви своє. І через те, що я піддалась жалю й вийшла тоді до вас... Мовчіть! Розуміється, через те. От ви й рішили собі: ну, вона така, що до неї можна

позалицятись. Та помовчіть же, ви неvwічливі! А я вам цілком поважно кажу, що мені це не подобається. І не можна мені! Я готуюсь на співачку. Дуже занята. Розумієте? Та й, загалом, не люблю цього. Я мала декілька таких зальотників та вони всі розсердилися на мене й перестали навіть бувати у нас. Я нічого не маю проти того, коли ви два рази на тиждень приходите вечорами. Я люблю, коли є хтонебудь, хто слухає мій спів. І коли ви хочете, можете приходити. Але не частіше. Розмовляти можете з Марусею: вона розумна і дуже любить сперечатись. Але я знаю: ви незабаром покинете ходити до нас; так усі робили. Нема ніякої користи.

В хаті темніє. Вітер затаївся десь за вікном. Деревастоять у настороженім знесиллю. Раптом страховище змахує на нас блискаючим, зеленкувато-вогненим поглядом, швидко заплющує очі й, трохи повагавшись, реве грізно. На столі брязкотить щось жалібно й боязко. Вітер, немов тільки ждучи цього, вривається в кімнату, високо напнувши прив'язану завіску, здіймає дороги всі пасма й волосинки на голові у Щапочки й черкає мене по лиці своїми пружинистими, грудьми та гасає скажено по хаті.

— Ні, треба зачинити вікно; Ви любите бурю?

— Я люблю!

Стає тихо, ще темніше й душно.

— Мені хочеться співати. Ходіть у вітальню! Тільки повітайте, що я сказала вам! Обміркуйте й рішайте собі, як знаєте! Я вас поперсдила...

Шкварчать, і киплять, і хлюпаються в борти парохода жовтуваті, милі хвилі Дніпра. Лисі, гіскуваті, ріденько зарослі зеленими кущами береги м'яко одсуваються назад. А далекі млини на обрію, немов попи з піднесеними догори благословляючими

руками в широких рукавах, плавно сунуться назустріч. І здається, що кущі на березі, сам берег, і далекий обрій з млинами та лісками, побравшись за руки, танцюють круга врочистий, мовчазний танець.

А в цей час десь на березі моря бігає засмалений, бурий, покусаний москитами Костя. В душній, пропахненій ліками кімнаті лежить Клавдія. Лежить і думає-гадає. Засмажились покусані губи, смага вкрила покусане серце тяжкою образою, болем.

А там позаду, за ледве помітним хрестом Лаври—Шапочка. І там, і тут, і в цьому густому, кислуватому запахові малин, що йде від купи кущів, і в незрозумілій тузі та в незнаній, теплій ласці, що, як той запах малин від кущів, іде від усього й до всього,—скрізь вона, Шапочка, ласкава, Шапочка вередлива, Шапочка байдужа!

Наївний, маленький, зворушливо-самотній островочок! Все в тих же ріденьких кущиках! І там Шапочка, і звідти дивляться сердито-розумні сірі очі. Хіба так уже необхідно, щоби вони дивились ніжно? Хіба за те треба благословляти, дякувати і молитись? Через що така наївна несправедливість—упадання перед матір'ю, що любить свою дитину? Хіба не сама мати повинна дякувати за те, що їй дано любити, дано носити в собі стільки ласки, стільки живої тривоги, гордощів, пестощів, здатности віддати себе на катування?

Машина через щось перестає шкварчати і стає тихо-тихо. Ледве чутно хлюпотять хвилі. Пасажири розмовляють мало не пошепки. Деякі мовчать і в їхніх очах, непорушно встромлених у блакитну далечінь, тепла, сумна задума.

Налітає вітер і здається, що по лиці та ногах приємно б є величезне, шовкове простирадло, туго натягнуте. От будка сторожа, чистенька, свіжо по-

фарбована в синяво-білий кольор. Такі вони собі затишні, ці будочки, такі загублені серед зеленого простору неосяжного Великого Лугу!

Оселитись би з Шапочкою в одній із них! Зустрічати плоти, їхати ввечері на хисткому човнику, запалювати вогні на березі. Забути про кам'яні міста, про суди, збірники законів, злочинства злочинців та їхніх суддів!

Якась велична, передісторична, первісна мудрість і спокій в цій зеленій широчині, в віковичній лінії обрію, точній, правильно-округлій, бездогано проведеної законами, більшими за ті, що видаються людьми. Шапочко!—дякую тобі за цю мудрість, за спекій, за Дніпро, за голову он того добродія, яка подібна до голови звареного поросяти. За все дякую тобі, Шапочко!

Чайки жалібно скиглять. Так вони скиглили й тоді, як не було ще ні пароходів, ні людей. Дядько, похапцем встромляючи весла в сіру крицю води, спішить переплисти човном напереріз і вимахує в такт білими рукавами, як чайка крилами. Хвилясто тріпочеться червоно-білий прапорець на носі пароходу. З берега, з лугу, потягає луговими травами, викликаючи в пам'яті Зелені свята, коли долівки посипані гестро-запашною, трохи прив'ялою травою, а на покуті стоять зелені віти, затуляючи божницю й запалені лампадки.

Крихотна пристань. Вітер притаївся. Малини пахнуть тепло й густо. На березі віз в одну конячину. Дядько з висмикнутою калошею перекидає через віз мотуз'яні віжки. До куца прив'язана коза з куцим хвостом і сумними, пукатими очима. Вона здивовано дивиться на пароход і слабенько пошарпує головою, силкуючись одірвати шворку. В ній, в цій любій, здивованій козі, є щось, що нагадує Шапочку.

І знову тугий шовк вітру налягає на лице, на груди; знову поважно й велично танцюють круга ліси та вітряки; хлюпає й буркотить за бортами Дніпро. А в душі в мене сидить Шапочка і, розставивши волока, ловить у нього все, що попадає туди: і полосатий, чорно-білий стовп на березі, і трьох панночок, що їдять біля мене шоколад—в одної перед вітром коса намотана на руку—і довгастий човен, і водяний, почорнілий млин у затоці. Я все приймаю з подякою. Навіть завтрішній виступ у брудній залі повітового суду в справі крадіжки зв'язки дерев'яних лопат. Будь благословенна, Шапочко, і за зв'язку дерев'яних лопат!

Як він мляво, неохоче йде! Не так йде людина з роботи, додому, до родини, яка чекає на неї! Закаблуки руді, обтерті штаньми, покривлені. Вони викликають в мені чудний гарячий жаль. Пасмочки попелястого волосся лежать на брудному ковнірі старенького піджачка.

Часом він стає перед широким вікном магазину, під брезентовим дашком, і довго стоїть та дивиться на ковнірчики, краватки дешевої галантерії. Видно, що він може простояти тут і годину й дві, і зовсім не стояти. Я теж зупиняюсь оддалік і жду, коли він рушить. Занадто довго він іде додому. Я все ж таки хотів би побачить, де він живе, а коли можна, то й як. Але прийде ж колинебудь! Там же «жіночка й діточки».

Що має ця людина такого, що тримає її на світі з цими покривленими закаблуками, голодними очима й тихою упертістю? Невже любов до своєї молодости? Чи щось інше? Ах, мабуть, щось інше! Кожний любить свою молодість, кожний з солодким болем скидає з неї все, що було колись брудного, і лишає

собі тільки саме радісне, зворушливе. Але не кожний з поваги й любови до неї може ходити все життя на покривлених закаблуках і кидати мерзотникам у лице по триста карбованців.

Нечипоренко заходить у ворота маленького будинку. Ворота старі, поїдені негодою, часом; біля них бруд і сморід. Я поспішаю дуже, але коли вхожу в хвіртку, то Нечипоренка вже не бачу на подвір'ї.

— Ей, ти! Ти дворник?

— Так точно. Вам кого нада?

— У вас живе господін Нечипоренко?

— Нечипоренко? Та так, що нада признаться, живуть. В п'ятому номері.

Я тикаю в руку дворникові невеличкого ключа, який одмикає йому вуста. Він тепер може розказати мені все, що треба й не треба мені. Господін Нечипоренко живе тут уже шостий місяць. Ничево собі господін, привлекательний; ну, када ж бідують сильно. Так, що даже за квартиру приходитьсь воюватися з ними, щоб спорожнили, бо не платять уже третій місяць. Діточок трійко, одно зовсім мале.

Після того я беру візника і їду додому. Так я й знав, що «бідують сильно». По дорозі я згадую, що мені треба заїхати до товариша. Нагальної справи нема в мене, але коли це по дорозі, то чому не зайти? До речі, я побалакаю про довг, який уже давненько є за ним.

Товариш зустрічає мене трохи ніяково. Так-так, довг, він сам оце збирався завезти мені та якось так сталось, що забув, а тепер вільних грошей немає. Але в цих днях неодмінно-неодмінно завезе.

— Ну, добре! А ви мені скажіть от що! Ви, здається, є юрисконсульт кооперативного товариства? Так?

— Атож!

— Ну, то маю до вас невеличке прохання. Чи не могли б ви примостити десь там при вашому товаристві на якійсь посаді одного чоловічка? Чоловічок дуже порядний, чесний, освічений, і бідує дуже.

— Гм... Це, здається, можна буде. Там якраз, здається, увільнилась одна посада. Ну, та в кожному разі для вас, товаришу, я постараюсь зробити це неодмінно. А хто такий? Сповістити вас тоді, чи як?

— Ні-ні, мене не треба! Я вам дам адресу, а ви сами зверніться до нього. Ніби ви чули від якогось знайомого, який рекомендував його. Але дуже прошу не говорити йому, що я робив заходи в його справі. Чуєте?

— Добре, добре!

Я даю адресу, товариш дуже пильно записує її, ще раз обіцяє в цих днях віддати довжок і просить не турбуватись про «чоловічка». Довжка я не побачу, розуміється.

— Ні, голубе, ні, серденько, ясочко, поїдьмо. Не опирайся! Вирвався, розумієш, тільки на два дні. І спеціально для того, щоби сприснути своє відродження. Спеціально! Так і Соні сказав: їду сприснути з Яшею своє відродження. Обняти каналію, напоїти «до білого колена», як кажуть у нас у містечках, і гайда знов назад, додому, «в глуш, в Саратов». І ти не маєш ніякого права одмовлятися. Ну, серце, їдьмо швидше, восьма година вже, їсти хочу «центропривабливо», як казав один публіцист. Їдьмо, їдьмо.

І Сосницький підхоплює мене за стан, стягає з канапи й сміється. Через те, що він засмалився, його зуби видаються дуже білими. Гриви немає, голова поголена, з чудними бугриками й маленькими лисими слідами від колишніх ранок. Засмалене

лице, голена голова, молочно-біле чоло роблять його зовсім іншим, дійсно, ніби переродженим. Обличчя схудло; раніше білий, в'ялий, повислий ніс тепер, здається, теж схуд, підтягнувся, став бурим і порепаним, як перестиглий жовтяк-огірок.

Власне, дивуватись з несподіваної появи Сосницького нема чого,—у їх там, видно, справді налагодилось, улаштувалось, це просочується з кожного його слова й руху.

Але їхати пиячити все ж таки не дуже то хочеться. Однак доведеться, мабуть, уступити; тут не просте пиячення, а підведення балансу, перелом, забуття, початок чогось нового. Одмова і образить його і зіпсує щось важке, необхідне. Може йому треба випити, щоб сказати мені все, що хочеться.

Їдемо в ресторан «з садом і чудовими інтимними альтаночками»,—так розмальовує Сосницький. По дорозі він весь час тримає мене за стан, як даму. Його панама вичищена, стьожечка чепурно пришита, костюм ясний, новий, трохи провінціального крою. Мабуть, все це справа заходів Соні. Він оповідає мені про Соню, Андрійка, про свого батька-удовця, про свою роботу в полі «по методу Толстого».

— Ні, Якове, проста праця, фізична праця, це—справжнє призначення людини. Я не пишу тепер ні рядка, не читаю нічого. Я ж покинув співробітництво у всіх виданнях. Знаєш? К чорту! Думаю засісти на селі на-все. Для дітей це просто рятунок. Андрійка готуватиму дома, а іспити хай щороку тримає екстерном. А живе на селі.

Щоразу, як він вимовляє це ім'я, в мені щось неприємно тьохкає і я з неприємністю почуваю на собі руку Сосницького. Я з ним не згоджуюсь,—виховання дітей поодиноким робить їх нерішучими, негромадськими. Але я мовчу. Він—батько, а не я. Його діло.

Альтанка собі як альтанка, але Сосницький захоплений усім: і густим плющем, і маленьким столиком, і ковпачками на свічках, довкола яких безладу в'ються метелики. Він нюхає повітря, що пахтить рестораном, і на його лиці розливається чисте зворушення. Лоно природи, фізична праця та справжнє призначення людини, мабуть, трошки остогидли йому й він щиро тішиться городом. А може й це зворушення все через те саме почуття переродженості?

— Ей! Псс! Чайок! Ти ж це, серденько, не по формі подаєш? Льодку, льодку давай! Швиденько!

Йому приємно погукувати, робити шамотню, наливати. Поганенька музика струнного оркестру, що грає десь за нашою альтанкою, немов підбадьорює його. Він підспівує, похитується в такт усім тілом, пристукує ножем по шклянці. І час від часу обіймає мене, силує пити, їсти, знов пити. Я сумлінно виконую всі його бажання і п'ю чарку за чаркою.

Часом повз двері нашої альтанки, повихуючи бедрами й тоненько наспівуючи, проходять «дівчатка». Деякі зазирають до нас і зупиняються з вичікуючою й роблено-нахабною усмішкою. Але Сосницький махає на них руками й кричить:

— Киш, киш! Гетьте к лихій годині! Без надобності! Правда, Яшуню? Ми вдвох собі! Нікого нам сьогодні не треба. Вип'ємо!

Я п'ю, а він од піднесення забуває й говорить, говорить, говорить.

— А знаєш, Яшуню, ти тепер якийсь інший!— раптом хитро зазирає він мені в лице.— Їй-бо! М'ягенький та сумирненький, як малесеньке ягнятко! Бачив колинебудь ягнятко? Ні? В мого батька цілі отари. Оттакенькі крихотні родяться! Мордочки в них ніжні, оченята пукаті, і плохенькі-плохенькі. Так і здається, що ти от-от зробиш: ме-е-е!

І він жалібно та здивовано показує це «ме-е» і сміється.

— Ні-ні, не удавай Мефістофельську усмішку! Все одно не повірю. І Соні розкажу. «Гей, нема вже нашого, Сонічко, Мефістофеля,—саме ягнятко зосталось». Хто це тебе так, серденько, спаскудив, га? Чи не та таємна дама, з якою ти в Крим подорожував? Признавайся!

Чи через вино, чи через що інше, розмова ця мені дуже подобається, хвилює і Сосницький здається милим, сердешним, дотепним. Я навіть ніжність почуваю до нього.

— Вона, вона!—сміюсь я й обіймаю його.—Давай вип'ємо за неї!

— З насолодою! Наливай! Стій! Я! Тримай шклянку! Ех, Яшуню!.. А знаєш що?—раптом щось приходить йому на думку, і він навіть пляшку підносить догори.—Приїжджай з нею до нас у Конопате! Га? Яшуню, серце Мефістофелю! Га? Приїдеш? Приїдеш?

Він жалібно, благаючи, навіть скривившись усім лицем, тягнеться до мене. Через щось ця ідея здається йому дуже гарною й важною для нього.

— Не можу, Дмитре. Не можу, мій любий!

— Та чому? Чому? Що не вінчані? Якове, за кого ти нас маєш? А батько радий буде, запевняю тебе. Ах, дурненький, ах, милий, не вінчані!..

— Ні, Дмитрику, ні! Не можна! Ще не можна. Вип'ємо!

— Ех, шкода! А Соня яка рада була б. Я казав їй про... даму. Дуже раділа за тебе. «Ну, слава богу», каже, «тепер він уже знайде себе». Ну, та хай так! Спасибі їй, твоїй дамі, і за це. Вип'ємо за її здоров'я. Бери! Смали!

І знову я п'ю, а він становить свою шклянку на стіл, обіймає мене за плечі, зазирає мені майже в рот і говорить:

— Ех, Якове! Та ти ж золота людина. Ти—розумний, красунь. Правда, правда. Яша, від щирого серця кажу, ти не смійся! Тебе ж жінки, поганець ти, он як люблять! І варто. І варто. Ти знаменитий оратор, тонкий адвокат, психолог. Хай тобі всячина! Слово чести! А енергія! Скажеш, енергії мало в тебе? Бугай, чистий бугай щодо енергії. А ущіпливість твоя? Га? Яшуню, дозволь мені поцілувати тебе від усієї душі. Яшуню, ти забудь усе, що було! Все це—наслідок нещасливого непорозуміння. Ти—найбагородніша людина, яку я знав колинебудь. Вип'ємо, Яшуню, за тебе, за самого тебе!

Отака бестія! Адже сам ні однісінькому свому слову не вірить; сам знає, що ні одної цієї якості я не маю, а бреше і підлещується без ніякого сорому. А я бестія вдвоє: знаю це, а все ж таки мені приємно. Знаю, що підлещується з якоюсь метою, а задоволено сміюсь.

Він поважно, серйозно наливає мою шклянку, бере свою і цокається. І знов я бачу, що він не п'є, а стежить за мною і свою шклянку ставить за пляшку. Я почуваю чудний ляк, але так само сміюсь.

Раптом Сосницький присуває щільно до мене свого стільця й сідає майже спиною до столу, а лицем до мене. Моя голова горить від вина і мій череп неначе оббито клепками. Я одкидаюсь на спинку стільця, засуваю глибоко в кешені руки й витягаю ноги під столом. Побачимо, що з цього вийде!

Сосницький опирається ліктями на стіл і, не зводячи з мене очей, якийсь час сидить мовчки, немов збираючись з думками. Я почуваю, що він зараз заведе розмову про щось важне і мені стає смішно. Я хляпаю його лівою рукою по коліні й кажу:

— Ну, чого витріщив очі?

Сосницький зідхає й затуляє долонею очі. Потім, не міняючи пози, говорить тихо:

— Якове, можеш ти бути зі мною щирим?

— Можу, Дмитрику.

Він пускає руку й дивиться на мене, чи я кажу це свідомо та з розумом. Я ж не можу не усміхатись. Знаю, що треба б серйозно дивитись йому в вічі, хочу цього, але не можу,—усміхаюсь.

— Ні, Якове, я тебе дуже прошу...

— Та ти не питай! Можу! Кажу тобі. Ну?

— Добре! Я вірю. Буду питати.

Він дуже тре рукою молочно-біле чоло й одразу починає:

— Ну, хай буде! Так от! Але насамперед май на увазі, що з Сонею у нас усе дуже добре. І знай, що вона мені усе розказала. Розумієш? У с е!

Він з притиском і владно, немов гіпнотизуючи мене, впливається в мене очима.

— Розумію. Ну?

— Ну, так от... Я хочу, щоб і ти мені все розказав. Можеш?

Клепки на черепі заважають мені бути самим собою. Я потискую плечима і з веселим непорозумінням відповідаю.

— Поперше, голубчику, я не знаю, що тобі «у с е» розказала Соня. Себто не те, що я хочу пристосуватись до її слів, а загалом не розумію, про що йде мова. І потім...

Сосницький робить усім тілом нетерплячий рух.

— Покинь, Якове, покинь! Не треба! Не хочеш говорити, так і кажи! А цього не треба!

Він круто одвергається, змахує з абажурчика метеликів і переставляє пляшку на інше місце.

— Та чого ж ти сердишся, чудний ти, чоловіче? Та кажу ж тобі, що я не знаю про віщо ви там балакали. Мало чого тобі Соня могла наговорити.

— Ти знаєш, про що я кажу...

— От маєш! Йй-богу, не знаю...

Сосницький рвучко повертається й дивиться просто в вічі мені. Я спокійно, твердо і ясно усміхаюсь до нього.

— Вона була твоєю до мене?—раптом тихо, рівно, майже без усякого виразу кидає він.

Мої очі якось сами собою помалу й вражено поширюються. Я сідаю рівніше і якийсь час мовчки дивлюсь на Сосницького.

— Дмитре, ти п'яний, чи... Ти здаєш собі справу, про що ти говориш?

Дмитро раптом насмішкувато, різко, одривчасто регоче, неначе гавкає.

— Ач, яку невинність зморозив! Не була? Ні? Не була твоєю любовницею? Ні?

Я гупаю кулаком по столі й кажу:

— Сосницький! Ти сказився, чи що?!

Він затихає і з кривою, насмішкуватою гримасою довго дивиться на мене.

— Ні, тепер ти мені відповідай! Звідки ти взяв цю дику, безглузду нісенітницю? Через що, дурний ти, смішний чоловіче?

— Із слів самої Соні! От звідки! Розумієш ти. розумний і не смішний чоловіче?

Він гатить кулаком по столі; його лице багровіє, чоло стає рожевим. Але в очах, що злісно й гнівно уп'ялись у мене, все ж таки є щось допитливе.

— Соня?! Соня тобі це казала?! Рішуче не розумію нічого. Коли ти не брешеш, то абсолютно не розумію нічогісінько. Навіщо могла тобі Соня казати цю очевидну, дику нісенітницю, цілком одмовляюсь розуміти. Але тепер принаймні я розумію твоє чудне поводження зо мною за останній час. Так от у чім штука! Признаюсь, я гадав, що ти ревнуєш, ревнуєш до сучасного.

— І до сучасного. Так, і до сучасного!

— Та-ак? Ти маєш якісь підстави до цього?

— Маю! Заяву Соні, що вона...

Він круто спиняється й понуро дивиться кудись убік. Далі підводиться й починає блукати по альтанці, зачіпаючи за стільці й шелестячи листям. Оркестр грає якийсь старий, ніжний романс. Чийсь жіночий голос підспівує. Хапливо й дрібно хрущать кроки льокаїв по піску стежок.

Сосницький зупиняється біля стінки, притуляється лобом до стовпа і стоїть так без руху.

— Дмитре, покинь! Іди сюди!

Не рухається. Оркестр раптом переходить на щось танцюристе, сповнюючи весь сад грюкотом бубна та літаврів, від яких, здається, пляшки на столі роблять болючі гримаси.

Сосницький одривається від стовпа, прудко підходить до мене, сідає так, що його коліна впираються в мої, бере мене за обидві руки вище ліктів і говорить з мукою:

— Якове! Невже ж ти не розумієш? Невже ти не розумієш?!

Він до болю тисне мої руки й декілька разів струсує їх. Засмалене, схудле лице його дивиться на мене, безпорадно, благаючи.

— Дмитре! Я розумію. Вір мені, але...

— Ні, ти не розумієш.

Випускає мої руки і трудно, глибоко зідхнувши, крутить головою.

— Не розумієш, не можеш зрозуміти! Це якесь катування, це щось таке задушливе, що... Я збрехав тобі, що у нас все добре. Нічого доброго нема. Я ні в чім не можу докорити Соні, вона старається, щоб було добре, але... все це ні до чого.

Я хочу щось сказати, але Сосницький знову хапає мене за руки й, не випускаючи їх, схилившись до мене всім важким тілом, говорить:

— Ні, почекай! Почекай, Якове! Я знаю все, це вірно. Може бути, нічого цього немає. Соня присягається, що нічого не було й нема. Але ти зрозумій: я нічого не знаю. Не знаю! От що мучить. Ну, скажи вона мені: «Так, було те та те». Добре! Було, так було! Я ж усе таки інтелігентна людина, можу зрозуміти. Але скажи ж, скажи! Скажи все! Краще знати найстрашніше, ніж не знати нічого і все підозрівати. Це нестерпно!

— Але, як же вона тобі може казати, коли нічого не було?

— Неправда! От це й неправда. Щось було. Було, хоч ви мене тут ріжте! Це почувається. І от я тебе прошу, благаю: скажи мені,—що було? Скажи, Яша! Що б не було там, даю тобі слово, ніяких історій учиняти не буду. Я хочу тільки позбавитись вічних думок, угадування, докопування, висліджування. Я не маю більше сил. Усі мої дні й ночі заняті тільки цим. Що ж це таке?! Що хочете скажіть, тільки збавте мене від цієї муки! Якове, пожалій, скажи!

Велике, мужеське його лице так по-дитячому жалібно й благаючи дивиться на мене, що на хвилинку в мене з'являється бажання сказати йому все. Але що ж саме сказати? Що Соня один вечір була моєю й що ні вона, ні я не знаємо, чий син Андрійко? Чи це ж дасть йому полегшення?

— Добре, Дмитре, я скажу тобі все. Ти маєш рацію. Краще все по-щирості.

Я бачу, як відразу його лице блідне під смагою, стало сірим, як цукровий папір. Очі заокруглюються злякано. Він випускає мої руки і хрипко говорить:

— Ну, от... Добре!

— Так! Між нами дещо було...

Сосницький немов ковтає щось і так само з переляком, широко дивиться на мене.

— Це було до тебе. Соня мені дуже подобалась. Себто, коли все казати, то я був закоханий у неї. А вона ні. Мене це мучило і злостило. Ти розумієш? Ну, от! Так. І от раз, коли вона якось зайшла до мене в справі, я... я силоміць почав цілувати її.

Сосницький кашляє одривчасто, навіщось бере корок зі столу і мене його пальцями.

— Вона, звичайно, виривалась, пручалась, протестувала, але я загубив розум... Тоді вона... сильно вдарила мене по щоці. Я випустив її й... зарідав. Їй, мабуть, стало шкода мене, вона почала потішати мене й декілька разів поцілувала мене. Потім вона пішла. Незабаром вона вийшла заміж за тебе. Більше ніколи ми про той вечір не балакали. Оце було!

Сосницький довго, мовчки й немов розгублено дивиться на мене.

— Та це й усе?—чи то не ймучи віри, чи розчаровано кидає він.

— Оце усе!

Він знов дивиться довго, допитливо й неначе потрохи впадаючи в задуму. Далі обережно кладе корок на стіл, підводиться й починає блукати по альтанці.

— Чого ж Соня не хотіла мені розказати цього?— з непорозумінням зупиняється він проти мене.

— Не знаю. Мабуть, шкода мене було. Не вважала себе в праві оповідати чужу тайну. Бо це швидше моя тайна, ніж її.

— Ти правду кажеш мені, Михайлюк?—раптом якось дуже серйозно питає він.

— Саму правду, Дмитре.

Він знову важко, помалу, задумливо ходить по альтанці. А я починаю тривожно й усилено думати, як попередити Соню, як переказати їй цю варіацію минулого, щоб і вона могла йому розказати її.

Сосницький знов зупиняється, деякий час мовчить і, нарешті, пильно дивлячись на мене, немов наготовившись схопити найменшу зміну в моїм лиці, тихо питає:

— А чого ти так любиш Андрійка?

Я почуваю, що проти моєї волі, червонію. В очах Сосницького зараз же щось немов здригується й вони знов поширюються. Я потискую плечима й усміхаюсь.

— Чудне питання! Бо милий, гарний хлопчина. Бо, загалом, діти—то моя симпатія. Василька я теж люблю.

— Але не так!—негативно й переконано він крутить головою.

— Може через те, що Андрійко Соніна дитина...

— Як це?! Василько також Сонін...

Я починаю почувати чудну тугу і роздратування.

— Ну, так, розуміється. Я сказав дурницю. Ну, їй-богу, не можу тобі сказати, через що саме. Василько ще в такому віці, коли ним більше милуються, ніж люблять. Але що ти хочеш сказати цими питаннями? Кажі просто!

Сосницький якось кисло усміхається, наливає в склянку вина й жадібно випиває. Потім сідає до столу й підпирає рукою голову.

Ми мовчимо довго. Я курю і слухаю музику, позираючи на Сосницького. Він дивиться в сад некліпаючими, скорбними очима. Його вуха здаються одтопирченими від голови. Вуса вигоріли на сонці, стали жовто-білими, як степова трава пізнього літа.

— Все це незрозуміле...—тяжко зідхає він і кладе голову на стіл.

— Що ж тут незрозумілого, Дмитре? Не треба тільки мучити самого себе.

— Ех, легко тобі казати: «не треба!»—швидко випростовується він.—А побував би ти в моїй шкурі. «Не треба»...

— Твоя шкура не така то вже й страшна, друже!

— Не така страшна? Хм! І то не страшно, що я вже декілька разів хотів стратити собі життя?

— Через що?!

— Все через те саме. Звідки я знаю, чиї це діти? Звідки?!—раптом вимагаюче дивиться він просто мені в очі.—Що Соня присягається? Що хоче жити зі мною? А де ж вона з ними подінеться, що я помагати їй не зможу, бо в мене нема нічого. А цей паршивий маєток тільки дає збитки. Та й з якої речі я буду їй помагати? З якої? Хай допомагають ті, від кого в неї діти! Ага, ті падлюки воліють ховатися за спиною ідіота-чоловіка! Розуміється! Та й не в цім річ, не в цім, а в тім, що я ненавиджу цих проклятих дітей! Розумієш? В тому, що я не можу ні ненавидіти, ні любити. Нічого не можу. Чи є в мене родина, чи нема, я не знаю. А в той же час я люблю їх так, як нікого й не любив. От і розумій! А як дізнатись, як переконатись? Жінщина, мати ніколи не зрозуміє цих мук. Вона знає, що це її діти. А ми? А ми мусимо задовольнятися приємним самообманом.

— Ні, Дмитре, ти не зовсім маєш рацію...

— Не зовсім? Ні, зовсім!

— Ні, не зовсім. Звичайно, коли твоя дитина, твоя кров, то чуття дужче. Сперечатись не можна. Але не все діло в крові. А ще в любові, в духовому батьківстві. Можна не бути рідним батьком і бути все ж таки єдиним і справжнім батьком по тій взаємній любові та...

— Е, солодко-кисла теорія! Та не хочу я бути батьком чиїхсь там дітей! Нащо вони мені? З якої

речі? Мене питали? Мене обманули, підсунули їх, знасилювали мою батьківську любов...

— Чекай, ти так гарячишся, неначе ти віриш, що з тобою так вчинили. Але ж ти сам добре знаєш, що це неправда. Крім хоробливих підозрінь, ти не маєш нічого.

— А коли маю?

— Що ж ти маєш?

— Що? Наприклад, подібність Андрійка до тебе...

Він одверто й цинічно усміхається. Я почуваю чудне хвилювання, але кривлюсь з досадою й кажу:

— Ах, Дмитре, ти доходиш до смішного. Ну, що я тобі можу на це відповісти? Що? Ти можеш сказати, що до мене подібна он та дівчина. Ну, що я маю на це казати? Ех, Дмитре, тобі, я бачу, справді, не легко, коли ти дійшов уже до такого. Так не можна! Треба взяти себе до рук. І що-будь одно рішити: так, або так. Не віриш мені й Соні? Розходься! Рви усе, виривай із себе, шматуй! топчи! Або ж вирви й пошматуй непотрібні, шкідливі сумніви й не муч ні себе, ні других! Будь мужчиною! Я тобі сказав усю правду. Чи ти маєш ще якінебудь підозріння про Соню? За весь час вашого подружжя чи ти помічав щонебудь за нею?

— Ні, не помічав, але...

— Так отже ніяких «але»! Ніяких! Бо при бажанні можна що-хоч вигадати. Ти просто знервувався та й годі. Правда, і мені, і Соні слід би було з самого початку розказати тобі все. А крім того, не слід би було ставати одно до одного в такі дружні відносини. Та до того ще Соня не більше, як жінщина. Можливо, що їй часом було досадно, що в мене до неї все вже минуло. Але не через те було їй досадно, що до мене щось почувала, а чисто, по-жіночому, з жіночої амбіції. Та ти й сам може трохи винен. Може ти не досить уважний був до неї, ніжний.

Часом ти зраджував її, згадай! Може вона якось про це довідалась. І через те у вас попсувались трохи відносини. Всі ці причини, голубе, треба брати на увагу...

— Мої зради не могли принести дітей у сем'ю...— похмуро каже Сосницький і знов бере корок зі столу.

— Звичайно! Але я не про дітей говорю, а про те, що ти невірною обґрунтовуєш свої підозріння. Ти не докопуєшся в них правди, а догоджаєш їм. Я маю нахил думати, що ти навіть почуваєш якусь хвору насолоду від них, гірку, болючу...

Сосницький зиркає на мене так швидко, й без обурення, що я змовкаю й зараз же сміюсь.

— А що?.. Вгадав? Ти сам ловив себе на цьому?

Він шпурляє корком у куток і підводиться поривчасто, не кажучи нічого.

— Бачиш, Дмитре! Та коли вже ти приводиш такий очевидно-безглуздий доказ, як подібність Андрійка до мене, то тут уже ясно, що ти у всьому намагаєшся знайти щонебудь болюче, навіть там, де абсолютно нема нічого. Ну, сам же подумай, згадай! У чому ця подібність? Та він же викапана мати! Це кожному видно. А надто верхня частина лица. А нижня—губи, підборіддя—твоє. А характер? Увесь твій. Твої манери підводити очі ідогори, як сердишся. Це ж у роду в вас, правда? Мені казала Соня.

— Це можна й запозичити...

— Ну, голубе, всього не запозичиш. А манера усміхатись? Оці занадто задерті куточки губ? Це чисто фізична особливість, її не придбаєш запозиченням.

Кажучи це, я сам починаю вірити й почуваю, що мені і боляче, і легко, і здається, що з Сонею, справді, нічого не було ніколи. І Сосницький стає

ближчий мені, симпатичніший. Я встаю, ловлю його й обіймаю за плечі.

— Ех, Дмитрику, плюнь ти на ці всі дурні думки! Їй-богу! Вір мені! Ну, навіщо я став би обманювати тебе? Боявся б удержувати Андрійка? Та що ж ти гадаєш собі, коли б він був мій, я б не прийняв його з радістю, з захватом? Хіба б я не любив його ще дужче? Ну, сам же ти подумай, чудний ти чоловіче!

Сосницький стоїть і дивиться в землю. Далі раптом визволяється з-під моєї руки, повертається до мене, дивиться в лице й несподівано усміхається, задравши догори куточки вуст. І тепер мені виразно видно, що Андрійко дуже подібний до нього.

— Давай, вип'ємо!—говорить він збентежено і швидко йде до столу.

Ми цокаємось.

— За Соню, за Андрійка, за Василька!—підношу я чарку.

— Так!—одривчасто говорить він і випиває одним духом.

Після того ми починаємо говорити з перебільшеним інтересом про різні маловажні речі, сміємось, жартуємо. Нарешті, кличемо льокая і я хочу розплачуватись.

— Ні, Якове, це ти вже лиши!..—серйозно й неначе з докором говорить Дмитро. Він же наймає автомобіль і завозить мене до мого дому. Коли ми прощаємось, він міцно, довго тисне мою руку й каже:

— Дякую! Завтра рано виїжджаю.

— Вітай Соню! А Андрійка і Василька міцно цілуй!

— Спасибі! Неодмінно.

Коли я стою й чекаю, щоб мені одчинили, автомобіль, що од'їхав трохи, зупиняється, з'являється силует Дмитра й чується його голос:

— Якове! Прости за все! Так?

Я зі сміхом кричу:

— Так! І ти мені!

— Спасибі! Прощай!

Автомобіль шарпається і, трипочучись, котиться вниз, а я відчуваю не то сором, не то тугу, й сердито надушую гудзика від дзвоника.

— А, нарешті!

«Прости, що так довго я не давала про себе звісток,—була дуже хвора, мало не померла. Операція удалась, хоча це мені коштувало дуже дорого, ще й досі не очутилась, як слід. Тепер ти можеш бути спокійним. В цих днях виїжджаю звідси, більше не пиши мені! Куди їду й де буду, тобі, звичайно, не цікаво. Прощай, будь щасливий!»

Підпис і більше нічого. Це навіть не похоже на її листи. Так може писати тільки дуже втомлена людина, якій усе байдуже.

Але ні сумніву, ні жалю, ні докорів сумління немає в мене. Одно почуття полегкості, визволення, вдячності, широти круг себе, чудного захвату.

І тільки в цю мить я бачу, як дуже турбувало й безпокоїло мене довге мовчання Клавдії Петровни. В мене зараз такий стан, який був тоді, коли присяжні винесли виправдуючий присуд у справі, яку я боронив невдало, погано. І все ж таки я виграв! Шапочко, я виграв!

Не можу сидіти в хаті. Йду на вулицю.

Початок серпня. Пахне так само, як тоді, коли я вперше приїхав до Києва в новенькому студентському кашкеті. Якийсь теплий, солодкавий запах! Не знаю від чого. Може від овочів, якими торгують на кожному розі вулиць.

За університетом заходить величезне, розпалене сонце. Каміння тротуарів пече в підошви, асфальт вгинається, неначе він з гуми; листя акацій скрутилось у сухі, спіральні трубочки й кришиться під ногами, як шкаралупка з яйця. Чоловіки йдуть з капелюхами в руках, а пані навіть у холодку тримають розчинені парасольки. Шапочко, я вільний!

Суша спека викликає легкий, забезпечуючий піт. В тілі ніжна лінь. Повітря густе, насичене спекою. Неначе йдеш по дні теплого, прозорого моря. Чудово!

Сідаю на Бібіковськiм Бульварі, проти університету. Сонце падає й кипить угорі в вершечках тополів. Там справжнє пекло, а тут—довгі тіні, дух политої вулиці, розпареного каміння.

Біля будочки з зельтерською водою, цигарками та овочами, на синьовато-сірій скриньці, забравшись на ній з ногами, сидить парубчак літ п'ятнадцяти й уминає кавуна. Кавун пречудесний, астраханський, кривавого кольору, з маленьким жовтим насінням, похожим на кузочок, і з морозцем в його ямочках. Бестія так смачно їсть, що я почуваю в роті смак кавуна. Цей хлопчина нагадує мені малпу, яку я десь бачив. Вона сиділа так само з ногами на столі і їла гранат, тримаючи його обома руками й уважно, серйозно та бистро позираючи на публіку, що оточувала її. Хлопець розбиває об коліно великий шматок кавуна і вгризається в його соковите, мокре м'со, роблячи ротом «хл-хл-хл», і теж серйозно, бистро поглядає на хлопчаків, що заздрісно, купкою стоять тут же. Я завтра розкажу про нього Шапочці.

Біля моїх ніг вовтузиться маленька, крихотна дівчинка в стоптаних черевичках, з голими, пухкими й рудявими від сонця колінками. Вона пихкає й малесенькою лопаткою насипає в бляшаний кухлик пісок. По дорозі пісок розсипається й це

затягає справу. Але в заклопотано-випнутій губці
почувається непохитність.

Так, це добре, що операція удалась... Дуже добре!
Чудовий вечір!

Я обережно беру дівчинку за атласисту ручку
й усміхаюсь до неї. Вона здивовано зачухує до мене
чорні оченята й деякий момент дивиться так, не
зовсім виразно розуміючи зв'язок між лопаточкою,
кухликком і цею великою, волосатою рукою, яка
спустилась звідкись згори. Потім вона визволяє свою
ручку, забирає в оберемок лопатку, кухлик, приту-
ляє їх до грудей і, похитуючись, біжить на другий
кінець лави. Там вона спирається спиною на коліно
няні і, почувавши себе безпечною, з великою увагою
здадала приглядається мені.

Але в цей час я бачу біля будочки Олександрю
Михайлівну. Вона щось купує, короткозоро рию-
чись у маленькій гаманці. Коли вона, відходячи,
дивиться в мій бік, я здіймаю капелюх і вклоняюсь
їй. Але вона не відповідає й похапцем, як мені зда-
ється, одходить від будочки. Не помітила, чи не схо-
тіла помітити?

Мені хочеться довідатись від неї щонебудь про
Панаса Павловича. Але, підвівшись, біля своїх ніг
я знаходжу чорнооку крихотку. Вона простягає мені
лопаточку й говорить:

— На!

Личко в дівчинки, як раніше, здивоване. Вона
кінець-кінцем догадалася, чого мені було треба від
неї.

— Ах, ти, дитинча моє!

Я беру її за руку, кажу старенькій няні, яка
з усмішкою дивиться на нас, що зараз приведу назад
дівчинку, і простую з нею до будочки. Там я купую
цукерків, всипаю їх у червоний кухлик, і ми йдемо
до няні.

— Подякуй дяді, Нюсю!—каже няня.

Але Нюся висипає цукерки на лаву, бере одного й простягає старенькій.

— На!

Від ручки й серйозного доброго личика у мене в душі таке почування, немов я полежав на весняній, свіжій, атласистій травичці.

Зате я трохи не гублю Олександрю Михайлівну. Вона переходить вулицю і простує до Миколаївського скверу. На ній простенький, немодний, солом'яний капелюх, на ногах черевики на низьких підборах,—через це вона ступає так, немов одкидає з-під ніг траву,—в одній руці шкуратяна торбиночка, в другій два пакуночки, один на мотузочку.

Я наганяю її вже в сквері й тільки наміряюсь надати ходи, як помічаю, що до неї біжить юрба дітей. Вони оточують її, хапають за руки, приглядаються до пакуночків, штовхають одно одного, стрибають. Інші діти стоять оддалік і, видно, через щось не одважуються підійти.

Олександра Михайлівна іде з дітьми в бічну алейку й сідає на лаву. З того, як вона кілька разів озирається навкруги, я догадуюсь, що їй не хотілось би, щоб її тут хтонебудь бачив. Тому я сідаю на розі цієї алейки, але так, що вона не бачить мене. Часом я зазираю обережно й бачу, як діти, обліпивши її, неначе комашня грудочку цукру, вовтузяться, розгортають папірці від цукерок, показують їх одні одним, простягають до неї руки. Олександра Михайлівна помалу виймає ласощі з торбинки й роздає їх по одній. Часом вона чогось сміється й, узявши голівку якоїсь дитини в обидві руки, гаряче цілує її. Хлопчиків вона гладить по голівці; дівчаткам поправляє бантики, сукенки. Вона щось при тім оповідає їм. І її лице здається мені таким же оживленим і безтурботним, як і в дітей.

Мабуть ця група її давні знайомі. Остання дівора бігає круг пам'ятника, стрибає, бавиться в піску, сповнюючи сквер, як пташки й бджоли в саду, веселим щебетанням, дзвоном, шелестом. Маленькі тільця різного віку вкрили весь плацик. Зараз їм треба йти додому. Від університету через усю вулицю лягає величезна передвечірня тінь. Няні та мамки збирають опуки, обручі, струсяють пісок з сукенок, ловлять непосидливих.

Я встаю й переходжу на інше місце, де Олександра Михайлівна виходячи, не зможе побачити мене. Сиджу так довго, що аж починаю думати, чи не пішла вона іншим шляхом. Аж ось вона йде. Вже сама й без одного пакуночка. В воротах вона зупиняється й робить комусь прощальний рух рукою. У відповідь чуються веселі дитинячі голоси.

Коли я наздоганяю її, вона дивується нашій зустрічі й на її лиці непомітно ніякого замішання. Значить, вона не помітила мене ні біля будочки, ні в сквері.

Тепер нема вже ні оживлення, ні безтурботности на її лиці: воно байдуже, втомлене, з жовтизною біля носа, неначе пригорілий на лямпі папір, з буровато-фіолетовими западинами довкола очей; воно здається сухим, нудним. Вона без корсета і це видно по трохи сутулій й усе ж таки гарній спині та занадто м'якій повноті бедер.

Розмову вона підтримує з серйозною ввічливістю, точно та коротко відповідаючи на питання, але якимось дуже байдуже й безбарвно.

— Ну, а як Панас Павлович? Діма?

Вона злегка дивується цьому питанню й спокійно говорить:

— Хіба ви не знаєте? Він живе тепер з жінкою.

Від здивування та несподіванки я аж зупиняюсь.

— Як то з жінкою?! З Варварою Федоровною?!

— Атож! Тижнів два вже.

Вона говорить про це так, неначе він перебрався на інше помешкання та й годі.

Ми стоїмо серед тротуару й перепинюємо проходить людям. Я збентежено дивлюсь на Олександру Михайлівну, а вона одходить до стіни, щоб уступитись комусь з дороги.

До самого її будинку я не можу очутитись і задаю їй різні питання. Вона відповідає з байдужою, точною чемністю.

— Зайдете? — зупинившись біля ганку, питає вона.

Я приймаю її запросини.

Та сама маленька, сумирненька кімнатка. Я сідаю в низенький, округлий, немов дитячий, фотельчик з короткою спинкою й оглядаю знайому, простеньку обстанову. І тепер мені здається, що я все розумію. Мене проймає ущиплива досада й образа, немов хто вчинив мені кривду.

— Слабохарактерна, паршивенька людина та й годі!—різко кажу я.

— Ні, це не вірно,—спокійно й обдуманно каже Олександра Михайлівна й ретельно змітає довгим віничком порошок з поличок етажерки. Я з досадою стежу за нею й думаю: через що це старі парубки та дівки так хоробливо охайні? От, від неї пішов коханий чоловік, їй зруйновано останню надію на людське життя, а вона, прийшовши додому, насамперед кидається змитати порошок обдмухувати якісь нікому непотрібні паршивенькі статустки. І робить це з таким заклопотаним виглядом та увагою, ніби не знати яке важне діло.

— Ні, це вірно, Олександро Михайлівно. Безвольна, слабка людина.

— Ні, Якове Васильовичу, він зробив, як сильна людина, мужно й саможертвено.

— Е, дайте спокій, їй-богу! Яка тут саможертва? Та, коли хочете, може й саможертва: принести себе, дитину й вас в жертву злій, ледачій, нікчемній бабі. Це, справді, жертва! Так, це не кожний може зробити, ви маєте рацію. А ви, вибачте мені, виправдуєте його тільки через те, що вже більше нічого не маєте сказати.

Олександра Михайлівна здивовано повертається до мене з віничком у руці й говорить:

— Простіть, Якове Васильовичу, я весь час не похваляла його вчинків і стояла на тому, щоб він вернувся у свою родину.

— Так, і можете бути задоволені: ви туди направили його.

— Коли так, то я задоволена.

Я дивлюся на неї й милуюся нею. Фіолетові западини роблять її очі глибшими, більше строгими. Жовтизна її носа нагадує мені старі ікони. Точність, виточена правильність ліній, викликає в мене чуття дивної радості, хвилювання й туги. Коли б зігнати з її обличчя вираз закостенілої незайманості, дати фарби цьому прекрасному обличчю і руху ще молодому тілові, яка ж тоді була б з неї гарна жінка!

— Ех, Олександро Михайлівно, Олександро Михайлівно! Що ви робите?

— Що саме?

— Навіщо ви губите себе? Для чого? Кому це потрібно?

Вона розгортає пакуночок. В ньому трошки шинки, корнішони, булочка. Олександра Михайлівна кладе шинку на одну тарілку, корнішони на другу, а булочку в кошичок, замотаний у серветку. На мої слова вона знову повертає своє непорушно-байдуже лице.

— Я вас не розумію. Чим же я гублю себе?

В мене знову з'являється бажання струснути цю застиглу незайманість, занепокоїти самовпевнену святість, внести нелад у ці точні рухи, слова, мисочки, статуетки.

— Чим себе губите?.. Собою!

— Ви неясно висловлюєтесь.

— Добре! Я висловлюсь ясніше. Ви губите себе тим, що порушуєте закони природи. Наскільки мені відомо, ви робите це во ім'я духової сторони людини, во ім'я заповідей моралі й ще чогось там. Але хіба ви не бачите, що порушуєте дійсну мораль?

Олександра Михайлівна обережно одсуває набік тарілочки, ніби прохаючи їх почекаати, поки вона побалакає зі мною, сідає на стілець і каже:

— Яка ж ця дійсна мораль?

— Така, Олександро Михайлівно, яка не потребує ні заповідей, ні людських законів, ні тюрем, ні панів адвокатів; така, в силу якої мати любить своїх дітей, мужчину тягне до жінки, і навпаки; в силу якої ми живемо громадою, а не поодиноким, в силу якої революціонер іде на смертну кару... Хіба є заповідь: «Мати хай любить свою дитину?!» Або: «Забороняється жити поодиноким?!» В таких заповідях немає ніякої потреби, бо це є вищі заповіді, яких порушення далеко краще, ніж у людських, передбачено вищим законом природи. Там немає присудів «по снисхождению». Винен і край!

Я почуваю, що мої слова занадто тхнуть залею і змінюю стиль.

— Іншими словами, Олександро Михайлівно, ви сами робите своє життя трудним, блідим, одноманітним і шкідливим для вас. Простіть мені, але я хочу побалакати з вами одверто. Можна?

— Будь ласка!—вона відповідає чемно, але з тим самим непорозумінням, що раніше, і прикриває відмук тарілочки серветкою.

— Дякую! Я говоритиму без церемоній, тому за-
года прохаю вибачення.

— Прошу, прошу!

— Добре!

Я відчуваю знайомий холодок хвилювання, як перед промовою. Мені навіть хочеться підвестись і говорити стоячи.

— Так от, Олександро Михайлівно... Насамперед дозвольте вам сказати, що я завжди, як бачу вас, відчуваю мені самому незрозуміле чуття якоїсь сумної радості, чи що, зворушення і... бажання бути до вас ближче. Я знаю, що може ображу вас тим, що скажу, але ви сами дозволили. Ці почуття, Олександро Михайлівно, ви викликаєте не своїми духовними якостями... Мене хвилює ваша краса...

Олександра Михайлівна робить рух, немов збираючись підвестись; в її лиці з'являється такий вираз, ніби я наступив їй на ногу.

— Ах, господи!—з досадою кривиться вона.

— Простіть, Олександро Михайлівно, але дозвольте мені договорити! Потерпіть!

— Та навіщо це? Ви ж мені все одно нічого не...

— Я знаю, я знаю! Але все таки дозвольте! Хоч ради Панаса Павловича.

— А він при чім тут?—І вона витягає на колінах руки, худі, з синіми жилками, виточені?

— Він, Олександро Михайлівно, при тім, що тепер його життя пропадає. Так, він людина слаба, але тим паче слід би підтримати його, а не відпихати. Ви пишаєтесь тим, що він повернувся у родину. Але через що він повернувся у родину? Але через що він повернувся, Олександро Михайлівно? Гадаєте, переконали його, заразили своєю моральністю? Ні! Він утомився, йому треба було вчасно їсти, вчасно спати, працювати, думати про щонебудь інше, а не тільки про те, щоб якось не вкрали Діму.

Та, нарешті, Олександро Михайлівно, йому треба було р о д и н и. Якої-будь, аби родини. А до того, він, як і всякий чоловік, має певні потреби й ці потреби він мусів задовольняти...

При цих словах Олександра Михайлівна помітно червоніє.

— Ви не могли, не хотіли нічого цього дати йому і... він був змушений взяти хоч щонебудь. От і повернувся. Але, що коштуватиме йому, вам і Дімі це повернення, це інше питання. І от я вас питаю: навіщо, во ім'я чого ці страждання, жертви? Во ім'я чого ви, така гарна, розумна, чула, молода, живете так самотно, так, вибачте, без користи? Навіть моторошно, їй-богу, моторошно, Олександро Михайлівно! Та ви ж стільки могли б дати другим, стільки гарної, теплої, хвилюючої радості, коли б у вас не було цієї проклятої рабської моралі! Уявіть, от уявіть на хвилинку себе такою: от ви одкинули вашу пуританську святість, ви трошечки грішні, так, знаєте, з фарбою на лиці, з мокрим блиском у цих прекрасних очах, одягнені, як личить вашій красі, веселі, схвильовані,—та один оцей ваш вигляд дав би кожному з нас у тисячу раз більше, ніж ваша вперта, жорстока моральність. Скільки чистої радості, Олександро Михайлівно, чистої естетичної, зворушеної радості дали б ви собою! А ви сами? Та ви б вирости, розквітли б, як чудова квітка, від одної свідомости своєї сили, цінности, краси.

Олександра Михайлівна слухає мене з непорозумілою усмішкою, але рум'янець не сходить їй з лиця.

— А потім... материнська любов, наприклад. На якій підставі ви берете на себе право порушення цього великого закону життя? Ради чого? Ради маленьких, дурних, часових і лицемірних людських законів? Та подумайте ж тільки: якась Варвара,

якісь дегенератки мають право родити дітей, мають право давати людськості злих, дрібних кретинів; вони мільйонами плодять їх, засмічують життя, а ви не можете, ви, від якої були б гарні, чесні, непохитні люди? Олександро Михайлівно, чи це морально, справедливо? Подумайте, які хороші, рідкі діти були б від вас і Панаса Павловича, яке чудесне сполучення у вас з ним, як ви доповнюєте одно одного! Га?

Олександра Михайлівна раптом кладе руки на стіл і схиляє на них голову. Її очі, я помічаю, справді, блищать мокро, обличчя горить. Тоді я підводжусь і, не боячись уже деякого патосу, кажу далі:

— Уявіть: ви мати, ви маєте дітей, частинки вашої істоти, що таємним, дивним способом продовжують ваше життя. Та не тільки ваше, а всього людства! Та це ж непохитний, абсолютний закон природи! Хай загинуть усі людські закони, всі правила, заповіді; хай щезне культура, слово, думка, а цей закон існуватиме, поки буде на світі хоч одна пара людей! І боїтесь нарушити цей закон, Олександро Михайлівно? Життя багато прощає, але цього не прощає ніколи. І ви мусите його виконати! Так, мусите, Олександро Михайлівно! Мусите одкинути дурні моралі й сказати собі: я хочу бути матір'ю, хочу передати в будуче переданий мені з минулого тисячеліттями святий вогонь. Чи законний, чи незаконний, свій чи чужий, але в мене мусить бути чоловік, вільно вибраний мною, батько моїх дітей, стародавній, споконвічний приятель і товариш мій. От, як вам треба говорити! І власне вам, бо ви можете вибирати, бо ви гарні, розумні, незалежні. Та не може ж бути, щоб ви ніколи не думали про це, щоб ви не мали цієї плакучої туги матері, щоб ви не любили цею чудовою, незрозумілою, прекрасною любов'ю ці крихотні ручки, голівки, ці здивовано

розплющені на світ оченята. Та не каліка ж ви! Подивіться, що найтісніше, найдужче в'яже людей! Ідеї? Наука? Професія? Ні! Родина, діти,—от ця незрозуміла, могутня сила, яка часто ламає всі закони нашої логіки, всі розуміння розумного, цільного, гарного. Боже мій, як ви не розумієте цього?!

Я щиро схвилюваний. Олександра Михайлівна сидить, не рухаючись. Під рукою частіше й дужче, ніж нормально, здійсмається й опускається м'яка заокругленість грудей. Чи не плаче вона? Це було б не погано!

— Кавуно-о-ов, кавуно-о-ов!—вигукує на вулиці густий чоловічий голос. Таким голосом прикажчики, ідучи по вулиці, викликають на роботу в економію.

— Що ж я маю робити?—раптом чується глухий голос Олександри Михайлівни, і я вчуваю в ньому сльози.

— Що? Покликати Панаса Павловича, стати його жінкою й жити разом.

— Тепер неможливо!

— Через що?

Олександра Михайлівна, не підводячи голови, шукає за поясом хустку, витирає лице й тоді сідає рівно. Очі в неї червоні, вії мокрі. Вона не дивиться на мене.

— Через те, що Варвара не оддасть Діми. А без Діми він не згодиться.

Я закурюю й кидаю сірник за вікно в палісадник, де лазять кури.

— Поперше, Діму можна знов украсти. Але допустімо, що тепер це більше важко й неприємно. Тоді йому треба зовсім відмовитись від Діми й улаштувати нову родину, з новими Дімами. Так, це тяжко, але ще тяжче лишитися в цьому становищі. Треба зібрати всю волю й мужність.

— Ні, він не зможе...—широко, не кліпаючи очима, дивиться вона у вікно й помалу крутить головою.

— Ні, зможе, Олександро Михайлівно. Зможе! Інакше він не винесе зневаги до самого себе. Тільки треба, щоб ви це рішили твердо й так, як ви вмієте рішати.

Олександра Михайлівна мовчить, потім тихо кидає:

— Я сама вже думала так само.

— Так?! В такім разі, Олександро Михайлівно, дозвольте привітати вас з... з незаконним, але гарним, міцним шлюбом. Шукайте квартиру, мостіть гніздечко! Завтра Панас Павлович іде від Варвари. З Дімою, чи без нього, але він піде, за це я вам ручаюсь, я, Яків Васильович Михайлюк! Шукайте квартиру! Коли грошей треба, то я... А втім, про це я з ним побалакаю. Заявляйте хазяям, що виїжджаєте! Ні, серйозно!

Олександра Михайлівна якось по-новому, замішано, лагідно дивиться на мене й сміється. Їй, видно і радісно, і соромно, і страшно те, що вона зрадила себе, і ніяково переді мною, і тисячі переживань хвилюють її. Але я не даю їй замислюватись,— балакаю, жартую, планую, і весь час поводжусь так, ніби з цим питанням покінчено рішуче й навіть ніяких сумнівів не може бути. Олександра Михайлівна часто, як Клавдія Петровна, прикладає руки до щок, які не перестають палати; трудно, глибоко зідхає, розгублено усміхається і стає такою хвилююче гарною, що я, нарешті, не видержую, беру з комоди дзеркало й підношу до неї:

— Подивіться на себе! Ні, подивіться! Та виж божественно-гарні! І Панас Павлович посміє вагатись?! Та вам треба тільки моргнути й коло вас будуть тисячі Панасів Павловичів! Вибирайте тільки!

Олександра Михайлівна крадькома зиркає в дзеркало, ніяковіє й сміється грудним, тремтячим сміхом.

— Зараз же йду додому, викликаю Панаса Павловича і присилаю його до вас. Ні-ні, ніяких суперечок! Край! Ну, до швидкого, радісного, побачення! Дякую, Олександро Михайлівно, дякую!

Я покидаю її в такому стані, коли людина блукає з непорозумілою, дурноватою, не то щасливою, не то болючою усмішкою по хаті; береться то за те, то за се, забуває, що треба; сідає, схоплюється, знову никає по всіх кутках, а очі в неї застигли, блискучі, лице в червоних плямах; в голові—карусель з оркестріоном, вогнями, миготливими фігурами.

— Хто біля телефону?

— А вам кого треба?

— Мені треба негайно Панаса Павловича. Хто говорить?

— Галя! А хто питає?

— Яків Васильович. Добридень, Галю! Дуже прошу зараз покликати та підійти до телефону. Дуже важна справа.

— Добре! Зараз!

Голосок холодний, ворожий,—я ж злий геній їхнього дому, Мефістофель, і навіть не Кирпатий.

Панасові Павловичу буде, розуміється, трошки ніяково й тяжко балакати зі мною. Але ж яка слабовольна людина з нього: сховався й гадає, що одкараскався від мене!

— Яків Васильович?—чується в трубці гугнявий, як усі голоси в телефоні, жіночий голос: сама Варвара.

— Так, це я, Варваро Федоровно. Мені треба на одну хвилинку Панаса Павловича.

— Панас Павлович прохає мене переказати вам, що він дуже зайнятий. А я з свого боку прохала б вас, добродію Михайлюк, дати Панасові Павловичу й нашому домові спокій. Наші відносини повинні бути перервані раз на все.

— Виконаю ваше бажання неодмінно, Варваро Федоровно. Але все ж таки я прохаю Панаса Павловича підійти до телефону, справа торкається вашої родини й усієї кар'єри вашого чоловіка, добродійко.

Слово «кар'єра» робить відповідне вражіння.

— Панас Павлович в цю хвилину зайнятий. Чи не можете ви через мене переказати?

— Це ускладнить справу. Треба поспішати. Коли можете, перекажіть йому, хай негайно їде до мене. Негайно.

Мене починає потішати роля, яка випадає на долю Варвари Федоровни. І я хочу, щоб вона сама послала його до мене.

— Але хоч приблизно ж скажіть, у чім річ!

— Варваро Федоровно, кожна хвилина дорога. Я вам сказав, уся його кар'єра залежить від цього. Довідаєтесь сьогодні ж, я думаю. А зараз присилайте його до мене!

Декілька хвилин мовчання.

— Добре! Подождіть хвилинку!

Половину зроблено! Чи сказати йому, навіщо я кличу його, чи теж притягти його кар'єрою.

— Слухаю!

Теж холодний, але трошки занепокоєний голос Панаса Павловича.

— Панасе Павловичу! Негайно приїжджайте до мене! Страшенно важна справа на все ваше життя! Вияснити нічого не можу... Нема часу! Швидше!

— Дозвольте, Якове Васильовичу...

— А, Панасе Павловичу! Справа торкається вас, а не мене. Я рішуче ні при чім тут. Чи йдете, чи ні,—мені треба це знати зараз же. Відповідайте!

— Добре, я поїду, але...

— Чудесно! Чекаю. Беріть автомобіль! До побачення!

Я кладу трубку. Біля нього, розуміється, з величним, розумним і строгим лицем стоїть Варвара. Кар'єра—річ серйозна й дуже близько торкається тепер і її. Засіб перемоги і влади—Діма у неї в руках. Суперницю зломлено й переможено. «Злий геній» лишився в дурнях. Отже, боятись ніби нема чого. І я бачу, як вона інтелігентним, поважним жестом кладе руки на плечі Панаса Павловича й говорить:

— Ти, Панасе, цілком вільний у своїх вчинках. Ради бога, не роби собі з того нічого! Цей Михайлюк, то, правда, не по душі мені, але ти не в'яжи себе цим. Моя ж думка, коли вона тебе цікавить, така, що тобі треба поїхати до нього. Михайлюк ставиться до тебе безумовно гарно, хоч не завжди добре розуміє гарне відношення. Але в даному випадкові, я гадаю, варто довідатись, у чім річ.

І вона сама подає йому капелюх, палицю, відчиняє двері. Сама!

Через п'ятнадцять-двадцять хвилин входить до мене в кабінет Панас Павлович. Іде незалежною ходою просто до столу, дивиться на мене крізь своє пенсне, злегка задравши голову догори, усміхається звичайною, але тепер трохи силуваною насмішкувато-вибачливою усмішкою, витирає піт з чола, розв'язно здоровкається й загалом, видно, відчуває себе поганенько.

— Ну, серденько, що за страхіття у вас? А ви помолодшали, стали гарним молодцем! Ну, голубе?

Що-ж загрожує моєму життю? Де ховається моя загибель? Га?

Я не усміхаюсь і сиджу за бюроком, як при прийомі своїх клієнтів.

— Я тільки що бачився з Олександрою Михайлівною, Панасе Павловичу,—з притиском і тихо кажу я.

— А-а?—не без ніяковости, недбало, висловлює він своє здивування й бере зі столу сірничницю.— Як же вона там? Давненько не бачився я з нею. Між іншим, серденько, план наш не здійснився. Як бачите, я знов на лоні сем'ї.

— Так, мені оповідала про це Олександра Михайлівна. І в нас з цього приводу була серйозна розмова. Результат цієї розмови, Панасе Павловичу, той, що...

Я роблю строгу, холодну павзу.

—...що вона згоджується бути вашою жінкою, не вінчаючись, і відмовляється від попередніх своїх поглядів на це питання...

Панас Павлович мовчки, поспішно й розгублено становить сірничницю на стіл.

— Це жарт, Якове Васильовичу!

— Ані трошки! Я розумію, коли й як можна жартувати. З Дімою, чи без нього, вона чекає вас, як ваша жінка.

Він потрохи стає жовто-блідим і так само не зводить з мене переляканих очей.

— Це цілком несподівано...—тихо вимовляє він.— Через що? Яким способом?

Я коротко переказую розмову з Олександрою Михайлівною, а він напружено стежить за нею, машинально покиваючи головою. Потім він підводиться, прудко, дрібно ходить по хаті, вниз похиливши голову.

— Та вонаж Діму не віддасть!—відразу зупинившись проти мене, каже він.—Значить, знову

красти? Знову це все? Стерегти, труситись, бути прикутим до нього? Це тяжко. Це, знаєте, так нестерпно-тяжко, так образливо, так гидко й так безпотрібно, що... я не знаю... Я не знаю... Ви перевернули мене всього, Якове Васильовичу, цим повідомленням, у мене трусяться коліна...

Він сідає й починає витирати скла пенсне, близько тримаючи його коло очей. А руки тремтять у нього, як у алкоголіків.

— Ну, що ж!..—стримано, неголосно кажу я:— Можна лишити Діму Варварі Федоровні, відмовитись од нього, нову родину утворити...

Панас Павлович швиденько зиркає на мене без пенсне; потім, хапаючись, надіває його і злякано застигає.

— Себто, як залишить? Зовсім? На завсігди?

— Ні, навіщо назавсігди. Коли Діма підросте, він, нема сумніву, сам перейде до вас...

— Ні, але тепер, тепер?

— А тепер так, звичайно! Я знаю, це важко, але не забувайте, що у вас з Олександрою Михайлівною будуть також діти. І те, що...

— Ні, це неможливо, це неможливо!

— Через що?

— Не можу. Не можу цього. Цього я не можу!..

Він швидко крутить головою і, неначе замовляючи, злякано проказує своє «не можу».

Я не звертаю уваги на його страх, починаю доводити йому необхідність пірвати з Варварою й жити з Олександрою Михайлівною.

— Та почекайте, Якове Васильовичу!—пручається він.—Через що раптом у неї таке відношення? Це мене просто... Я не можу вірити, щоб людина від одної розмови могла все змінити. Це було б дуже приємно для вашої красномовності, але...

— Маєте цілковиту рацію, Панасе Павловичу, цілковиту рацію. Але річ не в моїй красномовності, а в тім, що Олександра Михайлівна вже давно, очевидячки, змінилась. Вона була вже готова, я тільки, ну... скинув покривало, подібно, як це робить прислуга при відкритті скульптури митця. Тут життя міняло. І ви могли скинути це покривало, але ви, вибачте мені, тухтій, боягуз і не психолог. Ви далі свого носа нічого не помічаєте. Але цю красу, якою вона тепер засяла, сподіваюсь, і ви побачите. І коли ви хоч хвилину будете вагатись, я...

— Добре! Позвольте, Якове Васильовичу...

І Панас Павлович, заклавши руки за спину, ходить важко, помалу по кабінеті взад і вперед. Він нагадує мені вчителя, що диктує учням диктант. Нарешті, він зупиняється й не то жалібно, не то насмішкувато говорить:

— А всі вже вітали з улаштуванням конфлікту. Навіть ректор прислав листа з села. Тепер, значить, знов розмови, пересуди, дурне становище?..

— Хай трохи почухають язики!

— Так, але я ризкую неприємностями по службі. Коли я помирився з жінкою, мені один мій товариш оповідав, що мені щось таке вже загрожувало. А Шуру теж можуть скинути з посади! Не просто, а причепляться... Але це, звичайно, той... Хм! Потім я саме розпочав тепер роботу. З Варварою Федоровною у нас вироблено конституцію і я вже, так би мовити, можу бути гарантований, що... Так, усе це, розуміється... Але знов ці вияснення відносин, лайки, сварки, образи, плач дітей,—ой, усе віддаси, щоб тільки не мати цього! Та й яка рація: все одно всі через яких двадцять-тридцять років будемо гнити в землі.

Так несподівано закінчивши, він махає рукою й сідає в фотель, стомлено звисивши голову на груди.

— Ну, Панасе Павловичу, всі ці резони, геть аж до загального гниття мають певну цінність, але не настільки вже, щоб через них губити себе, Олександрю Михайлівну, Діму, та й саму Варвару Федоровну.

— Ні, Якове Васильовичу, куди нам уже про кохання думати та про всякі перебудови. Та й не можу я без Діми.

Що ж це, він хоче посадити мене в дурне, смішне становище перед Олександрєю Михайлівною?

— Ну, знаєте, Панасе Павловичу, я не мав вас за дуже сильну людину, але тепер, простіть мені, мені сором за вас. «Та де вже нам, та куди вже нам, усі ми згинемо!» Так на якого ж біса ви морочили голову дівчині на протязі стількох літ?.. Ну й гнийте собі на здоров'я сами! А навіщо ж ви їй псували життя? І головню, дивіться, коли ви всю вимучили її, коли ви перевернули її весь світогляд, коли ви жалем привернули її до себе на віки, тоді ви робите, собі конституцію? Добре, добре! Та вам Варвара Федоровна покаже таку конституцію, таку чисто-російську загилить вам конституцію, таку вам гарантію дасть, що через два роки від вас лишаться тільки гудзики від ваших черевиків! І подумати, що цього чоловіка любить така красуня, така глибока, чесна, прекрасна жінщина! Йому дають рай, а він...

— Позвольте, Якове Васильовичу, ви не маєте, нарешті, ніякого права...

— Е, дайте ви мені спокій з вашими правами! А ви маєте право калічити дівчині життя?

— Та хто калічить?.. Хто калічить?!—раптом схопившись на ноги, пронизливо, трохи не з вереском тоненьким голоском кричить Панас Павлович; червоніє так, що аж сльози йому виступають на очах.— Хто калічить?.. Як ви смієте мені це казати? Коли ви, коли я...

— Заспокойтесь, Панасе Павловичу!

— Ви не смієте! Ви не розумієте! Я, може, через це все був на волосинку від смерти! Я не можу більше! Розумієте?... Я, може, в сто раз більше покалічений, я—мертвяк, я тільки спокою хочу! Тільки спокою! Нічого мені не треба! Ради бога, нічого! Робіть, що хочете!...

Він сідає в фотель і несподівано ридає, поклавши голову на поручень фотеля й одвернувши її вбік. Пенсне падає на підлогу, і я кидаюсь підіймати його. Це трохи утишує його. Він сидить довго, дугою зігнувшись у фотелю і, нарешті, випростовується. Я ходжу по кабінеті.

— Простіть, Якове Васильовичу, страшенно нерви попсувались у мене за цей час! Я подумаю ще про це... Занадто рішучий крок... Це, дійсно, може змінити все життя...

— Тут думати нема про що,—похмуро відповідаю я.—Так чи ні, от і все! Все вже обдумано, треба рішати. Ні, так ні! Будьте спокійні, Олександра Михайлівна багато на цьому не стратить! Хіба, що тільки виграє. З її красою, розумом, характером, вона знайде гідного себе. За це можна не турбуватись! Головне, виразно й точно відповідайте!

Панас Павлович здивовано кліпає очима.

— Вона сама сказала, що знайде... іншого?

— Цього не кажуть, це роблять. І будьте певні, що я перший постараюсь, щоб вона це зробила.

На губах Панаса Павловича закисає розгублена усмішка.

— Я ж не сказав, що не хочу! Це треба обмірковувати.

— А я вам кажу, що міркувати нема чого. Так чи ні? Більше од вас нічого не вимагається. Може ще з Варварою Хведоровною бажаєте порадитись?

— А з Шурою можна побалакати?

— Прошу дуже! Але негайно.

Панас Павлович дивиться на годинник, потім заклопотано поглядає на телефон, знову на годинник і миттю каже рішуче:

— Ну, їдьмо!

— Оттак би й давно!

Я підвозю його до дому Олександри Михайлівни, прощаюсь, і пішки вертаюсь назад. Без мене вони краще змовляться. Я потираю руки й весело усміхаюсь, уявляючи собі величну Варварочку.

Вечір темний, задумливо-тихий, притомлений. Небо, як густо-синій шовк: на ньому хтось розсипав живе срібло й воно розбилось на безліч дрібних, тремтячих крапельок, що одбивають голубим, зеленим і жовтаво-червоним світлом. Затишно й мирно під темним покровом.

І чим ближче я підходжу до дому Шапочки, тим тепліше й журніше стає моє почуття зв'язку з небом, будинками, розчиненими вікнами. Мені здається, що я можу увійти в кожний з цих домів, заговорити з тими людьми, що миготять у вікнах, і вони відповідатимуть мені просто, привітно, трохи сумовито.

От і дім Шапочки. Її вікно темне; темно й у вітальні,—мабуть усі сидять у їдальні. Он червоне вікно, яке було мені таким близьким та хвилюючим у «ніч стояння». До Шапочки не можна йти сьогодні,—я вже був у неї свої два рази на цьому тижні.

Я сідаю на лаву біля воріт якогось будинку. Паркани палісадників з двох боків утворюють темний коридор з зеленим дахом дерев. По освітленому тротуарі в десяти кроках од мене проходять люди; їм мене не видно, а я стежу за ними, поки вони не сховаються за палісадниками. Брук блищить од світла

ліхтарів. Десь грають на басолі і її згуки подібні до грудного, низького жіночого голосу.

Я думаю про Шуру, Панаса Павловича, Варвару, але вже нема ні зловтіхи, ні задоволення, неначе я виїхав з города кудись далеко й на довго.

По тротуарі цокають чиїсь кроки, судячи по згуку, жіночі. Постукують нехапливо, ліниво. З'являється біла сукня, знайома торбинка й, нарешті, вся Шапочка в білому, мережаному капелюсі. Я притьмом встаю й мимохіть гукаю голосно:

— Ганно Пилипівно!

Шапочка повертає голову й зупиняється вдивляючись в мене. Я похапцем підходжу до неї.

— А, це ви? каже вона протягом.—Знову блукаєте?

В голосі незвична, невластива їй утома й повага.

— Ви там сиділи? Я теж хочу посидіти.

І простує до воріт.

— Сідайте й мовчіть! Я не хочу балакати.

Сердиті, тужні нотки; рухи мляві, знеможені, як у п'яної. Торбинку вона кидає на лаву й спиною спирається на стіну. З-під капелюха в півтьмі мені видно тільки шматочок щоки, вуста й підборіддя. Губи заломлені гидко і здаються спухлими. Від неї йде теплий, молочний запах, як од дітей. Я почуваю зворушення, жаль, і мені хочеться всадовити її зручніше, прикрити чимнебудь, погладити по стомлено-кинених на коліна руках і спитати: «Що з моєю Шапочкою? Що з моєю маленькою дитинкою?»

— Розкисла я!—раптом жалібно й сердито говорить вона.—Казала ж, не треба йти на музику!

Я мовчу й обережно беру торбинку, почуваючи до неї рідну ніжність. Срібне плетіння м'яко, податливо гнеться в моїх руках. Намацується щось тверде, мабуть дзеркальце, портмоне і щось м'яке, мабуть хустка.

— Що ж ви мовчите?

— Ви ж заборонили мені балакати.

— Будь ласка, не робіть з мене панночки! «Заборонила!» Яка слухняність і покора!

Вона мовчить, не рухаючись і безживно тримаючи руки на колінах.

— «Заборонила!» Всі «ухажори» страшенно люблять удавати з себе покірних рабів. «Ах, скажи мені кинутись униз головою!» І бреше ж, дурень, не кинеється! Яка йому користь? Він же жде за це нагороди. А як він її матиме, як уб'ється? І бреше!

Дивно, чого я в присутності цієї дівчини раз-у-раз почуваю таку несмілість, наче несу в руках щось дуже тендітне й щохвилини боюсь упустити. Це, кінець-кінцем, стає невивідним для мене.

— А прекрасна дама так і тане: от любов! Униз головою готов! Через щось раз-у-раз униз головою. Як жаба з високого берега.

Шапочка раптом сама сміється, мабуть виразно уявивши собі постать «ухажора» в образі плигаючої з берега жаби.

— А потім цей лицар хляпає виступцями, бурмоситься за пересмажену курку, пропадає ночами і вважає, що він нещасна жертва і страдник. Що ви мовчите?

— Я слухаю.

— А вниз головою не готові плигнути?

Вона всім тілом помалу повертається до мене. В її очах і губах лінива насмішка.

— Навіщо взяли торбинку?

— Щоб не забули.

— Яка дбайливість! А чому ви не приносите мені в гарненьких коробочках цукерків? Дивно, їй-богу! У мене був один «ухажор», приятель Семена Семеновича—теж служить у банку,— так той раз-у-раз неодмінно з чимнебудь являвся. Оттакі потім напевне

намотують косу на руку й б'ють передками чобіт у живіт. Правда?

— Через що ж такі?

— Так мені здається. Ні, чого ви робите з себе такого тихого та божого? Ну, чого?

— Невже я роблю таке вражіння?

Шапочка довго й чудно вдивляється в мене. Нарешті, вона говорить помалу:

— Коли я читала в газетах про якийнебудь судовий процес, у якому фігурує очевидний мерзотник, то я завжди дивувалась: «Що то за адвокати, що боронять його? Як можна боронити очевидного для всіх мерзотника? Ну, як?»

Хм! Чого такий несподіваний вистриб?

— Це питання складне, Ганно Пилипівно. Насамперед, не завжди можна сказати, що це мерзотник.

— Ну, а коли можна? Коли це ясно, як два по два?

— Коли навіть ясно, то адвокат—не суддя; він не судить, а боронить, полегшує силу кари; він по мірі сил виправляє недосконалість наших соціальних відносин. Відомо, що кара не досягає своєї мети й що, коли та кара буде менша, краще буде для всіх. От через що можна боронити й найбільшого мерзотника.

— А чи можна боронити його так, щоби він виграв справу на шкоду другого, невинного?

— Це знову інше питання.

— На яке теж знайдеться відповідь. Знаєте, коли я читала про такі процеси, то я уявляла собі адвокатів, що ведуть грабіжницькі справи, якимись бузувірами—моральними, звичайно,—страшенно жорстокими й тупими. Та й яка, власне, різниця між якимсь грабіжником, шахраєм і адвокатом, який старається виграти справу на шкоду тому, кого обшахраєно? Адже він, адвокат, знає, що коли його клієнт виграє справу, то цим він ограбує противника,

чоловіка чесного й правого. Так? Знає ж! І все ж таки боронить, помагає грабувати. А коли він помагає грабувати, то й сам, як трапиться добрий випадок, може те саме зробити. Правда? Адже правда!

Ця розмова не проста. В мене таке почування, як у людини, в якої одежа не в порядку і якій здається, що всі це бачать.

— Ну, знаєте,—кажу я з усмішкою,—це занадто ризикований випадок. Насамперед...

— Ну от, так я й знала! Скажіть, ви ведете справу якоїсь Кубешки?

Я чую, як одразу червонію й по мені розливається тяжке почування сорому.

— Так, я...

— Адже вона шантажистка!

Я мовчу й силкуюсь усміхатись вибачливо та на-смішкувато.

— Ну, відповідайте!

— Звідки ви набрались таких відомостей?

— Не ваше діло! Відповідайте!

— Так, шантажистка!—кажу я жорстоко й твердо. Стид миттю зникає, замість його з'являється дивна злість.

— І ви це знаєте?

— Так, знаю! Але Суботович, якого вона обманює, одвертий «мерзотник і грабіжник», як ви кажете. Кубешка проти нього все одно, що маленька, злодійкувата собачка проти вовка. Перше, ніж судити, Ганно Пилипівно...

— Я не суджу, а питаю. Не хапайтесь лаятись! Я сама боронила вас і не хотіла вірити. Але ви з цим Суботовичем були раніше в гарних відносинах. В карти грали раз-у-раз. Бували в нього. Так?

— Що це, допит, Ганно Пилипівно?

— Чого допит? Хіба тут якась тайна? Мені просто цікаво в'яснити. Коли він грабіжник і мерзотник,

то чого ж ви приятелювали з ним? Як можна приятелювати з такими? І правда, що ця жінка хоче зідрати з нього сто тисяч?

— Так, правда!

— І ви матимете за те великий гонорар?

— Великий.

Шапочка пильно зиркає на мене, потім мовчки бере в мене з рук торбинку й тихо, немов винувато, каже:

— Ну, мені треба вже йти.

Яка відчуженість, холодність у тій тихості й неспішності!

— Кінець, Ганно Пилипівно? Значить, і я шантажист? Грабіжник?

Вона підводиться і з ніяковістю відповідає:

— Не будемо про це більше балакати. Прощайте! Я поспішаю.

І не подавши мені навіть руки, хитнувши тільки головою, вона відходить. Мені хочеться схопитись, наздогнати її, взяти за плечі й сильно повернути до себе. Як ти смієш так іти?! Як ти смієш?!

Але я не ворущусь і, криво усміхаючись, дивлюсь їй услід.

Що ж це: кінець? Так несподівано, безглуздо, неможливо? Та ще ж півгодини тому я йшов повз її дім і думав, що завтра прийду, сидітиму в неї в кімнаті, дивитимусь, як збираються бугорками брови, як вона жмурить очі й витягає трубочкою губи, ніяковіючи й сердячись! І ніколи, значить, вона вже не буде сердитись на мене, кидати мені одривчастих наказів підчас співу? «Шантажист і мерзотник!»

Я з усієї сили б'ю палицею по лаві, встаю і швидко йду звідти.

— Зво-ожчик!..

Мій крик розлягається по вулиці, мабуть, не один здригнувся від нього. Згори з грюкотом наввипередки женуть візники.

— Смали в «Шато!» На весь дух! Карбованця на водку!

Дурна, вузька простолінійна моралістка! Дівча, яке береться судити про те, чого не розуміє! І плювати, коли так! «Прекрасна дама!» Подумаєш, моральність!

В «Шато» я знаходжу млявого й мовчазного Кригу-Зальотного в товаристві двох шансонетних співачок. Моя поява має на нього такий вплив, як у казках жива вода на мертвого царевича.

— Криго! Треба здорово напиться! Чуєш?

— Напиться? Зробимо! Коли треба, зробимо!

І ми «робимо».

Біль у потилиці, язик шорсткий, неначе обструганий, вишаруваний. Стан такий самий, як після гульні: я не почуваю тіла. Від п'ят до шиї я ніби вкритий важкою, сірою матерією. Живе тільки сама голова; сам головний мозок: холодний, чистий, легкий. Всі емоції й почуття притуплені або зовсім придавлені. Моє довге тіло з волосатими ногами й волохатими грудьми здається мені чимсь стороннім і викликає холодну гидливість.

Неділя,—отже можу лежати в ліжку хоч цілий день. У хаті немає жовтих одсвітів з вулиці, значить небо хмарне. Дванадцята година дня.

Я підкладаю долоню під потилицю й думаю.

Так, значить—кінець. Добре! Через що? Через мою неморальність. Що ж таке моральність? Моральність це рожевий пудер на законах природи. Шапочка вважає неморальним боронити Кубешку. Але боронити закони сильних і пануючих—річ нор-

мальна й моральна, бо вона санкціонована тисячолітнім шаром пудри, пануючою мораллю. Чоловіка своєї сестри, який служить у банку, де робляться різні шахрайські операції, який годується з цих операцій і, мабуть, сам бере в них участь,—вона й обнімає, й цілує. Сотням шахраїв, паразитів, грабіжників, але припудрених їхнім законом, вона подає руку. А одному через щось висловлює огиду та зневагу.

Через те припудрені так гаряче й боронять пудру, яка помагає їм дурнів тримати в руках.

Моральність—це стіна, яку вивели припудрені між основними законами життя й вищим його проявом—розумом. Весь моральний поступ людства є в тому, що люди по камінчику стараються знищити цю свою власну стіну. Але припудрені з свого боку дбайливо бережуть її, при чому їм ретельно допомагають дурні, яких вони доять. В моральному змислі соціалізм є скасування стіни, приведення людини до вищого, природного єдинства, є поєднання законів природи з розумом. Але з яким комічним старанням і трагічним старанням многі сучасні соціялісти підтримують цілість стіни припудрених!

Рука починає щеміти. Я зміню позу, закурюю й думаю далі. Мені приємно, що мозок працює легко, й немає і сліду вчорашніх тяжких переживань.

Хтось стукає в двері.

— Якове Васильовичу! Прийшла панночка. Прочитайте вас прийняти.

— Ввійди, Миколо! Яка панна?

— Приказали сказати: Ганна Пилипівна. Дуже треба вас бачити.

— Ага! добре! Скажи, зараз! Одягнись...

З приємністю відмічаю, що ім'я Шапочки не робить на мене ніякого вражіння. Тільки через щось у потилиці дужче заболіло. Але це могло бути й від того, що я підвів голову.

Я одягаюсь повільно і стараюсь зрозуміти, через що вона прийшла й за чим? Згадую вчорашні свої міркування в «Шато». Коли вона так цікавилась мною, боронила перед кимсь, коли так гостро осудила мене, значить, я не байдужий їй! Але сьогодні мені вже не досадно, не боляче й, хочеться перевірити ці міркування всякою ціною, навіть пониженням. Коли б вона вчора прийшла, я, мабуть, наробив би дурниць.

Потилиця болить все дужче. Ноги й руки, як чужі. Голова так горить, що здається, коли б я був у темній хаті, то побачив би в дзеркалі над своєю головою ясне коло, як над головами святих. Але думка, як і перше, чиста, легка, бистра.

Намагаючись не робити різких рухів і несучи голову рівно, я йду в кабінет. Шапочка стоїть біля вікна й дивиться на вулицю. Вона в усьому білому, в капелюсі і з торбинкою. Повільно обертається й, трохи з-під лоба дивлячись, говорить:

— Я прийшла сказати вам, що... щоби ви не брали до серця моєї вчорашньої поведінки...

І чи то з цікавістю, чи з турботою вона приглядається до мене й додає:

— Який ви блідий! Що вам?

— Нічого, Ганно Пилипівно! Прошу сісти!

Я не подаю їй руки й сідаю за стіл, а вона у фотель по другий бік столу, не зводячи з мене очей.

— Ви маєте дуже добре серце, Ганно Пилипівно, але я, запевняю вас, тепер цілком спокійний.

І я холодно, просто дивлюся на неї. Тепер мені видно, що її скули трохи випнуті, щоки худорляві, губи могли б бути трохи більше свіжими. Вся вона неначе менша тепер, більше звичайна, буденна. Так, очі великі сірі, але нічого особливого в них немає. На тілі в вирізі грудей—червоненькі цяточки. Вона, видно, трохи спітніла. Це неприємно.

— Мене, власне, послала до вас сестра Маруся,— несподівано й почервонівши говорить вона.

— В таким разі, я беру свої слова про вашу добрість назад і нахожу, що ви дуже слухняні.

— А ви невеликодушні. Коли б мені не було жаль, вас, я б не прийшла.

— Я знову мушу змінити думку про вас: ви жалісливі, а крім того й непослідовні.

Шапочка з деяким дивуванням поглядає на мене.

— В чому ж я непослідовна?

— Коли ви маєте мене за мерзотника...

Шапочка з досадою морщить ніс, але я кажу далі:

— ...а мати за такого ви мене повинні, бо це так і є. Жаліти вам мене не варт.

— Значить, ви сами маєте себе за мерзотника?

— За кого я сам себе маю, це інше питання. Але на ваш погляд я безумовний мерзотник.

— Мій погляд якийсь особливий?

— Ні, звичайнісінький, загально прийнятий. Крім того... Дозвольте й мені задати вам декілька питань.

— Прошу!

— Тільки не думайте, що я задаю їх з якогось поганого почуття до вас. Ніяких почувань у мене нема. Я просто хочу показати вам на вашу неконсеквентність. Скажіть, з яких засобів ви живете?

— З власних.

— Ви добули їх працею?

— Ні, вони мені дістались, як спадщина від батька.

— Батько був дідич?

— Так.

— От бачите!

— Я нічого не бачу. Що ж я повинна бачити?

Потилицю починає крутити біль, схоплюючи, як кліщами, виски. Хочеться лягти й заплющити очі. Я помалу й байдуже кажу:

— Коли сам я не заробив, значить, або вкрав, або вишакраїв, або відняв силою закону. Але це все по суті те саме.

— Так, я це знаю. Але я все це верну тому народові, який дав мені.

Я мимоволі усміхаюсь.

— Коли віддасте? Тоді, як зробитесь відомою співачкою? Тоді про нарід не думають. Поки ви дійдете до своєї мети, ви розгубите свої добрі наміри. Це в будучині. Я теж, може, в будучині хочу віддати народові всі здобуті не власною працею гроші. Звідки ви це знаєте?

Шапочка помалу червоніє і стає дуже гарною зі своїми стисненими бровами.

— Але ж є якась різниця між чесними й нечесними людьми,—нелогічно перестрибує вона.

— А що таке «чесність», «нечесність»? Плід людської глупоти, лицемірства й поганого соціального ладу, Ганно Пилипівно. Закони життя—це інша річ... Але, вибачте, я мушу лягти, голова дуже болить.

Я обережно підводжусь і простую до канапи. Шапочка теж устає й навіть, здається, хоче підтримати мене. Коли я лягаю, вона зараз же прощається й іде собі, не хотючи турбувати мене.

Я не стримую її. Мені все одно. Голова палає, її всю ломить біль. Думати важко. Лежу непорушно, горілиць. Думки мляві, втомлені, розрізнені. Все дурниця: і мораль, і кохання, і життя, —є тільки один біль. Та ще хіба смерть. Через кілька десятків літ і я, і Шапочка, і мільйони чесних і нечесних, розумних і дурних, рабів і панів, усі будемо лежати в землі й гнити. Чи варто ж ради такої коротенької хвилини хвилюватись, стидатись, виправдуватись? Рятуйся, хто можеш! От єдиний справедливий закон! Навіщо мені якісь Шапочки з їхньою чесністю?

Навіщо якісь там гармонії? Бути мерзотником з дужими пазурями теж не кожний зможе. Та й к чорту, і це не важно. Тільки б не було цього болю. Ладен навіть моральним стати, аби спинилась ця мука. Чого ж і моляться богу і слухаються всяких припудрених?

Біль стає нестерпним. Я посилаю Миколу в аптеку за бромом, мігренином, за всім, що тільки знайдеться. Приймаю дві ложки броду, два порошки фенацетину й біль потрохи стихає. Непомітно я засипаю.

Прокидаюсь... В кімнаті на долівці лежать смуги сонця. Болю немає. Я весь у поту, в тілі приємна слабкість і теплота. Заплющивши очі, я знов лежу й пригадую: та ж у мене була сьогодні Шапочка!

Солодкий холодок проходить по мені. Несподівана ніжність, тепло припливає до серця. І зразу стає стидно, жаль і боляче. Я хапливо, з страхом пригадую, що виробляв учора в «Шато», що говорив там. Господи, я здається, плакав перед Кригою! Потім, пригадується мені, я стукав кулаками по столі, шпурляв у когось пляшками; хтось в'язав мені руки й віз додому. Як це погано, паршивенько, шаблонно: коли мужчину образить кохана жінка, він починає пити й виробляти бешкети; коли жінка ображена, вона зараз же спішить зрадити його з іншим мужчиною.

А сьогодні,—вона сама прийшла до мене, вона, самолюбива, стидлива, а я читаю їй дурну нотацію й мало не виганяю. І то через те, що трохи голова боліла. А я не міг скористуватись цим, поговорити з нею більше й інтимніше, ніж звичайно, стати ближче до неї.

Я зідхаю і з досадою кручу головою, як справжній п'яниця. І раптом я чую тихий жіночий голос:

— Може подати чогонебудь, Якове Васильовичу?

Я злякано розплющую очі і швидко підводжусь. Позаду канапи сидить Шапочка з книжкою на колінах, без капелюха, як у себе дома.

Я похапцем проводжу рукою по голові, розправляю вуса, зім'яту бороду і встаю.

— Ви давно тут?—питаю хрипким голосом.

— Зо дві години.

Вона усміхається несміло, не знаючи, як тримати себе зі мною, як зі здоровим, чи слабим. Я сідаю знову на канапу, кладу голову в руки й сиджу так, зігнувшись. Я ще не зовсім прочунав і не можу опанувати своїм хвилюванням. Що їй сказати, коли спитає, що зі мною було? П'яний був, та й годі. І це вся моя хвороба, ради якої вона вдруге прийшла до мене. Вона, як милосердна сестра, сиділа отут біля звичайнісінького п'яного, паршивенького чоловічка.

— Знову болить?—тихо чується співчутливий і трохи суворий голос Шапочки.

Я кручу годовою й потім випростовуюсь.

— Мені просто стидно. Дуже стидно.

— За віщо?—щиро не розуміє Шапочка.

— За все, Ганно Пилипівно. За многе. Від стиду я навіть не можу почувати, як слід, радості від того, що ви в мене.

Шапочка придивляється до мене й нарешті говорить:

— Ви якийсь чудний. Тепер знову ніби інший чоловік. Ну, я вже мушу йти додому. На мене чекають і турбуються. Я зранку не була дома. А тепер хутко п'ята.

Я не смію стримувати її, дякую, ніяковію, почувую себе смішним, дурним і несподівано для самого себе випалюю.

— А від справи Кубешки я, між іншим, Ганно Пилипівно, відмовляюсь. Я це рішив і дуже радий,

що... що ви мені... загалом... Словом, і за це спасибі вам!

Шапочка з непорозумінням слухає мене, збирає на очі брови й сердито каже:

— Дуже дивно.

Опісля вона йде в передпокій. Там скупчено одягає капелюха, бере торбинку й з усиленою недбалістю кидає:

— Заходьте сьогодні ввечері, як маєте охоту!.. Бувайте!

— Дякую! Неодмінно! Неодмінно!

Потім я довго ходжу по кабінеті.

Через що раптом така постанова щодо Кубешки? Але ні невдоволення, ні каяття нема; я почуваю навіть чудну сатисфакцію: ніби свідомо, ціною довгих зусиль я розв'язав якийсь питання.

Перебиває дзвінок телефону.

— Слухаю!

— Це ви, Якове Васильовичу?

— Я!

— З вами говорить Олександра Михайлівна.

— А-а, добридень Олександро Михайлівно!

Вона хвильку мовчить, ніби наміряючись сказати щось дуже важне, і нарешті говорить:

— Як ся маєте?

— Та нічого, дякую! А у вас що добренького?

— Доброго мало!

— Як то?.. Невже нічого не вийшло?

— Нічого!

— Та не може ж бути!.. Що ж він каже?

— Та воно, знаєте... Він має рацію: тепер уже не можливо. Дуже був схвилований, прохав вибачення, навіть плакав.

— Але ж яка ганчірка!

Ми мовчимо. В трубці чути дихання Олександри Михайлівни. Вона, певно, хвилюється.

Але мені вже нудно від цієї історії й нема ніякого бажання знову розводити її. Я зробив усе, що міг, хай самі собі дають тепер раду, як знають.

А вона, мабуть, хоче, щоб я знов насів на цього маруду.

— Він казав, що має намір ще раз з вами побалакати.

— Ага! З охотою, з охотою.

Певно він і не думав мати такого наміру, а це їй хочеться, щоб я побалакав.

Знову павза. Дихання чутніше.

— Я теж гадаю, що, коли б ви з ним ще раз поговорили, то він перестав би вагатись. Я не могла, як слід...

— Так-так, я розумію. Розуміється, вам незручно. Так, я з ним неодмінно поговорю!

— Будь ласка, Якове Васильовичу! І треба б швидше, поки...

— Так-так, я з ним сьогодні поговорю. Навіть зараз.

— Простіть, Якове Васильовичу, що турбую вас! Але треба вже остаточно в'яснити. Мені це просто потрібно...

— Неодмінно, неодмінно.

— Ви до сьоми дзвоніть мені в бібліотеку по № 25—74.

— Добре, запишу... 25-74. Чудесно!

Вона дякує мені і прощається.

Я лаю себе. Ну, що ж я скажу цьому йолопові? І яке мені діло, власне кажучи? Що я, нянька їм, чи що?

— Миколо! Ванну! Швидше!

Вже шоста,—треба поспішати. Я голюсь, беру ванну, думаю про Шапочку, про справу Кубешки, про багато інших річей і зовсім забуваю про Олександру Михайлівну.

— Шапочка приймає мене так само, як і перше. Тільки Марія Пилипівна підсуває більше привітно й сердешно фурделики та рожеве варення.

— От несподіваний гість!

— Ти звідки? Та хоч капелюха скинь, чудна ти жінко!

— Ні-ні, я на десять хвилин, не більше. Не можна. Ху, душно,—бігла я по сходах. Ну, кажи швидше, що ти там нагородив Дмитрові! Це з твого боку негарно. Ти повинен був, принаймні, написати мені, що саме казав йому...

Соня обвиває хусткою розпалене, засмалене лице, цікаво озирає кімнату й часом зиркає на мене своїм іронічно-ласкавим поглядом.

Я оповідаю. Мені ніяково й досадно. Соня слухає мене суворо й уважно. Їй лупиться ніс і волосся наче побіліло, вигоріло.

— Так! Добре! Шкода, що не написав! Я мовчала, бо не знала, що саме ти розказав йому. Спочатку він був дуже привітний, задоволений, а потім хотів, щоб я все розказала йому. А я не знала, що саме треба розказати... Багато було з цього приводу... Тепер він фотографує мене, Андрійка й себе. Накладає фотографії одна на одну, щось мудрує, рівняє. Нудьга та й годі! Ну, добре! Треба поспішати. Я з його сестрою приїхала. Саму не хотів пустити, боявся, що бачитимось з тобою. Всі мої листи він перехоплює. Сестрі, мабуть, наказав не відходити від мене ні на крок. Тепер вона в корсетниці, тут біля твого будинку. А я ніби пішла в магазин. Ну, як живеш? Покоряєш серця, раюєш? Вона з тобою живе?

— Хто?

— Ну? хто Твоя дама!,

Я сміюсь. Соня теж усміхається іронічно й натягнуто.

— Ніякої дами я не маю, Соню.

— Ну, не бреш! І не стидайся! Я не нарушу твого... родинного щастя.

— Та запевняю тебе, нема ніякої дами. Це було просто маленьке непорозуміння, ніби пластир, чи що; хотілось якнебудь одвернути увагу від... вас. Забув давно про це.

— Правда?

— Даю слово! Дмитрові я збрехав, щоб заспокоїти його.

— Ох, треба бігти. А ти немов помолодшав,— несподівано додає вона з милою насмішкою й поривчасто встає, не дивлячись на мене, навіть ніби уникаючи мого погляду.

— Ну, а до нас прийдеш?—раптом питає вона.—Ми ж, мабуть, знову переїдемо в город.

— Та що ти?.. А фізична праця?

— А, все це теревені. Яка там праця в біса! Просто від себе втікти хоче. Не життя, а... катування. Не знаю, чим це все скінчиться. Та й біс його бери, все одно! Я одуріла, отупіла, спаскудилась від брехні, вигадок, жалю, злості, стиду. Все одно!

— Розійтись вам треба, Соню.

— Мерсі за пораду! А що я робитиму з двома дітьми? Бо як розійдемося, то через те, що він рішить, що не його діти. А як так, то не буде ж він оддавати мені останнє. Легко казати! Погано все і... смішно! Ну, прощай! Прийдеш? Не бійся, нічого такого не буде! Навіть треба, щоби ти часом бував. Це його більш заспокоїть. Де тут поблизу фотографічний магазин? Знаю, знаю, тільки що бачила. Ну, прощай! Боюсь, що мене вже шукає мій дозорець. А коли б був написав мені відразу, багато б... Ну, та все одно. А що, граєш, як і перше.?

— Так, потрошки.

— Ну!

Соня простягає руку й не то насмішувато, не то жалібно заглядає мені в лице. Я потискую її руку і другою погладжую її. Соня зненацька рвучким рухом пригортається обличчям до мого плеча і зараз же, віддірвавшись, похапцем, не дивлячись на мене, виходить.

Рівне, чудне, дивно-притихле життя! Акуратно два рази на тиждень ходжу до Шапочки. Там до мене звикли, як до якогось далекого родича. Ходжу по всіх кімнатах, сам собі чай наливаю; навіть при мені сваряться.

Вечори довші. Дерева золотяться осіннім листям; шумлять вони попід віконням не м'яко та густо, не по-літньому, а з холодним свистом і шипінням, як померзлі.

В їдальні горить лампа під великим абажуром. Стьопа й Михалко лежать на канапі, високо задравши ноги, й учать «грецький». Марія Пилипівна з метром на шиї, що гадючкою повився довкола її величезного стану, схвильовано та заклопотано ходить довкола столу. Її рот напівроззявлений; вона дихає часто, астматично. На столі розташовано матерію з чудними рогами, з напів округлими вирізами, яких законів я ніяк не збагну. Тут же викройки, тарілочка з шпильками. Долі одною з викройок грається кіт Мурза, улюбленець Шапочки. Сама Шапочка сидить боком, держить у губах шпильку і, похмурившись, уважно стежить за маніпуляціями Марії Пилипівни.

— Якове Васильовичу, як буде по-грецьки аорист од дієслова «передчувати»?—лукаво пускає шпильку Михалко. Він подібний до батька не тільки

своїм горбатим носом та пухкими губами, але й удачею.

— Михасю, не чіпляйся!—неуважно, машинально завважає Марія Пилипівна. Потім вона бере ножиці і з виразом людини, що покінчила з сумнівами, рішуче відрізає... малесенький шматочок матерії.

— Ну, Якове Васильовичу, як буде аорист?

— Не знаю, Михасю!

— А ви щобудь знаєте?—слідкуючи за Марією Пилипівною, кидає Шапочка.

Дійсно, я страшенний неук у всьому. Найелементарніші фізичні явища я не можу пояснити; не пам'ятаю ніяких історичних дат; не знаю на пам'ять майже ні одного вірша; якийнебудь біном Ньютона для мене те саме, що для Мурзи рахунки кухарки Мотрі. Коли б мене примусили тримати іспити, я не попав би, мабуть, і в першу класу. Це служить приводом сміху з мене для Стьопа й Михалка. Моє не-уцтво підіймає їх, вони почувають себе в чомусь дужчими за мене. З Шапочкою вони не можуть цього почувати, бо вона все знає, про що вони не питають її. Хіба що латинської та грецької мови не знає, але тільки через те, що тих мов у них «не проходили».

Я рідко пропускаю свої дні. Коли на другий день маю в суді справу, я беру з собою папери і працюю в кімнаті Шапочки. Часом і вона тут сидить, читаючи за словарем по-іспанськи. Вона вчить іспанську мову. Навіщо вона їй? Невідомо нікому. Хай би італійська, французька (які вона знає) це зрозуміло,—співачка! А для чого іспанська?

— Треба!—коротко відповідає Шапочка, коли питають її.

Вікна тепер зачинені. В зеленій тіні від абажура енергійно та впевнено дивиться зі стіни Бетховен. На чолі й на скулах Шапочки, як цвіль на стовбурах дерев, зеленкувата тінь. А підборіддя й ніжна

заокругленість щоки яскраво освітлені. Губи безгучно й серйозно ворухаться, вона про себе вимовляє еспанські слова.

Я не можу сказати, щоби ті справи, які я беру з собою в кімнату Шапочки, найкраще я провів. Занадто мені тут спокійно, занадто тепло та затишно, часто я дивлюсь на миле, прекрасне обличчя.

Іноді Шапочка повернеться до мене нагло і з суворим дивуванням питає:

— Слухайте! А вас тут уже, здається, трохи не в женихи наставили. Та ви й сами, мабуть, не від того. Хутко ви зовсім сюди переберетесь. Виступців чому не принесете? А халат маєте?

Так, вона моя наречена, але наречена, яка сидить у тюрмі, в маленькій, біленькій, одиночній камері. Я не можу ні доторкнутись до неї, ні поговорити, як слід.

Але я спокійний: вона має довкола себе стіни й ніхто не може її відняти у мене. Коли саме вона вийде на волю, я того не знаю. але я певний, що колись вийде й прийде до мене, стидлива, милосердита, стримано-ясна від любови та радості.

Семен Семенович рідко буває дома. Він то на вечірніх заняттях, то в клубі, то грає в карти у приятелів. Коли ж дома, то багато й гарно він співає у вітальні, сам собі акомпануючи, або читає для чогось каталоги сільсько-господарських приладдів з малюнками віялок, сіялок, плугів і т.п. Зі мною він поводить зовсім, як із женихом, і часто перехоплює до «двадцятого» більш-менш поважні суми. При цьому від підморгує в бік тої кімнати, де в той час Марія Пилипівна, і перебільшено-чемно потискує руку, далеко одтопірчуючи зад. А цापине, похитливе його обличчя хитро й задоволено усміхається.

Буває й так, що, коли я приходжу, мене зустрічають неухважно, похмуро. Діти у себе в кімнаті

«зубрять». У Стьопа очі заплакані. Голова Марії Пилипівни зав'язана мокрою хустинкою; вона без перестанку нюхає щось із пляшечки зі скляною затичкою; очі в неї червоні.

Тоді Шапочка веде мене до себе, тикає в руку якунебудь книжку, а сама береться за еспанщину або анатомію. (Вона студіює також анатомію й теж невідомо навіщо. В неї атласи, мапи й підручники по анатомії, як у студентів медиків).

Я вже знаю: була сварка в Марії Пилипівни з Семеном Семеновичем. І мені раз-у-раз пригадуються слова Шапочки про «ухажорів», що намотують косу на руку й б'ють передками чобіт у живіт.

Я користуюсь такими випадками й обережно веду свою лінію.

Але раз стається така розмова:

— Як чудно!—кажу я таким тоном, ніби щойно багато міркував про те, що наміряюсь сказати.— От розумні, інтелігентні люди свідомо ставляться до всього у житті. Але невже ні інтелігентність, ні свідомість нічого не варті?

Шапочка, чекаючи, коситься у мій бік. Між іншим, вона дуже скупа на слова й завсігди вимагає від мене, щоб я говорив коротше, не по-адвокатськи, а просто по-людськи. Я закурюю й кажу далі:

— Через що інтелігентні люди не вживають розуму на щонебудь інше, як принципіальні суперечки, та голі теорії? Наприклад, така річ, як шлюб. Як шабльонно, без розуму і, по суті, жахливо складають інтелігенти своє родинне життя! Ну, хай селяни, робітники, купці або наші прадіди так складали,— це зрозуміло! Страх перед традицією, відсутність критики, аналізу, інші завдання шлюбу!

— Ближче, ближче до справи!—хмуриться Шапочка.

— Я кажу, Ганно Пилипівно, про те, що ми інтелігенти, вміємо тільки теоретизувати, а проводити

в життя, в діло наших теорій ми не любимо й не можемо. Ми знаємо й бачимо, що дідівський спосіб утворення шлюбу постарівся, що ми переросли його, що він шкідливий для нас, що він нас тисне й калічить, як пляшка, в якій хтонебудь захотів би викохати диню...

— Ніхто в пляшках динь не викохує. Приклад невдалий!

— Згоджуюсь! Отже, знаємо ми це, маємо навіть теорії, як поліпшити; а як прийде до діла, ми звертаємось до старого, до шабльону, до бабки та дідуня. Закохуємось, вінчаємось, себто обплутуємо себе законами, далі родимо дітей і ними преміцно приковуємо себе одно до одного. І тільки згодом ми починаємо приглядатись, з ким це звела нас доля. І, розуміється, в більшості випадків знайомство виходить не з приємних. Часом випаде щаслива комбінація, але переважно подружжя—каторжники, прикуті до тачки. От, навмисне переберіть у пам'яті всіх ваших знайомих, чи в багатьох родинах є щастя?

Шапочка не перебирає, але зате чудно-пильно зупиняється на мені поглядом.

— У чому ж причина на вашу думку?—неуважно, хмуρο кидає вона.

Мене трохи ніяковить її чудний погляд. Він не відповідає образу, який малювався в казці. Вона не так повинна б слухати мене.

— Треба творити шлюб, Ганно Пилипівно. От у чім вся причина. Творити свою любов. Закоханість не є любов. Любиш те, що знаєш, чого прагнеш, про що мрієш. А любов приходить тоді, як одходить закоханість. І приходить не сама, а з нами, з нашим хотінням, волею, упертістю, гордістю. От ви закохані в когонебудь. Вас тягне до тої людини, ваше тіло співзвучне з нею. Хіба це є підстава для шлюбу, для народження нових людей? Ні, ви пізнайте людину

в цій тілі, полюбіть її! Пізнайте в дрібничках, в звичках, в найменших і найбільших проявах її, сплетіть себе з нею неподільно. І тільки тоді, як це буде, ви матимете маленьке право сказати, що ви дещо зробили для утворення шлюбу справжнього, гідного теперішньої людини.

— А ви вже робили такі... експерименти?—чудно питає Шапочка, дивлячись на мене з-під лоба, пригнувшись спиною до ширми і закривши руки за спину.

— Та-ак!.. Власне, так! Як треба,—ні! Бувала закоханість, близькість, але жити разом, пізнавати в житті, творити це життя, ще не довелось.

— Розуміється! А теорію маєте? Чого ж ви не проводили її в життя?

— Не завжди це можна. І не з усіма.

— Ага, не з усіма! З деякими можна інакше... Можна, наприклад, звести з розуму, погратися й покинуть. Так?

Її очі дивно блищать і, як мені здається, косять; усмішка поламана, тонка, негарна. Тут щось непевне. Не так, не так я говорю, не так вона приймає мої слова. Мені вже неприємно, що я зачепив цю тему. Неприємно, образливо, жаль чогось хорошого, чистого.

— Через що ж ви з такою ворожістю приймаєте мої слова, Ганно Пилипівно? Що в них злого?

— Через що? Добре! Я дала собі слово не втручатись у ваше життя. Ходите до нас, ну й ходіть собі, мені це байдуже! Але я не хочу, щоби мені говорили хороші слова в той час, як... Скажіть, ви на весні цього року були в Криму?

«Клавдія Петровна!»

— Так, був!..

— Ви почервоніли. Це добре! Ну, словом, я сама вам розкажу. Ви були там з одною... жінчиною,

жінкою якогось архітекта. Ви її звели з розуму, викрали з дитиною від чоловіка, завезли, а коли вона надокучила вам, ви покинули її саму там, без усяких засобів, хвору, з дитиною від вас. Вона хотіла стратити собі життя, але ви не зволили навіть відповісти на телеграми, які посидала вам її сестра. Так?

Мабуть мені на лиці занадто щиро виявляється здивування, бо Шапочка зупиняється і трохи іншим тоном додає:

— Скажете, це неправда?

Я кудовчу від радості волосся, мну руками лице і, нарешті, голосно, з полегшенням сміюсь.

— Ні, ця народня творчість мені рішуче подобається. Так от у чім штука! Ну, добре! Дозвольте ж мені розказати, як воно було в прозаїчній дійсності. Я не кажу, що я зробив добре, але... Ну, та судіть сами!

Шапочка слухає моє оповідання суворо, не перебиваючи, але, видно, даючи віру всьому, що я кажу.

Коли я кінчаю, вона довго, задумливо мовчить.

— Так, це трохи інакше! Але все одно погано. Ну, годі про це! Колись іншим разом.

Потім ми довго й мирно балакаємо про інше. Шапочка не сердиться, не дратується; в її голосі чути втому й сум.

— Мені хочеться співати...—каже вона й іде в вітальню.

І цього вечора вона співає з репертуару Семена Семеновича старі народні українські пісні, подібні до серенад. Я заражаюсь сумом її голосу й гарною, лагідною тугою простих, як інстинкт, мелодій. За вікном, з шипучим шелестом хитаються вершечки дерев; порипує педаль під ногою Шапочки; долі на килимі перекидається кіт Мурза, лапками дряпаючи його китиці. Шапочка дивиться вгору, ніби молиться,

розтуливши злегка вуста й випнувши наперед нижню щелепу. Її голос мені видається сьогодні м'ягшим, матовим; перше згук був, як згук від удару ножем по металю, тепер ніж чимсь обмотано.

Раптом кіт Мурза вигинає спину, задирає хвостика, вигнувши його крючком, і чудними бічними вистрибами біжить до Шапочки. Скочивши їй на коліна, він прудко дряпається на плече й уможується там. Шапочка кінчає фразу, бурно хапає кота Мурзу і з такою жадністю й жагою цілує його, що бідна мала істотка починає жалібно м'явчати.

Цього вечора я вертаюсь додому в невиразному стані туги та радості.

— Панночка прохають вас вибачити їм, вони сьогодні трохи хворі.

Я деякий час мовчу, потім кажу:

— Паночка серйозно хвора?

— Ні, так!.. Голова, здається, болить.

Після того я довго блукаю по вулицях. Справді нездужає, чи просто не хотіла прийняти?

Сухе листя на тротуарах приємно хрущить під ногами, я стараюсь наступати на нього. Вечір свіжий, чистий, в повітрі легка осіння прозорість. Зорі буйні, промінясті. Фасади будинків полисіли і крізь поріділе листя, що літом щільно закривало їх, видно по-осінньому освітлені вікна. Нема таємних перешіптувань і тихих викриків у палісадниках—балайки й мандоліни замовкли.

Поперед мене йде парочка: пані в осіннім пальті та великім моднім капелюсі і панок у шинелі. З приємних і чемних рухів панка, що ступає якимось боком і пошаркує ніжкою, я виводжу, що це не чоловік і жінка. Пані часом сміється грудним, стриманим сміхом і щоразу мені вчувається в ньому щось знайоме.

Я наганяю їх і, йдучи позаду, намагаюсь зазирнути пані в лице. Аж ось вона повертається до мене в профіль. Господи! Та це ж Олександра Михайлівна!

Це мене до того вражає, що я зупиняюсь злякано й потім помалу оддалік іду за ними. І тільки тепер, як слід пригадую собі, що я не балакав з Панасом Павловичем і не подзвонив їй тоді, як вона прохала мене. Згадав другого дня в суді, знов забув, а коли наткнувся якимось іще раз на це, вилаявся, й махнув рукою,—хай сами собі дають раду.

І от вона, очевидячки, дала собі раду. Модний капелюх, незвичайний сміх, нова походка, черевики на високих підборах. Мені дуже хочеться підійти ближче й послухати їхню розмову, але боюсь, що вона озирнеться й пізнає мене.

Замість того, я силкуюсь з їхніх рухів і звуків голосів вгадати їхні відносини і степень близькості.

Панок тримається дуже напружено, нервово й надзвичайно ввічливо. Значить, ще тільки робить перші зусилля. Йдуть помалу,—знак, що його зусилля дамі не неприємні. Часом вона сміється—їй не нудно. Між їхніми ліктями весь час є деякий відступ,—він ще не відважується навіть випадково торкатись до неї. Вона в корсеті, спина не сутулиться, як перше, й на бедрах відчувається затягнутість і твердість.

Я чую, як у мені ворухиться щось, ніби заздрість до цього панка. І невтримно мені хочеться подивитись на Олександрі Михайлівну й послухати її.

Але ж як швидко й уміло послухалась моєї ради! Який вигляд, які манери; яка грація, певність гарно одягненої жінки! От тобі й чеснота!

Вона щось упускає. Добродій, як опечений, трохи не підстрибує; потім кидається підіймати. А вона важно, царственно стоїть і милостиво приймає подану річ.

«А потім намотає на руку косу й гатить передками чобіт у живіт»,—згадуються мені слова Шапочки. Шапочка має, мабуть, рацію; оттакі саме, що кидаються униз головою, і здатні на це.

Коли ми підходимо до її дому, я зупиняюсь кроків за десять від ганку, біля якого вони стоять, і пильно стежу за кожним їхнім рухом. Мене їм не видно: я стою в тіні дерев, спершись на паркан палісадника. Але я бачу їх до пояса, а надто її, освітлену ліхтарем.

Стоять досить довго. Голоси чуються погано. Обличчя Олександри Михайлівни блідою плямою рухається під капелюхом.

Тут я помічаю в палісаднику темну постать, що прокрадається попід стіною. Кущі та стовбурі дерев заважають мені роздивитись її, але я добре бачу, що постать старається підійти до парочки непомітно. Це мужчина в пальті і в м'якій капелюсі. Невже ще один претендент, що ревнує й піджидає її тут? Ще чого доброго доведеться бути свідком «потрясаючої драми».

Таємничий невідомий зникає за кущами. Парочка, ні про що не підозріваючи, стоїть собі далі, не швидко, мабуть, маючи розстатись. Мені добре відомі ці прощальні стояння, які часом тягнуться до світання. Невже й я стоятиму отут до ранку? Дякую красно! А втім, вони ще не в такій стадії, та й невідомий, що підкрадається, стане мені в пригоді,—йому в кожному разі не вистарчить терпіння стояти там за кущами до ранку.

Я закурюю й уможуюсь зручніше, як глядач у театрі на стоячих місцях. Але саме в цей момент парочка починає прощатись... Олександра Михайлівна декілька разів хитає головою й іде в дім, ще раз озирнувшись на ганку. Панок з непокритою головою все вклоняється, потім одягає свого кашкета,

обома руками поправляє його на голові й веселим бадьорим кроком іде назад. В палісаднику тихо. Заснув він там, чи якого біса, цей лютий Отелло? Чи це просто злодюжка собі?

Я помалу йду назустріч франтові. Обличчя досить нахабне, з еспаньолкою й чорними вусиками. Вираз лица такий самозадоволений й певний себе, що хочеться скинути його з тротуару. Насвистуючи й не помічаючи мене, він проходить повз мене. А я просту далі, до парадного,—мені все ж таки цікаво, що то за фігура затаїлась там у палісаднику й чи має вона якесь відношення до парочки?

Коли я підходжу до проходу між парканами, що веде до будинку, в хвіртці з'являється таємна постать і обережно йде до парадного. Знову несподіванка: це Панас Павлович!

Я швидко відходжу на кілька кроків назад. Він здіймає капелюха й рукавом чистить його; мабуть, у павутиння вбрався. Він робить це помалу, мляво. Потім він довго стоїть біля ганку в задумі. От виходить по східцях, немов наміряючись увійти в дім. Але зупиняється, деякий час стоїть журно й повільно сходить униз, простуючи до тротуару. В його руці замість револьвера чи кінжала—парасоль. Бідний Отелло!

Я переходжу на другий бік вулиці. Іноді він стає, постукує кінчиком парасоля по паркані і щось довго думає. Скла пенсне поблискують проти світла ліхтарів, до плеча щось прилипло, мабуть сухий лист.

Нарешті, на розі він бере візника і їде собі.

Хлопчата більш за все люблять той час, коли тата нема дома. Тоді вони всадовлюють мене на кану, сами вмощуються по обидва боки й витягують

з мене різні тюремні історії. Мами вони не бояться, хоча вона завсігди не похвалює таких бесід.

— Ай, мамуню, не приставайся, ти сама підеш на барикади. Знаємо тебе.

Марія Пилипівна з жахом сплескує коротенькими руками й наказує зараз же сідати за лекції. Але до неї підбігає її мазунчик—Стьопа і вживає свого звичайного засобу: треться своєю щокою об її щоку й це моментально заспокоює її.

— Недобре казати дітям про такі речі,—м'яко пояснює вона мені.

А Шапочка грається з Мурзою й ніби нічого не чує.

Я оповідаю про арешти, як уночі, десь у темряві, оточують дім темні постаті, що балакають пошепки: на сходах брязкотять шпори, такі зловісні, такі голосні серед глибокої тиші. Ось дзвінок спочатку обережний, хитрий, наївний такий. Як мертво-тихо тоді у помешканні, як широко дивляться очі зблідлих облич.

Хлопці, затаївши дух, дивляться мені в рот поширеними очима. Шапочка тихенько одним пальцем лоскоче Мурзу за вухом, щоб лежав непорушно й не перешкоджав слухати. Марія Пилипівна, напнувши на якусь округлу штуку, подібну до сита, сіру матерію, вишиває великою голкою подушку на канапу. Я потрохи сам захоплююсь і оповідаю вже без припрохувань.

Стьопа слухає з палаючими щоками й машинально шепоче: «Ой, прокляті!» Або схоплюється і, ставши в войовничу позу, грозиться комусь кулаком. Товстенький, з повними, як у дівчини, грудьми й жіночим станом, він трохи смішний. Михалко прискає від сміху, дивлячись на нього. Михалко ставиться інакше: насамперед, він думає, чи не можна б утекти, обдурить, підвезти «їм» москаля. І тільки, як нічого

вдіяти не можна, прижмурюється, замовкає і щось про себе думає.

— Якове Васильовичу! А ви й тепер займаєтесь революцією?—питається Стьопа й ніяковіє.

Михалко поважно й непохваляюче зупиняє його;

— Дурне й неконспіративне питання, Стьопо!

Але я бачу, що Шапочка чекає на мою відповідь і кажу:

— Ні, Стьопо, я стомився бути нічним метеликом.

— Через що «метеликом?»

— Через те, Степунчику, що революціонери подібні до нічних метеликів. Бачили ви, як часом улітку ввечері уперто лізе до світла лампи який-небудь метелик? Його піймають і кинуть у темноту. Трошки згодом він знову летить. Знову піймають і ще далі шпурнуть. Він спочине, збере останні сили і, хоч дуже таки пом'ятий брутальною рукою, знову летить. Бува, що його, нарешті, просто пристукнуть держальцем ножа або схоплять, зломлять крильця і так шпурнуть у темряву, що він уже не може прилетіти. Оттак, Степунець, і революціонери. Багато їх з пом'ятими, поламаними крильцями лежить десь у темноті й безсило прагне до світла.

Я усміхаюсь, а Стьопа серйозно дивиться на мої плечі, ніби сподіваючись побачити мої поламані крила.

— А вас багато раз... шпурляли?—питає Михалко.

— Та в кожному разі буде з мене.

— А ви тікали колинебудь?

— Ой, розкажіть, як ви тікали!—хапає мене за руку Стьопа.

Я розказую про втікання, потім про темні карцери, про голодовки, нарешті—про «веселого дядю Матвія». Про дядю Матвія всі люблять слухати, навіть Марія Пилипівна. Я теж люблю згадувати цю опецькувату постать з великою, лисою, розум-

ною головою і веселими оченятами, які навіть в участках, серед пацюків, поліцаїв, параш і тому подібного уміли так мило сміятись.

— А я б таки летів до світла!—несподівано заявляє Стьопа.—Хай стукають держальцем ножа!

— Я тебе полечу!—каже Марія Пилипівна.—Ти таки цим і кінчиш! Шкідливо розказувати дітям такі історії! Марш спати!

— Ну, от-ще спати! Якове Васильовичу! А хіба тепер уже нема революціонерів?

Шапочка з-під лоба зиркає на мене й нахиляється до Мурзи. І я йому відповідаю:

— Ні, Степанчику, є й тепер. Революціонери завжди були, є й будуть. Кожна молода, здорова, жива людина є революціонер. От ви підростете й займете наше місце. Вам помнуть крила, ви ослабнете й ваше місце займуть молодші та дужчі за вас.

— Ну, діти, годі! Час спати. Спати, спати!

— Ай, мамо, почекай ти з своїм сном!

— Якове Васильовичу, годі! Рано ще їм це знать. Хай молоко на губах обсохне!

— Давно вже обсохло, не турбуйся, будь ласка! У мене вже вуса ростуть.

Шапочка сміється, підбігає з Мурзою на руках до Стьопа й обнімає його одною рукою.

— Ану бо покажи!

Стьопа надуває щоки й щипає себе за верхню губу.

— Мамо, він карасином маже під носом, щоб швидше росло!—оповіщає Михалко.

— Краще б витирав там хусткою гарненько,—усміхається Марія Пилипівна.

Ми сміємось, а Стьопа, червоний і засоромлений, лягає на канапу лицем униз. Шапочка раптом верещить і високо догори здіймає враженого Мурзу. Потім вона цілує його й хижо кусає за шию. Хлопці регочуть і теж верещать.

— Сказались!—сміється Марія Пилипівна.—Ти, стара дівко, не бери в рот оту погань! Зовсім поста-родівилась, завела кошенят, цуценят, поросят!

— Неправда, поросят нема!—витягає до неї губи Шапочка й біжить з Мурзою у кухню за цуценям Байдою.

Байда—круглоголове, товстолапе, з вилискуватою шкурою й сонно-добрим очима створіннячко. У нього «оксамитні», як каже Стьопа, вуха, біла зірочка на лукатім лобі й вираз поважності та лагідності в славній мордочці. Мурза приятелює з ним, але через те, що Байда раз-у-раз спить і не вміє чемно поводитись у покоях, то вони бачаться тільки на кухні за їжею.

— Подивіться, який чудесний!—підносить мені Шапочка під самий ніс Байду.—Страшенно хочеться кусати його. Він такий м'який, теплий. Ух, ти, ти!

Байда, коли його кусають, цілують і щипають, він тільки заплющує очі з філософічно-добрим виглядом. А коли пускають його додолу, він сідає на задні лапи й по черзі дивиться на всіх.

— Заміж тобі треба, от що!—несподівано каже Марія Пилипівна.—Стьопо, віднеси Байду в кухню, він знову поліз під канапу!

Шапочка від поради сестри червоніє якось по-дитячому, з досадою морщить ніс і йде в вітальню. А Марія Пилипівна усміхається добродушно й зиркає на мене.

«Дорогий Якове! Пишу тобі через те, що по телефону балакати не зручно. Ми живемо в місті вже другий місяць. Не дивуйся: Дмитро взяв з мене слово, що я про себе не дам тобі звістки ані згуком. Тепер порушую своє слово тому, що мій терпець уривається.

«Дмитро, з усіх ознак, хоче зустрітись з тобою і, загалом, дати тобі про все знати. Навіщо йому це,— я не розумію. Але тебе не можна тепер ніде побачить. Кажуть, що ти тепер абсолютно ніде не буваєш, навіть у своєму милому клубі, став таким добродішним, що над головою часом сяйво видно, і весь час сидиш у своїй дами. Це дуже зворушливо, але чи не міг би ти один вечір одірватись од неї й прийти до нас. Ми мешкаємо на тій самій квартирі.

«Як прийдеш,—удай, що ти випадково від когонебудь довідався, що ми в городі, й поспішив завітати. Я гадаю, що твоя візита трохи розпорошить нашу густу атмосферу.

«Він, здається, підозріває, що ми з тобою потай бачимось. Правда, мені нічого не каже, але я знаю кожну його думку. Тепер він вдарився в кооперацію. Коли буде налізати на суперечки з тобою, то не смійся з нього і з кооперації і пам'ятай, що вона для нього (та й для мене) є одпочинок.

«У нас часто буває Нечипоренко. Ти, здається, знаєш його. Я йому вдячна за кооперацію й за те, що Дмитро, принаймні тепер, не п'є й не грає.

«Приходь до нас у той же день, як одержиш цього листа! А в дами своїй попрохай за мене вибачення і скажи, що для неї ніякої небезпеки немає! А проте ти й сам постарайся заспокоїти її.

«Андрійко дуже скучив за тобою й навіть ображений на «дядю Яшу» за те, що той досі не приходить. Дивно, як він з кожним днем стає подібним до Дмитра.

«Прийдеш? Дуже т р е б а, аби ти часом бував у нас, хоч це тобі й нудно буде, я знаю. Ну, чекаю. Соня».

Після цього листа я іноді заходжу до Сосницьких. У них ще й досі засмалені обличчя і через те вони роблять вражіння провінціалів.

Андрійко у перший же вечір прощає мені й довго сидить у мене на колінах. Справді, він надзвичайно стає подібним до Дмитра. Симпатичний, недурний хлопчина. Він виріс за це літо, набрався сил і сільських привичок та слів. Тепер він «перший силач у клясі» і стоїть на чолі «шайки краснокожих індіців». На цей випадок у нього є вироблена своя власна мова, на якій зносяться він і його прибічники. На великому аркуші паперу міститься значна частина його словника. Андрійко показує його мені. Дуже чепурно, ретельно та з параграфами, переписаний на пишучій машинці батька, складений цей словник; у його заголовку поставлено: «Мова Андрія Сосницького і його салдатів». А потім за цим на двох довгих стовпцях сама мова. Слова дуже короткі, стислі, в двох-трьох згуках висловлюють найскладніші вчинки. Наприклад: «Ле-про!» Це значить: «А чи хочеш дістати по пиці?» «Сі рам-па» є: «Рад старатися, ваше високоблагородіє!» Коли треба сказати: «Лізь у печеру, або в фортецю», то Андрій Сосницький і його салдати вимовляють тільки «Ар-ша!» і цього досить з них.

Милий хлопчина! Але як сміється він подібно до Дмитра!

Уперше бачу, як п а л а ю т ь щоки у Шапочки! І мені чи то сумно, чи то боляче від того.

Вона нишпорить по хаті, щось хапливо шукає, шарудить чорною, шовковою сукнею, яка робить її по-новому, по-чужому гарною, і майже не помічає мене. Шапочка їде на концерт, уряджений кооперативним товариством. Їде не як слухачка, а як співачка. Я сам подбав про цей її перший виступ. Сам познайомив її з Нечипоренком, Сосницьким, сам разом з ними умовляв її виступити, висував всякі до-

кази аж до «громадської народньої користі»,— а тепер мені сумно.

Тут же сидить Нечипоренко в незграбному піджачку і, підобравши ноги під стілець, читає якусь книжку. Він має одвезти Шапочку на концерт. Я відмовився від цієї честі. Я не ревную до Нечипоренка,—це було б таки досить смішно,—але, коли Шапочка почуває себе з ним і з Сосницьким легше, ближче, то хай вони проводжають її, їй буде з ними зручніше.

Нечипоренко через щось пересердився і ставиться тепер до мене уважно, приязно, аж смішно; навіть, часом, по старій звичці, «товаришем Антоном» називає. Я не думаю, щоб це було через те, що я за мізерний гонорар згодився вести справи їхнього товариства. І через щось страшенно розхвалює мене перед Шапочкою. А Шапочка дивується з такого розхвалювання й, оповідаючи мені, питає, що це значить. А звідки ж мені те знати?

Коли ми виходимо, нарешті, на вулицю, Шапочка й Нечипоренко сідають на візника, а я пішки йду в другий бік.

— Та невже ж ви не будете на концерті?!—трохи не в десяте дивується Нечипоренко.—І Ганну Пилипівну не почуєте?

— На превеликий мій жаль—не можу: маю дуже важну справу.

Шапочка мовчить, вона не йме віри моїй важній справі. Та мені й не треба, щоб вірила.

Вони йдуть угору, а я помалу сходжу вниз до трамваю, шулячись від морозу. Тихо-тихо на вулицях. Гольчасто блискають купи снігу по обидва боки тротуарів. Вчора напав великий сніг і дерева густо обліплені ним. Здається, їх умочили в сметану й поставили сушитись. Візників не чути, тільки побрязкують десь у тьмі їхні брязкітки. Про-

хожі рухаються безшумно, як злодії. Зірок не видно, вгорі важка, ледве освітлена саявом міста, темрява. Часом падають запізнілі сніжинки й лоскочуть ніс. На будинках білі, насунені на чоло, шапки, на стовпах також чепурні шапочки, дріт замотано в вату.

Я не знаю, куди мені йти: додому чи до Соні. Мені хочеться до Соні: тоді Шапочка напевне знатиме, що ніякої справи в мене цього вечора не було. Але Соня буде знов грубувати, невдало підсміюватись, натякати на Шапочку, або розказувати про те, що Дмитро знову щось вигдавав.

Там я застану Панаса Павловича, інженера Кучеренка і Трубачевського. Панас Павлович весь вечір гратиме з Трубачевським у шахмати, а Кучеренко стримано, з ввічливою усмішечкою, розмовлятиме з Олександрою Михайлівною. Вони всі троє бувають у неї майже щовечора і здаються сердечними приятелями, бо не можна побачити Олександрю Михайлівну з одним із них, щоб там не було й останніх.

Але мене дратує вже сама думка про Панаса Павловича і я рішаю йти додому. Роблю над собою зусилля, уявляю собі свій кабінет, темну стелю і ясно освітлений стіл, тишу, нову почату книжку і мені стає затишно, тепло й хочеться швидше бути дома.

Беру візника, загортаюсь щільніше в кожух й уможуюсь у маленьких санчатах. Згадується, як позавчора ми їздили з Шапочкою на рисаку кататись за місто, який був у неї чудно-серйозний вираз лица весь час, яка мовчазна була вона, і як відразу оживилась, розцвіла, коли ми приїхали додому й застали в вітальні Сосницького та Нечипоренка. Сосницький на диво був мило-веселий, дотепно жартував і все хляпав мене рукою по плечі. Вони балакали

про кооперацію, марксизм, літературу; очі Шапочки блищали й вона майже ні разу ні з чим не звернулась до мене.

Санки на заворотах м'яко забігають і стукаються об тумби. Я щільніше загортаюсь у кожух, поправляю шапку і знову думаю під тюпання конячинки. І що більше думаю, то виразніше бачу, що я не здолав і не здолаю розбудити в Шапочці інтересу до себе, того інтересу, від якого,—от як сьогодні,—блищать очі й палає лице. Їй часом, мабуть, нудно зі мною. Та й справді, я просто нудний став. Не що давно Шапочка з захованим непорозумінням, несподівано (як це тільки вона вміє робити) спитала:

— Слухайте, а чого вас називають Мефістофелем?

Їй це не зрозуміло. А чи сказати їй, що я—К и р п а т и й Мефістофель? Розуміється, Сосницький сказав їй це, з насолодою, з мстивою зловтіхою сказав. Ще б пак! І їй, очевидячки, хотілось спитати, через що мене називають Кирпатим Мефістофелем. А це зовсім інше питання!

Я прислухаюсь до себе й з усміхом ловлю ниюче каяття й досаду: навіщо я звів її з ними? Нащо було це робити? В теорії, як і в багатьох теоріях, думка була правильна: треба дати місце всяким впливам і в вільній боротьбі з ними завоювати Шапочку.

Але на ділі...

Хм! А що ж на ділі? Що? Чорт його бери! Я уступлю кому небудь Шапочку, мою Шапочку, мою казку, моє нове життя?! Хотів би я подивитись на того, хто примусив би мене це зробити! Ану!

— Звожчик, ворухись там, чорт забирай! Не локо везеш!

Ми ще поборемось, Шапочко, і з Сосницькими, і з тобою, і з собою, і з ким хоч!

Знову санки забігають, я хапаюсь за їх боки й перехиляюсь у другий бік. Ми вже недалеко від

мого дому. Я з приємністю дивлюсь на сніг, що блискотить фіолетовими від електрики іскрами; на санки, що летять мені на зустріч і обгоняють; на повільний потік людей на тротуарі.

Платячи візникові, я помічаю біля свого ганку паню в чорній шубці й маленькій шапочці. Вона помалу, перерізуючи лаву прохожих, наближається до мене. І раптом я бачу, що це Клавдія Петровна! Під густим вуалем—пенсне; шапочка робить її вищою, стрункішою. Вона дивиться на мене й розгублено, схвильовано усміхається. Хтось штовхає її, вона того не помічає й виходить на брук, до коня мого візника.

— Клавдіє Петровно! Звідки? Яким способом?

Від хвилювання вона говорить так тихо, що я не чую нічого. І лице через вуаль не добре бачу, тільки знайомий нахил голови та блиск скла пенсне.

Нарешті, я довідуюсь, що вона приїхала до Києва вже з місяць і що зовсім-зовсім випадково зустріла мене тепер. Бідна, вона боїться, щоб я не подумав, що вона переслідує мене.

— Та що ж ми стоїмо тут на вулиці? Заходьте до мене! Чайку вип'ємо, побалакаємо...

Клавдія Петровна чогось лякається.

— Ні-ні, я не можу! Мені треба йти. І, загалом, не подумайте, ради бога!..

— А, Клавдіє Петровно! Та я не думаю нічого, бійтеся бога! Просто радий, що бачу вас. І що... простили мені. Адже простили? Га?

Клавдія Петровна не дивиться мені в очі й похапцем прощається.

— Мені дуже треба. На мене чекають. Прощайте!

— А-а, чекають... Ну, це інша річ. Та хіба «він» такий уже ревливий? Га?

Вона зиркає на мене й, потупившись, іде на тротуар. Там, озирнувшись, вона хитає мені головою

й пірнає в юрбу, часом виринаючи з неї шапочною серед голів.

Чудно! Признаюсь, мені промиготіла було думка, що Клавдія Петровна таки не випадково зустрілась мені тут, але тепер я бачу, що помилився,—їй навіть ця зустріч була неприємна.

А цікаво було б все ж таки довідатись, що вона тепер і як. Може, мені слід було б тепліше привітатись з нею? Сердешніше запросити зайти?

І весь вечір нема-нема—та й випірне неприємна думка про якусь вину перед нею; чу стару, чи нову, стараюсь уже не досліджувати,—все одно зустрічатись не доведеться.

По обіді я запалюю лампу й сідаю до роботи. Переглядаючи пошту, я знаходжу серед купи кореспонденції сіреньку коверту зі знайомим почерком,—од Клавдії Петровни. Вчорашнє (і забуте вже сьогоднішнє) почування ніяковости перед нею знову тяжко ворушиться у мені. Швидше розриваю коверту й читаю:

«Не знаю, як писати «ви», чи «ти». Думаю, що все ж таки краще «ти». Це щиріше. Мабуть, сама доля хоче, щоб наші відносини не переривались. Я хвилююсь і писатиму плутано. Я знаю, що цей лист буде для тебе страшним ударом. Коли я вчора зустріла тебе, трохи не впала від схвильовання. Але все одно, я мушу писати до тебе»...

Слова «буде страшним ударом» дивують мене й лякають, хоча я не уявляю собі, що такого страшного вона може сказати мені.

«...Може, й не написала б до тебе ніколи, коли б не зустріла тебе вчора й коли б ти не був зо мною такий приятний та привітний, як тільки в деякі хвилини нашого короткого життя. Це мене приму-

шує писати. Я почуваю, що не маю права довше мовчати. Хай ти відвернешся від мене, проклянеш, хай обіллеш справедливим гнівом і обуренням...»

А, чорт, як вона довго розводиться!

«...але я вважаю за обов'язок сказати тобі все. Слухай: я обдурила тебе, я не зробила аборту і родила дитину...»

— Що-о?!—вголос скрикую я. Хвилинку я сиджу задубіло, потім хочу схопитись, але почуваю, що ноги в мене страшенно важкі й по них помалу-помалу, як болото в трубах, униз сунеться щось густе, в'язке.

«...я не зробила аборту й родила дитину. Я не могла зробити інакше, бо це погрожувало мені смертю. І не могла тобі написати, знаючи, як ти поставишся до цього. Я рішила сховатися від тебе, назавсідги виїхати кудинебудь далеко й ніколи не зустрічатись з тобою. Присягаюсь тобі життям нашого сина...»

«Нашого сина!» О, господи! Нашого сина!..

Я схоплююсь, хочу кудись бігти, щось рятувати, їввалтувати. І знову кидаюсь до листа: може це неправда, може потім щонебудь змінилось і все лишилось так, як і перше.

«...присягаюсь тобі життям нашого сина, я хотіла зробити все, що було в моїй силі. Але ми пропустили термін і потім було вже пізно. Ради бога, ради нашого сина, прости мені. Я нічого від тебе не вимагаю, ніяких прав не заявляю, нічого не хочу від тебе, живи так, як ти жив досі, й коли хочеш, то забудь про нас! Коли ж захочеш колинебудь побачити свого сина, то завсідги можеш це зробити.

«Я перебралась у Київ через те, що мені не було з чого жити в Криму,—я нікуди звідти не виїжджала. Чоловік довідався про те, що я маю другу дитину й перестав висилати мені гроші. Я лишилась без копійки. Караїмка за довги забрала в мене всі

сукні й білизну. Коли б не сестра, я б убила себе! Вона приїхала до мене, допомогла мені при родиві й перевезла сюди, бо вона тут на курсах. Мені ніде було подітись і я мусіла перебратися сюди. Я з дітьми живу тепер у неї, але ми всі голодуємо й нас незабаром виженуть з квартири, бо нічим платити, ми всі живемо на гроші, які заробляє сестра лекціями. Мені ні себе, ні Кості не жаль, але серце крається за маленького.—Ми не можемо навіть ванночку купити для нього й купаємо його в тазі. Він надзвичайно тихий, плохенький і весь подібний до тебе: волосячко чорне, густе, й велике чоло. Плаче дуже рідко й дивиться розумно, а йому ж усього один місяць! Ми живемо в квартирці з двох кімнат та кухні й не можемо взяти навіть прислугу. Але якось проживемо! Ти не турбуйся, я робитиму й утворю для нашої дитини добрі умовини. Прости мені за нього й не вини! Я не могла інакше, так склалось! Коли захочеш написати, то адреса така...»

Я підводжусь і важко плентаюсь до канапи. Там лягаю лицем униз і лежу без сил. Почуття таке, яке буває, коли, після раптового наскоку поліції й арешту, знесилений, розчавлений, знищений лежиш у смердючій, брудній, огидній камері участку. Всьому кінець! Між минулим твоїм життям і теперішнім упала важка, залізна стіна, зразу брутально перерізавши всі нерви, що в'язали тебе зі світом минулого. І якими ж бажаними, зворушливо-дорогими здаються всі минулі страждання, скорботи, і якими болючими радощі, покинуті там, на волі, болючими до того, що нема сил думати про них!

Вмить на мене налітає задушливий, дикий вихор люті. Я з усеї сили хапаю себе за волосся, рву його, викручую, б'юся головою об спину канапи, кусаю руки, реву й вию так, що сам холону від жаху. Але від цього жаху, від болю в голові та в покусаних

руках лють тільки побільшується. Я почуваю, як мої очі горять і сліпнуть. Мені хочеться бити, руйнувати, трощити. Я хапаю маленький чорний столик і з захватом скажу гатю ним з усеї сили об підлогу. Тріскання ніжок, грохіт по всій квартирі п'янять мене. Недоломками столика я б'ю стільці, столи, пишучу машинку, стіни, кидаю цурупалком у шафу з книжками, шматую на собі ковнірчик, краватку. На руках у мене кров. На підлозі теж.

В кабінеті з'являються якісь люди з блідими, покривленими жахом обличчями, щось кажуть до мене. Я кричу на них і вони через щось утікають. В ухах густий гомін, дзвін, серце гупає з болем, ноги дрижать дрібно-дрібно, підгинаються.

Знову я падаю на канапу й, важко дихаючи, весь у поту, знесилений лежу нерухомо. Часом я мляво проводжу оком по хаті. Долі перекинені стільці, білі тріски від столика, розкидані папери, черепки скла від розбитих ігравюр, зідрані шпалери на стінах і сліди від ударів столиком.

Думок ніяких, безмежне знесилення і тупість та біль од кусання й ударів об край канапи лобом. Мабуть, лоб розсічений до крові, бо щось мокре весь час стікає по правій щоці.

Не знаю, як довго лежу так. Аж ось у передпокою я чую голосне шепотіння, голоси. Двері обережно, без стуку, відчиняються і в кімнату ввіходить Шапочка, в своїй оксамитній чорній шубці з білим ковніром, в білій шапочці, з білою муфтою. Її очі широко розплющені.

Ага, покликали, прибігла рятувати!

Я навіть радий, як буває радий опльований, покінчений чоловік, коли до його барлогу заходить хтонебудь з того життя, де ясно, легко, й куди йому вже не попасти.

— Якове Васильовичу!—тихо гукає Шапочка, дивлячись то на мене, то на хаос у хаті. Вона навіть не відважується підійти ближче й зупиняється коло розбитих дверей шафи.

— Що треба, Ганно Пилипівно?—байдуже й не рухаючись відповідаю.

— Що з вами?!

— Абсолютно нічого. Що скажете?

Вона не зводить з мене округлих очей, і я бачу, що їх особливо притягає до себе щось на моїм чолі.

— Що сталось, Якове Васильовичу?

— А вам, власне, яке діло?—зі злістю, брутально кажу я й підводжусь.

Шапочка вражено мовчить. На ковнірі й муфті весело грають краплини розталих сніжинок.

— Я п'яний. От і все! Ви ще щось маєте спитати?

Вона мовчить. Не вірить. Нарешті, незвично не-сміло каже:

— Коли вам неприємно, що я тут, то я піду собі. Іти мені?

Від її тону й слів мене стискує страшенна, задушлива туга. Я хапаю голову в руки й хочу спертися ліктями на коліна, але пальці влучають на розсічене місце й гострий біль примушує мене швидко здійснити руки. Тоді Шапочка підбігає до мене, кидає муфту на канапу, виймає хустку й заклопотано, з сердитими нотками, хоч і з тремтінням у голосі, каже:

— Сидіть, сидіть! Треба промити. У вас тут ранка. Колонську воду, або перекис водороду маєте? Сидіть, сидіть, я сама!..

Вона швидко виходить у передпокій. І зараз же в квартирі чути жваве тупотіння ніг, шамотню, рух.

Через якийсь час з'являється Шапочка з рушниками, колонською водою, ватою. Обережно притримуючи мою голову, вона ніжно промиває ранку,

змиває кров з лиця й зав'язує мені голову. Оксамит її шубки часто торкається мого лиця й дорогий, знайомий, дитячий, свіжий запах сповнює мене болючою ніжністю. Мені хочеться заридати, обхопити її коліна й жалітися їй, прохати помочі.

— Ну-от! Тепер добре! Ранка зовсім невеличка. Треба потім англійського пластиру купити. Є такий для порізів. Може хочете лягти?

Я бачу на грудях у себе зірвану краватку, яка бовтається, й шукаю руками на шиї ковнірчика.

— Дайте спокій! Ковнірчика там нема. І не треба його. Лягайте! Коли хочете—я посиджу з вами, коли не хочете —я піду. Іти мені чи лишитись?

Я мовчу і, знов обхопивши обв'язану голову руками, спираю лікті на коліна. Раптом я чую, як рука Шапочки обережно й ніжно торкається моєї голови й помалу гладить її. Я ввесь, у середині, здригуюсь і мені хочеться завити від одчаю. Я схоплююсь так раптово, що Шапочка аж лякається, й іду до столу. Находжу Клавдиного листа і шпурляю його під ноги Шапочки. А сам сідаю в фотель, закинувши голову назад.

Шапочка підіймає листа і, стоячи, починає читати. А я, як із-за ґрат тюрми, слідкую за нею жадними, провожаючими очима.

Раптом лист якось догори скидається їй у руках, а від цього мені в грудях теж щось холодно скидається. Шапочка швидко зиркає на мене й потім сідає на канапу. Далі вона вже читає, не відриваючись, а скінчивши, сидить без руху, згорбившись і дивлячись повз лист у підлогу. Я теж не рухаюсь і дивлюсь на неї. Так ми сидимо довго серед перекинутих стільців, трісок, розкиданих паперів. У квартирі настожена тиша. З вулиці час від часу долітають дзвінки трамваїв.

Раптом Шапочка схоплюється, з огидою шпурляє листа додолу і, не дивлячись на мене, питає одривисто:

— Що ж ви тепер?

Я мовчу. Що я можу їй сказати?

— Ну, що ж ви гадаєте робити? Одповідайте!

— Не знаю! Нічого не думав!

Шапочка робить декілька кроків по хаті, зачиняє двері шафи з книжками, підіймає стілець і сідає на нього. Потім вона рвучко встає, простує до мене, але вже біля самого столу повертає вбік і зупиняється біля стіни, поклавши на неї руку й притулившись до руки чолом.

Я з дивуванням слідкую за нею. Я не смію, не можу вірити догадкам, що миготять у мені.

— Ганно Пилипівно!

Вона різко відривається від стіни, йде до канапи й сердито питає:

— Ну, що?

Тепер я вже не можу сказати того, що сказав би, коли б вона стояла там далі. Моє хвилювання згасає і знову млосна слабкість і тупість обгортають, як брудним, товстим павутинням, мозок.

Шапочка бере муфту й, повісивши її на одну руку, підходить до мене.

— Ну, що? Погрались?—тихо й злісно-насмішкувато каже вона.—Бачите?

Мене навіть не дивує ця несподівана злість, така чужа їй.

— Так, погрався!..—машинально кажу я.

Мене хилить лягти,—сидіти трудно. Я переходжу на канапу і, забувши попрохати вибачення, лягаю. Звідти бачу, як Шапочка стоїть довго спиною до мене, похиливши голову й пустивши руки вздовж тіла. Я заплющую очі й з якимсь блаженним безволлям оддаюся теплій знеможі.

Коли я прокидаюсь, Шапочки нема в хаті. Так само валяються долі клаптики паперу, скло, недоломки столика. На столі горить лампа, затишно і ясно. Я хутко сідаю й одразу все пригадую.

Але нема вже ні люті ні апатії,—мій стан нагадує мені знову тюрму, але вже по арешті: холодна, покірна, безнадійна туга і свідомість цілковитої відірваності від минулого.

Дивлюсь на годинник: за чверть восьма. Це мене дивує,—всього години зо три минуло від того часу, як я одержав листа.

Але за те до Клавдії ще сьогодні можна встигнути.

Я нахожжу долі її листа, читаю адресу, потім напружено пригадую, що ще треба зробити. Весь час здається, що я вже думав про це! знав та забув. Ага, так,—грошей!

Недалеко від дому Клавдії Петровни я раптом злякано здригуюсь у середині: адже я зараз побачу мого сина! І теж, неначе вже й про це думав, виразно уявляю собі голе, оранжево-червоне тільце з фіолетовими зігнутими пальчиками. Воно чогось вигинається, немов вириваючись із чиїхсь рук. Мій ляк переходить у напружене замішання, з якого я вже не виходжу до самого порогу Клавдіної квартири.

Ось вона, нарешті! Двері оббиті полупленою чорною цератою й повстиною. На сходах солонкуватокислий запах газу, вогкості, бідноти. Дзвінок дротяний із обмотаним папером держальцем. На саморобній картці, пришпиленій кнопками до церати, написано рукою: «Ольга Петровна Любченко». Я з дивуванням думаю, що й Клавдія Петровна теж колись звалась Любченко.

Обережно дзвоню. І коли чується згук дзвоника, подібний до дзвінкого, заливчастого гавкоту крихотної собачки, мені раптом приходить на думку: що ж я скажу їм, як триматимусь з ними?

Клацає замок і двері відчиняються. На мене шу-гає спертим, теплим, парним повітрям, як із пральні. В півтемнім, міньятюрнім передпокої стоїть Клавдія Петровна, рівно, злякано наставивши на мене скла пенсне. За її спиною на стіні висить лямпочка і здається, що це від неї таке повітря.

Нічого не кажучи, не вітаючись, я входжу в передпокій з таким виглядом, ніби виходив на часинку. Це не передпокій, а вузенький, довгий коридорчик, у який виходить кілька дверей кімнат. З одних дверей падає на півтемну підлогу й стіну прямокутна смуга світла. Звідти, мабуть, і вийшла Клавдія Петровна. Я роздягаюсь і мене вражає тиша в кімнаті. Я сподівався чогось іншого.

— Сюди!..—пошепки каже Клавдія Петровна, показуючи на перші двері.

Я мовчки відчиняю їх і входжу. Тут темно, тільки з коридора та трохи з сусідньої хати падає блідою смугою світло. Але двері туди зараз же кимсь щільно зачиняються.

Клавдія Петровна, хвилюючись і хапаючись, шукає сірників на столі, водячи, як сліпа руками. Я мовчки запалюю свого сірника й подаю їй. Вона, так само хапаючись, бере і, щось про себе шепочучи, шукає лампу, що стоїть на комоді.

Кімнатка маленька, убогенька, з синювато-сірими шпалерами в рожевих, буйних квітках. Меблі простенькі, хисткі. І все покрито плахтами: і стіл, і канапка, і стіна, і підлога перед канапою та під столом. Ще дужче тхне пральнею.

Щоки Клавдії Петровни знайомо палають цегляно-червоним рум'янцем. Вона, своїм звичаєм, уся в чорному; струнка й гнучка; ні трошки не змінилась, наче ми ніколи не розлучались. На її шиї довгий ланцюжок з чорних баньок, подібних до чоток.

— Сідайте, будь ласка!—так само пошепки говорить вона й одходить до столу.

Я сідаю на канапі, яка пищить і зараз же впивається в мене чимсь гострим. Клавдія Петровна стоїть, неначе не наслідуючись сісти в моїй присутності, й міцно стискує руки.

Я схоплюю за дверима сусідньої кімнати шепотіння. Значить, там є ще багато людей. Та, може, ніякої дитини зовсім немає?

— Він спить?—голосно питаю я. І мій голос чудно виринається з шелестячої, шепочучої тиші.

Клавдія Петровна лякається і в ту ж мить хапливо, винувано каже:

— Так, спить!.. Але, коли ви хочете...

— Ні, потім! Там хто?—киваю я на сусідні двері.

— Нікого! Сестра та Костя. Вони можуть піти в кухню.

— Ні, почекайте!

Але в цю хвилину чути в тій кімнаті тихі кроки, що ніби прокрадаються, й потім рипучий обережний голос з коридору:

— Клаво! Ми будемо в кухні!

Так само обережно й несміло риплять двері в кухню й настає цілковита тиша. Клавдія Петровна машинально прикладає долоні до щок і, як видно, робить усилия щось сказати.

— Я... не... винна!—нарешті шепоче вона, жалібно й розгублено усміхаючись.

— Присягаюсь життям нашої дитини, я все хотіла...

— Я не обвинувачую, залишіть! Нічого не допоможе!

Річ тепер не в її вині. Мене лякає та кімната, в яку я мушу зараз увійти. Як тільки я переступлю за її поріг, трапиться щось таке, чого я повинен уникати всіма силами.

І тут же мене щось зразу підводить з канапи.

— Покажіть!—брутально, тоном наказу кажу я.

Клавдія Петровна кидається в сусідню кімнату, обережно, безшумно відчиняє двері й озирається на мене. Ми маємо вигляд злодіїв, що прокрадаються в чуже помешкання. Крізь напів-розчинені двері мені видно краєчок дитячого ліжка.

Рожевий, ніжний сутінок, тиша, злодійкуваті кроки, побожні рухи Клавдії Петровни, загадкова непорушність білої закутаної колиски.

Я мимохіть теж ступаю навшпиньках. І те, що я так іду, та ще, може, щось у моїй постаті чи в лиці, надає тепер рухам Клавдії Петровни більш певности, строгости. Вона робить мені знак підійти ближче і злегка підіймає покривало над ліжечком.

Підходжу й зазираю. Серед чогось білого невеличка, рожева, в долоню завбільшки, пляма. На плямі невиразно вирисовується ротик і ніздрі. Більш нічого. Очей і брів непомітно. Пляма лежить зовсім непорушно, тихо. Я довго дивлюсь на неї і, дивна річ, моя напруженість і підняття падають помітно. Нічого таємного, особливого, хвилюючого,—звичайне личко звичайної дитини. Я підходжу й сідаю на стілець біля стіни. Клавдія Петровна спускає покривало й теж сідає.

Тепер я бачу, що рожеве світло йде від лампи, обмотаної прозорим, рожевим папером. Але воно не в силі прикрасити бідности хатинки. Тут шпалери, навпаки, рожеві з синіми квітками. Подекуди папір одстав од стіни, роблячи міхури, як на тілі від попечення. В кутку підозрілі, темні плями,—вогкість, мабуть. Занадто тепле, вогке, густе повітря. Весь час настирливо пахне білизною, милом і ще чимсь солодким, неприємним.

Я встаю,—мені більш нема чого тут робити. Клавдія Петровна теж підводиться, наводить на мене скла пенсне й несміло питає:

— Ідете?

— Так, треба! От, Клавдіє Петровно, тут покищо на перші видатки... Треба б іншу квартиру і взагалі...

Я кладу коверту з грішми на стіл і виходжу в першу кімнату. Ступаю вже не навшпиньках. Клавдія Петровна простує за мною й так само обережно та безшумно зачиняє двері. Зупинившись біля порогу, вона притуляє голову до одвірка й починає стиха плакати.

— Ну от, це вже зайве!—з досадою кажу я.— Бувайте здорові, Клавдіє Петровно, я не маю часу!..

Вона не бачить моєї простягненої руки і плаче ще дужче.

— Та в чому річ? Через що сльози? Плакати треба було раніше. Ну, до побачення, мені треба...

Плач переходить уже в тихі ридання. По кожній моїй репліці він побільшується. Клавдія Петровна виймає звідкись із-за ковніра хустку і притуляє її до лица, весь час здригуючи плечима й головою.

— Це незрозуміло й нудно, Клавдіє Петровно! В чому річ, скажіть, принаймні!

Новий вибух ридань й тільки один згук. «О-о!...»

— Ну, я йду!

Повертаюсь і рішуче простую до дверей.

— Почекай!—мокро, схлипуючим шепотом говорить Клавдія Петровна й похапцем, обома руками, як діти, витирає хусткою лице.

— Тільки, будь ласка, без сліз і загадкового мовчання на мої слова! Коли ви хочете щось сказати, то на це є людська мова. Я вас слухаю.

Клавдія Петровна довго й помалу крутить головою, не кажучи ні слова. Потім гугнявим од сліз голосом говорить:

— Як це жорстоко! За віщо?

— Що «жорстоко»?

Вона крутить знову головою. Мене цей рух невідомо через що страшенно дратує.

— Та що ж «жорстоко?» Кажіть же, нарешті!

— Хіба... хіба необхідно почувати таку ворожість, ненависть, огиду? Ну, хай до мене. А до нього ж за віщо?

— Огида? ненависть? Звідки ви це взяли? Ніякої ненависти нема, навіщо вигадувати, не розумію!

— О, я вигадую! Я вигадую!—гірко усміхається вона.

— Клавдіє Петровно! Ви писали, що нічого не хочете від мене, нічого не вимагаєте. Навіщо ж ці претензії?

Клавдія робить здивоване лице.

— Претензії?.. Я претензії?.. Я смію мати якісь претензії? Які? Коли?.. Я—претензії? Випадкова любовниця, хвилева примха, викинена, як ганчірка! Я—претензії?

— А через що ж сльози?

— О, не через що! Так! від радості, від щастя! Чого ж мені? Мені дали грошей, прийшли подивитись. Чого ж більше?

— А ви ж чого сподівалися?—раптом відчуваючи вибух жагучої люті роблю я до неї кілька кроків.— Чого? Що я завию від захоплення, що ви обманули мене? Та-ак?!

— Я обманула?—з жахом, театралью, як мені здається, одкидається вона до стіни.

— Так, ви обманули мене, тепер я це бачу ясно! Ясно, чортяка бери! Яке ти мала право родити дитину, коли ти знала, що я не хочу мати з тобою дітей? Яке?.. Утіх хотіла?.. Так і відповідай же за них!

— Я несвідомо, я...

— Мені все одно! Хто тебе знає! Ти взяла на себе... Ти повинна була все зробити... Все!

— Навіть умерти?

— А, дай спокій! Дев'ятдесят відсотків жінок роблять це і не вмирають, а ти неодмінно померла б. Ти не хотіла робити, ти обманювала і себе, і мене! Ти сподівалась прив'язати мене до себе цею дитиною. Так, так! Але, вибач, це тобі не вдасться! І от у чому твої претензії! Розумієш? От, через що ти плачеш! Через те, що я не впав у твої обійми й не признав, що тепер уже нікуди й ніколи не піду від тебе. Ні, ти помилилася! Дитина ця тільки твоя, я не винен за її існування. Я не хотів її. Мене обдурено, обікрадено, знасилувано в ній і я не хочу, чуєш ти, не хочу признавати цього насильства! І то вже слабоволість, що я дав тобі грошей. Навіть цього...

— А-а!!!—несамовито скрикує Клавдія, і шаснувши чорним подолом сукні, вихором повертається до дверей, шарпає їх до себе, вривається в спальню й миттю вилітає звідти з ковертою в руці. Станувши на порозі й невдало розмахнувшись, вона з усеї сили кидає нею в мене. Коверта б'є мене в груди й падає під ноги. Я повертаюсь, виходжу в коридорчик, здіймаю з кілка кожух та шапку й виходжу з ними на сходи. За собою я чую галас, ридання, тупотіння ніг у кухні і ще ледве чутний, жалібний і ніжний згук, від якого мені тривожно б'ється серце.

Я одягаюсь на сходах і сходжу вниз. Калоші я забув.

В кабінеті прибрано. Лямпа горить. У фотелі сидить Шапочка, без шуби, в темній сукні, гладенько зачісана, так, що навіть волосся не в'ється круг лиця. Коли я входжу, знаючи вже від Миколи, що прийшла Шапочка, вона помалу підводиться на зустріч і пильно з-під лоба дивиться на мене. Я твердо підходжу до неї, беру одну її руку, потім другу, міцно стискаю їх і кажу:

— Ну!

Шапочка не розуміє, чого я хочу від неї й нерішуче, боязко усміхається. Рівна, сіра блідість робить її очі великими й темними. Вони дивляться вже не по-дитячому, не з-підлоба, а одверто, широко, з хвилюваннями і зляканим чеканням.

— Що?—з легким непорозумінням каже вона.

— Ви не знаєте що? Ні? Вам треба казати, пояснити? Га?

Десь усередині себе я сам дивуюсь, як владно, упевнено говорю тепер з нею. Через що?

Шапочка теж, мабуть, дивується, але кориться цій владі, не однімає рук і дивиться, підвівши до мене очі, так само широко, несміло, прохаючи. Її руки холодні, безвольні, вгинаються від моїх потисків. Я кладу їх собі на плечі й низько нахиляю лице до Шапочки.

— Пояснити? Га?—з погрозою, пошепки кажу я.

Шапочка мовчить. Її очі близько-близько від моїх. Я бачу зеленкувато-сірий ірис з крапками, трикутничками, вогку баньку; бачу під нижньою повікою зворушливі, синяві, злегка випнуті скули, де трохи ластовиння,—все таке знайоме, рідне, хвилююче.

— Моя Шапочко!

І ці слова вириваються в мене з такими нотками ніжності й болю, що я сам здригаюсь од них. В її очах миготить здивування,—вона ж не знає, що це її ім'я, найближче мені, найдорожче.

— Яка Шапочка?—ледве чутно питає вона, а її очі вже розуміють і потупляються, бо вже щось бачать на моїм лиці. Тоді я, весь холодіючи, обвиваю руками її спину й тихо пригортаю її до себе. Намить скидаються на мене повні страху очі і я почуваю під своїми губами її шорсткі, дуже гарячі й м'якоуступливі губи. Від цієї шорсткості в мою голову

кидається кров з гудінням і дзвоном. Її зуби торкаються моїх.

Я відриваюся від неї і, почувавши, як мною хитає, йду до канапи. На грудях я ще чую слід од її рук, що безживно зсуваються з моїх плечей, а на губах гарячу шкоринку губ.

Шапочка стоїть на тому самому місці зі спущеними руками, як засуджена, з гладенько, сумирно зачісаним волоссям, непорушна, застигла. Потім помалу всім тілом вона повертається в мій бік і рівно, ледве почувавшись, простує до мене. Очі в неї спущені до долу, немов у дівчинки, що йде до батька, який зараз має сварити її. Вона зупиняється проти мене і злегка похиливши голову, підводить очі. Милий, знайомий, дитячий погляд! Дивиться і жде чогось. Мене невтримно тягне схопити її, зім'яти всю в малесеньку грудочку і пригорнути, як дитину, до грудей.

Раптом вона стає навколішки переді мною, бере мою руку й, обнявши її обома своїми руками, притуляє до своїх грудей майже біля горла. Сама мовчки крутить головою, коли я хочу підвести її, й уважно вдивляється в мене. Її лице за світлом; тільки очі підняті догори, поблискують у тіні одбитим світлом лампи.

— Розкажіть!—коротко, відривчасто й ледве чутно говорить вона. Вона знає, де я був.

Не хвилюючись, майже спокійно, я оповідаю. В деяких місцях оповідання її руки потискують мою й від цього я забуваю, про що кажу, й почував тільки її руки на своїй та на її грудях, що рівно здійсмаються; з'являється зараз почування гарячої шкоринки і я пам'ятаю тільки те, що передні мою стоїть на колінах Шапочка, близька до мене, рідна. Вона вже входить у моє життя, поділяє його.

І коли я оповідаю далі, нема в мене ні гніву, ні роздратування на Клавдію Петровну. Мені сумно

за неї, жаль до болю й хочеться зробити все, щоб їй було краще. Ці напухлі перисті шпалери, тепле вогке повітря крихотних кімнاتок, наївні бідні плахти, листівні картки на стінах! І вона самотня, з двома дітьми, безпорадна, непристосована до життя, на шиї в сестри, такої ж десь чудачки, як і сама Клавдія, без надії і перспектив у будучність! Що тут дивного, що вона, може проти своєї волі хотіла втримати мене цею дитиною?

Шапочка дужче притискує мою руку до грудей, немов показуючи, що нікому не віддасть мене. І зараз же, пустивши очі додолу, тихо каже:

— А... з ним як?

— Так, як я сказав. Звичайно, матеріально допомагатиму. Але не через те, що почуваю себе обов'язаним. Коли б я в цьому вважав себе обов'язаним, тоді й усе інше інакше було б. Просто з особистого чуття, співчуття до неї. Це найвірніше рішення питання.

Шапочка мовчить і дивиться мені на коліна. Я чую, що вона ще про щось хоче спитати.

— І ви... І невже ви зможете?

— Що саме?

— Віддати їй зовсім...

— А що ж я маю робити? Власне, я міг би ще пропонувати їй оддати його мені.

Я раптом помічаю, що ми обоє весь час уникаємо слова «дитина», «син». Це мене хвилює неприємно.

— Але ж я знаю, вона сина ні за що не віддасть. Одняти я не можу, я незаконний батько, віднімуть і ще засудять за крадіж чужої дитини. Що ж ще? Жити з нею, як з жінкою?

Я усміхаюсь. Усміхаюсь так, як усміхнувся б, коли б мені запропонували стягти мою голову й жити далі, в такому стані.

— Та ще тепер...—кажу я, нахиляючись до її голови. Шапочка довгим міцним потиском стискає мені руку і пригортається до неї щокою.

Я підводжу її і хочу притягти до себе, але Шапочка напів заплющує очі й крутить головою.

— Ні!—неголосно каже вона і встає.—Не треба!

— Через що?

— Через те...

Я, не випускаючи її рук, дивлюсь угору на ледве схилене до мене серйозне, притихле й немов злякане лице, й нове, тривожне хвилювання закрадається в мене.

— Шапочко, а коли... почнем наше життя?

Шапочка, ніби сподіваючись цього питання, тихо, рівно каже:

— Коли ви улаштуєте й перевірите з... тою.

— Що ж улаштовувати й перевіряти? Все перевірено.

— Ну, остаточно й зовсім.

— Добре! Значить, це питання кількох днів. Тоді почнемо? Так?

— Так!—дуже серйозно й ледве чутно відповідає Шапочка й помалу визволяє мою руку.—А тепер я піду додому. Ви не проводжайте мене! Я хочу побути сама. Добре?

Я проводжаю її тільки до вихідних дверей. Вона майже не відповідає на мій довгий потиск, тихо та привітно усміхається і сходить униз.

Я довго стою й дивлюсь, як спускається все нижче та нижче біла, дорога, тепер близька-близька Шапочка.

Просто з суду я йду до Клавдії Петровни.

Дерева в матово-срібному пуху інею. Днина імлиста, але соняшна, через те на небі, на місці сонця, стоїть величезне жовте коло. Мороз не мороз, а холод

пронизуватий, уїдлиий, вогкий. Я мерзну в шубі, але мені до вподоби ця погода. От потягає димком багаття, десь за рогом вулиці гріються. Брязкітки бренькають на візничих конях глухо, меланхолічно; постаті й обриси предметів тануть у тумані.

А в Шапочки в кімнаті тепло, затишно. Вона сидить і вчить милі еспанські слова, часом прислухаючись до передпокою, чи не дзвонять.

Шапочко, дівчинко моя!

От двоє карапузиків, вимахуючи руками, біжать на коньках по тротуарі, зі страхом дивлячись на прохожих, боячись в'їхати їм у живіт. Треба з Шапочкою піти на ковзанку, тепер можна. Тепер все можна!

Тополі білі, стрункі, як розмальовані морозом узорі на шибках, в далині зливаються з туманом. Тепер друга година, на вечір імла розійдеться, небо стане червоним, як кавун. Обідати не буду; від Клавдії просто піду до Шапочки, а там Марія Пилипівна погодує мене. Отто роззявлять вони роти, як повезу від них Шапочку!

А головне, треба з Клавдією по-доброму. І взагалі все тепер добре! Не розумію—що я такого страшного знайшов у цьому всьому? Звичайнісінька ж собі історія!

Сходи сьогодні не видаються мені такими страшними. Пахне поганенько—то правда, але в цьому є щось студентське. І квартира суто-студентська, трошки вогкувата, брудненька й без претензій.

Одчиняє якась панна з дуже грубими, червоними губами й вузенькими, як бритвою прорізнаними, чорними оченятами. Вона в коротенькій шубці.

— Дома, дома, прошу! Кла-аво, до тебе! Роздягайтесь, будь ласка! Ви, здається, вчора забули свої калоші? Я—сестра Клавдії Петровни. Дуже рада познайомитись. От сюди!.. Клаво!

На порозі першої кімнати з'являється Клава з розгубленою, змішаною усмішкою, яка нагадує мені той час, коли я приходив до неї ще до нашого зближення. Вона так само розгублювалась, хоч і чекала з самого ранку.

І тепер, очевидячки, вона чекала, не сама, а з сестрою, яка метушиться схвильовано, смішно тупкається навколо мене й наївно-пильно вдивляється в моє лице своїми вузькими очима. Руки й ноги в неї великі, чоловічі, голос грубуватий, сама смуглява, як циганка. Правда, її грубі, випнуті губи швидше нагадують муринку. Дуже до лиця їй було б кільце в ці губи.

— Ну, посидьте ви без мене, мені на лекцію треба... — раптом заявляє вона і простягає мені руку. Я потискую її руку й бачу, що в неї надзвичайно гарна, добра, проміняста усмішка.

— Мила у вас сестра...—кажу я, коли Клавдія, замкнувши двері, вертається до мене.

— Правда?—зрадівши, здивовано, але так само з замішанням говорить вона і, відразу міняючи тон, потупившись, починає:

— Якове Васильовичу, я дуже винна перед вами за вчорашнє. Я не повинна була...

— Ну-ну-ну, не треба!—поспішно встаю я і, наблизившись до неї, дружно торкаюсь руками до її плечей.—Не ви винні, а я. Це проперше. А подруге—що було, то було. Говорімо про те, що є й що має бути! Я дуже радий, що ви не маєте на мене серця, і тому давайте поговоримо мирно, лагідно! Правда?

Клавдія Петровна уважно придивляється до мене; щось на моїм лиці збиває її з пантелику.

— От ваші гроші...—винувато, з ніяковістю простягає вона мені коверту, яку бере зі столу.

— Добре, давайте! Це питання все-одно треба ґрунтовніше обміркувати. Ну, от!..

В сусідній хаті чується легенький писк дитини. Клавдія Петровна робить злякане лице й кидається в ту хату.

— Костю! Ти що робиш?

Я бачу в розчинені двері біля білої колиски Костю. Він також злякано й винувато округлими очима дивиться вгору до матері й швидко, виправдуючись, говорить:

— Я нічого, мамо, не роблю. Я стою й дивлюсь. Міка сам зачепився ручкою за простиральце. Їй-богу, мамуню, сам.

Тривожна, чудна цікавість тягне мене до тої кімнати. Я голосно питаю:

— Клавдіє Петровно, мені можна туди?

— Можна, можна!—кричить Костя, захоплено й привітно зустрічаючи мене.

Від колиски біжить до мене Клавдія й тихо, з не-смілим докором каже:

— Що значить? Звичайно, можна!

І знов мені згадуються перші дні нашого знайомства, коли я ніяк не міг звикнути до цього її «що значить», яке вона любила вживати в самих різних випадках.

— Добридень, Якове Васильовичу!—ніби щось знаючи, каже Костя, відступивши і схиливши голову на плече.

— Здоров, здоров, Костю! Ач, як ти виріс! Молодцем став.

Костя усміхається попсованими зубками й засоромлюється, а я, не хапаючись, іду до ліжечка, над яким, перехилившись, стоїть Клавдія. Костя забігає з другого боку, береться руками за бильця колиски й собі заглядає, сміючись та все лукаво позираючи на мене.

— Костю, іди в хату!—строго говорить Клавдія Петровна.

— Не хочу!

— Костю!

Знайомий, грізно-замкнений, категоричний вираз лица, якого ніколи не боявся Костя.

— Та нехай, нехай, не женіть його!—м'яко кажу я.

— Яків Васильович дозволяє. А що?—побідно хитає головою Костя.—Бо він тато! Коли б мій тато був...

— Костю! Даю тобі чесне слово!..

Костя кривиться й удає, що боїться, й ховається за колиску. Слово «тато» з тривогою й ляком одгукується в мене. Я підходжу ближче й заглядаю. В глибині колиски з високими бильцями, як у білому, чотирикутному гніздечку, лежить крихотне буровато-рожеве тільце в коротенькій сороченці. Голі ноженята, округлі, без мускулів, ворущаються, гойдаються без мети то туди, то сюди. Ручки з зігнутими червоними пальцями рвучко шарпаються, часом хапають простирало й тягнуть його цупко. А личко його байдуже, спокійне, мовчазне, з розкидливими, блукаючими оченятами.

— А правда, він страшенно подібний до вас, Якове Васильовичу?—з усмішечкою голосно питає Костя, який видряпався на стілець і звідти зазирає в ліжко.

— Костю! Коли ти не перестанеш... Злізь з стільця! Впадеш на Міку!

— «Невже є якась подібність?»—думаю я, вдивляючись у малесеньке личко. Так, волоссячко густе, чорне й велике чільце.

І мені здається, що це личко от-от свідомо поведеться до мене, очі пізнають мене й воно усміхнеться або скаже щонебудь до мене. І чудно, що воно таке розкидливе, байдуже. Я мимохіть клацаю пальцями й пробую усміхнутись до нього.

— Він ще не усміхається,—тихо зауважує Клавдія Петровна.

— А, ще ні? Он як!.. Так, так, це пізніше.

Але мені хочеться, щоби він хоч глянув на мене, зупинив на мені увагу. Я знову клацаю пальцями, але це не робить на нього ніякісінького враження.

Тоді Клавдія Петровна, ніби зрозумівши моє бажання, нахиляється до дитини, закутує її ніжки ковдрою й виймає її з колиски. Її лице, коли вона підводиться, червоне від натуги й сяє внутрішнім, м'яким, стримано-гордим світлом. Рожеве тільки сидить хистко і страшно, щоби воно не перекинулось назад. Тепер, проти світла з вікна, личко здається дуже негарним, зморщеним, малолюдським. Оченята каламутні, нетямущі, блукають без уваги.

— Міка! Подивись на тата!—кричить Костя.

— Міка—це Михайло?

— Так, Михайло!—відповідає Клавдія, дивлячись не на мене, а на Міку.

І в цю хвилину вона видається вищою на зріст, вибачливо-спокійною, навіть поважною. Я обережно беру одну з рученьт і зі здивуванням почуваю, як крихотні, холоднуваті пальчики цупко присмоктуються до ребра моєї долоні. Але личко там само байдуже й очі безживно нишпорять по хаті. Я пробую відняти руку, але пальчики не пускають. Я знаю, що це чисто інстинктовне, останок здатності наших предків лазити по деревах і хапатись за віти, але чуття таке, ніби ця ручка свідомо втримує мене.

«А це ж моя дитина, це—я!»—але в мене нема ні того болю, ні ніжності та ослабленості в душі, що бували, як я казав собі ці слова, дивлячись на Андрійка. Тепер це щось тривожне, невиразне, трохи важке, жалісливе, навіть трохи гидке. Ну, що з ним робити?

Я пальцем другої руки ледве торкаюсь до щічки Міки. Червонувата, в плямочках, вона здавалась мені шорсткою й через те атласиста її ніжність приємно дивує мене. Міка безпричасно похитує в різні боки голівкою, не помічаючи мого пальця. І раптом він застигає, повертається до матері й не відриває від неї очей.

— Що йому?

— Пенсне... — усміхається Клавдія. — Блищить... Він по пенсне почав пізнавати мене.

Костя плигає з стільця й біжить у куток. Я почуваю, як пальчики розтулюються й випускають мою руку. Костя вибігає з кутка з шматочком дзеркала й пробує пускати зайчиків. Але на дворі імла, в в хаті мало світла й зайчики не виходять. Одначе Міка помічає дзеркало й мовчки, серйозно каламутно дивиться на нього.

— Там у тій кімнаті покурити можна?

— Що значить? Звичайно, можна!

Я виходжу й закурюю. В день обстанова й самі кімнатки роблять ще мізерніше вражіння. Сьогодні запах пральні не так чути, мабуть через те, що не так натоплено, як учора. Стілець, на який я сідаю, хибко ходить під мною і я пересідаю на канапку. На ній, десь, спить сестра Клавдії, бо в тій кімнаті тільки одно велике ліжко.

Клавдія Петровна виходить з Мікою й сідає біля столу. Міка й одна половина грудей покриті голубим серпанком, крізь який мені видко шматочок оголеного тіла й личко Міки, що присмокталось до Клавдії.

— Це час його обіду, — немов прохаючи вибачення, каже Клавдія Петровна й щільно прикриває груди. Її лице жовтяве, стомлене, помітно немолоде.

— Він тихий? — щоби сказати щонебудь, питаю я.

В ту ж мить лице Клавдії міняється, загорівшись радісною, ясною усмішкою.

— О, тихий! На-диво тихий, терплячий. Такий спокійний, лагідний. Оттакий раз-у-раз. Сестра навіть боїться, що він не кричить, не плаче. Діти повинні кричати. А чому йому кричати, коли він здоровий і добре йому? Правда? Та й характер, видно, такий. Костя завжди кричав, удень і вночі.

— Ну, який може бути характер у місячної дитини?

— Що значить? Звичайно є. А ти хіба... А ви хіба...

Вона ніяковіє від цієї помилки й, забувши, що мала сказати, замовкає. Чути поцмокування Міки. Часом він штовхає голівкою в її груди, подібно, як сосунці-телята корову.

— Ти, ти!—ніжно морщачись од болю, говорить Клавдія, ледве-ледве торкаючись рукою до його голівки.

— Кусається...—соромливо й тихо-радісно пояснює вона.

Ні, де там! І думати нема чого, щоби вона віддала його!

Ми мовчимо. Мені не хочеться йти,—так утішно дивитись, як ритмічно рухається серпанок над маленькою голівкою, як з одної істоти переливаються соки в другу. І це друге,—частина тебе самого. Я чую невиразну подяку до Клавдії. Неодмінно треба їм якомога швидше змінити помешкання, взяти прислугу і, загалом, жити краще.

Я чекаю, поки вона скінчить годувати, щоби рішуче й докладно побалакати.

— Засипає!—пошепки каже Клавдія. Але затихлий Міка, почувши рух у матері від шепотіння, знову починає ссати. Ми мовчки слідкуємо за ним. Тепер, коли личко прикрите й мені видно тільки чорність його волосся, в мене нема стисненості й гидливості, а чудний жаль і тривога побільшується. Часом, як голівка буцає в груди, хочеться зворуш-

ливо погладити її чи поцілувати,—а раніше я цього бажання не почував.

Нарешті, серпанок лежить зовсім непорушно. Клавдія Петровна навмисне ворухиться, але Міка спить міцно. Тоді вона обережно віднімає його від грудей, застібається і скидає серпанок. Оченята спокійно заплющені, брівок майже немає, вуста за-тиснені строго й важно. Тепер є і вираз, і немов свідомість у цих крихотних, зворушливо-негарних і чистеньких рисах.

— Подивіться на підборіддя!—пошепки каже Клавдія.

Я дивлюсь і зразу пізнаю себе. Щось моторошне й несхопиме на мить пробігає по мені, немов я на хвилинку подвоївся й побачив себе, лежачого на руках у цієї жінки.

— Так, ніби нагадує моє підборіддя...—кажу я з силуваним усміхом.

Підборіддя подовжене, з такою ж ямочкою на кінці, як і в мене.

— А от... Подивіться!

І Клавдія Петровна, обережно відкотивши укривальце з грудей Міки, показує на маленьку завбільшки з горошинку, родинку трохи вище пупка. Знову те саме почуття моторошності, як від чогось надприроднього. Ця родинка там само, що й у мене, і так само нагадує жука, тільки моя великого хруща, а ця крихотне сонечко.

Міка робить губами так, наче хапає щось, і Клавдія Петровна, злякавшись, швиденько закриває його й несе в спальню. А я поспішно закурюю й чудно-схвильований ходжу по кімнатці, роблячи три кроки й повертаючи назад. Як усе це чудно й... не добре!

Вернувшись, Клавдія присаджується боком до столу й мовчки чекає. Я не знаю, як почати, й питаю:

— Ваша сестра перший рік у Києві?

— Так, перший. Вона була за народню вчительку. Вона склала трохи грошей і вступила на курси. Тільки неудачно склала...—тихіше додає Клавдія.

Я розумію, в чім ця неудача.

— Ну, нічого! Це справа поправима. Так от, Клавдіє Петровно, по-приятельськи, по-доброму обміркуємо деякі питання. Га?

Клавдія Петровна кидає на мене коротким поглядом і, хвилюючись, потупившись, неголосно відповідає:

— Хіба ви тепер говорите зо мною по-приятельськи?

— А як же? Що ж ви можете закинути мені?

Вона деяку хвилину мовчить, немов борючись з собою, й нарешті кидає:

— Через що ви мені кажете «ви»?

І зараз же, не даючи відповісти мені, гаряче каже далі:

— Хіба це щиро? По-приятельськи? Ви боїтесь, що я не так зрозумію. Але це неправда, ви знаєте, що я... зрозумію так, як треба. Але вам просто не хочеться! Чужість! І як же тут по-приятельськи? Навіщо?

— Хм! Але ж ви сами весь час кажете мені «ви!»

— Що значить?... Я мушу так говорити, коли вам неприємно інакше. Але я... Але мені ніяково й соромно казати «ви»!

— Ну, добре, давай на «ти»!

— Ні, я примусом не хочу!

— Та чого ж примусом? Я тільки... Ну, як тобі сказати? Я тільки думав, що так більше підходить. Але я згоджуюсь, що це неправильно. І коли хочеш знати, то мені й самому якось ніяково. Ну, край! Так! Давай руку!

Я усміхаюсь і простягаю руку. Клавдія Петровна сидить непорушно, дивлячись униз, потім помалу й соромливо подає свою.

— От і чудесно! А тепер давай балакати! Насамперед квартиру треба змінити негайно. Далі, взяти прислугу, купити меблі й добре годуватися. Хазяйнує сестра?

— Сестра. Тільки...

— Значить, ми з нею підрахуємо ваш бюджет. Це перше.

— Так, але ми вчора заплатили за помешкання. І Оля каже, що не можна кидати грошей, треба добути...

— Дурниці! Здоров'я дорожче за гроші. Ну, це ми з нею обміркуємо. Так! Тепер, значить, далі... Ти хочеш жити в Києві?

— Так, поки...

— Чудово! Тим краще! Значить, мені можна буде відвідувати вас?

Клавдія Петровна мовчить.

— Можна, Клавдіє Петровно?

— Що значить?—майже пошепки каже вона.— Ти ж сам знаєш, що... Навіщо ці питання?

— Ну-от! Так!

Я думаю, про що б ще умовитись і не знаходжу нічого. Мені чогось ніяково.

В цей час у спальні чується раптовий голосний плач Міки. Клавдія Петровна, як опечена, схоплюється зі стільця й біжить туди. Я теж з тривогою спішу за нею.

Біля колиски, на приставленому до неї стільці стоїть Костя і знову винуватими, округлими очима дивиться на Клавдію.

— Що ти зробив йому?! Що ти зробив?..—з жахом кричить Клавдія Петровна.

Костя ще більше лякається й белькоче:

— Я нічого не зробив... Я тільки хотів поправити укривальце...

— Брешеш, поганий хлопче! Кажи, що ти зробив? Кажи, бо я тебе!..

Костя затуляє руками голову, як від ударів, і присідає на стільці. Клавдія Петровна кидається до Міки, який між іншим уже спить і не чує нічого.

Вона ще деякий час стоїть, нахилившись над ним, потім запинає колиску білим запиалом і, повернувшись до Кості, що скорчився на своєму стільці, грізним шепотом говорить:

— Як ти ще колинебудь посмієш тільки підійти до нього, тільки підійти... я тобі не знаю, що зроблю. Забирайся на кухню, там сиди! Геть!

Костя скоса, понуро й коротко, як наїжене звірятко, поглядає на матір, зсувається зі стільця й помалу йде до дверей. Біля порогу він вибухає риданням і вибігає, злісно й дуже грюкнувши дверима. Його ридання викликає в мені жаль, а грюкання дверима роздратування й тривогу. Хто його знає, що він почуває до Міки, цей хлопчина? Мабуть, ревнує до нього матір і ненавидить за те, що той одняв у нього її любов. А Клавдія ж не вміє добре ні пояснити, ні керувати його почуттями, тільки й знає, що кричати на нього або цілувати безглуздо.

Роздратування з Кості переходить на Клавдію, а тривога стає важкою, застиглою.

— Ах, паскудний хлопець! Це страх що за дитина! Скільки разів казала я йому: не смій підходити до колиски! Просто, хоч бить починай...

Я втримую себе, щоби не сказати їй чогонебудь гострого.

Ми переходимо знов у першу кімнату й деякий час мовчимо. Клавдія, видно, вже забула про цей маленький інцидент і думає про інше, знову хвилюючись. Але її хвилювання й весь притихлий, боязкий, трохи не понижений вигляд гидкі мені. От, вона вже й забула, вже заспокоїлась, питання вичерпане, вона думає тільки про себе. Скрізь і завсігди тільки за

себе, її все хвилює, сердить, радує настільки, наскільки торкається її. Як тільки відсунено причину, що зачіпає її безпосередньо, вона вже не думає, не реагує, заспокоюється. Передбачення, аналізу, здатності до висновків—ані крихти немає в неї.

Адже ясно, що між дітьми заводяться тяжкі, ненормальні, погрозливі відносини. Ясно, що треба зараз же, негайно поставитись до того уважно, розумно; треба щось робити, робити систематично, любовно, спокійно, не випускаючи ні на мить з уваги й не заспокоюючись. А вона вигнала Костю в кухню, аби Міка не плакав й не баламутив її сліпого, бурхливого, матиного чуття й на тім скінчила. Ну, на якого біса був цей жах? Що тут такого жахливого сталося?

— Можна задати тобі одно питання, Якове?— раптом боязким, насиченим хвилюванням голосом говорить Клавдія.

І ця її манера підходити здалека, не просто до мети, а несміло й ніби підповзаючи, теж дратує.

— Будь ласка, питай!

З усеї сили я намагаюсь говорити спокійно.

Вона мовчить. От мовчить і мовчатиме ще довго, потім трошки підповзе і знову замовкне.

— Ти не розсердишся? І не буде гидко?

— Чудна ти, Клавдіє! Звідки ж я знаю, про що ти будеш питати? Питай!

— Але ти не думай, що я... От ти вже розсердився.

— І не думаю! Ну, даю тобі слово, що не буду сердитись, питай що хоч! Тільки швидше!

Вона довго, мовчки хвилюється й, нарешті, тихо, убито кидає:

— Ти любиш когонебудь?

Так я й знав, що вона про це питає. Це зветься дружною. Вона, мовляв, ніяких надій не має.

На хвилю одначе мені стає шкода її: її вигляд такий напружено-притихлий, наготований до всього і все ж таки з якимсь сподіванням. Але момент дуже слушний, щоб у самім початку вияснити наші відносини. Власне, це те, що я повинен був сказати під час обговорення «умови». І я серйозно, твердо відповідаю:

— Так, люблю.

Клавдія не робить ні одного руху й ніщо в ній не міняється. Тільки її мовчання та непорушність тягнуться занадто довго.

— Вона дівчина?—хрипким шепотом каже вона вниз.

— Дівчина.

Знову велика павза.

— Ти женишся з нею?

— Женюся.

Вона кусає нижню губу, кусає довго, важко; голова помалу схиляється, немов ховаючи від мене лице.

— Швидко?—шепотом питає вона.

Тут мені не вистарчає духу сказати: «на цім тижні» і я легкодушно, своїм звичаєм, зриваюсь зі своєї твердості й кажу:

— Місяців через два.

Клавдія важко встає і, не кажучи ні слова, виходить у спальню, відвернувши від мене лице.

Я закурюю і, покашлюючи від важкого й досадливого почування, ходжу по кімнаті, натикаючись на стільці. За вікном без руху сизим димом стоїть туман, крізь який невиразно проступають обриси будинків і вікон.

Я не можу довше лишатись у цих тужно-вбогих, подібних до камер, кімнатках.

— Клавдіє Петровно!.. Я йду. Завтра прийду о шостій годині побалакати з сестрою. До побачення!

За дверима не чути нічого. Я відчиняю їх і бачу Клавдію: вона сидить на тому стільці, на якому стояв Костя, поклавши голову на бильце.

— До побачення, Клаво! Мені треба йти. Завтра я прийду о шостій.

Вона не ворушиться. Я, постоявши трохи, стараючись не стукати, прокрадаюсь тихо до своєї шуби.

На вулиці я довго, помалу йду пішки. Там, у тих кімнатках мені здавалось, що, як тільки я вийду з того дому, мені відразу стане легко і спокійно. Але неспокійне, тяжке чуття висить у мені, як цей туман. І я не можу схопити, що саме в ньому: незадоволення з себе, з Клавдії,—чи жаль, свідомість якоїсь вини, турбота за Міку.

Беру візника і їду до Шапочки. Але й вона, як це сонце, заткана туманом і я щулюсь змерзло.

Після тих кімнаток, після писклявої канапки, напухлих од вогкості міщанських шпалерів, здається мені кімната Шапочки розкішною й надзвичайно затишною.

Шапочка, намагаючись сховати замішання, хвилювання від чекання та інші почуття, хмуриться й одривчасто говорить:

— Ну, сідайте! Змерзли? Руки у вас, як лідячки. Чаю хочете?

І гостро, допитливо вона зиркає на мене, щось переносячи з одного місця на інше, й удаючи, що дуже занята.

Коли вона проходить повз мене, я ловлю її за руку й долонею притуляю до лица собі. І від цього відразу стає спокійно та тихо на душі. Тепла рука лежить на щоці.

— Моя Шапочко!

— Ну?—ніжно відповідає вона, стоячи наді мною й дивлячись мені в очі довгим, розуміючим поглядом. Потім другою рукою вона підіймає пасмо волосся, що впало мені на око, й обережно пригладжує. Це зворушує мене.

— Я був у Клавдії Петровни. Просто звідти.

Рука на моїй щоці робить рух, немов бажаючи погладити.

— Тяжко все це, Шапочко. Негарно. Погано.

Тепер мені хочеться жалітись і обвинувачувати когось.

— Через що?

— Не знаю... Так якось...

Я оповідаю про мої сьогоднішні відвідини, а Шапочка стоїть дуже непорушно і слухає. Чомусь мені не хочеться говорити їй багато про Міку та про свої почуття і я про це згадую коротко й мимохіть.

— Бідна!..—похмуро каже Шапочка й, визволивши руку, відходить від мене. На тому місці, де лежала рука, я відчуваю холодок. Шапочка сідає в фотель і скупчено хмуриє брови.

Мене раптом обхоплює обурення і злість. Я встаю й починаю швидко ходити по кімнаті, силкуючись опанувати собою. Але роздратованість і злість ростуть. Клавдія, здається мені, присмокталась до мене й мені хочеться струсити її, з огидою одшпурнути від себе.

— З якої речі?—зупиняюсь проти Шапочки, кажу я з непорозумінням. З якої речі?..

— Що «з якої речі»?

Я боюсь, що скажу щось зайве і, не відповівши, ходжу знову. Але від цього тільки з більшою силою роздратування рветься з мене:

— З якої речі я мушу про щось там думати, турбуватись, почувати себе до чогось обов'язаним? Хай сама відповідає за свої вчинки!

Шапочка мовчить і думає вперто.

— А ви не хочете відповідати за свої?—раптом тихо каже вона.

— Хочу! Готов відповідати. Але ж не за ті, які накинено мені, які обманом мене примушено зробити.

— А коли обману нема й вона сама жертва випадку? Через що ж вона повинна бути тою жертвою?

Я в душі визнаю рацію цього аргументу. Але від того, що визнаю, почуття зв'язку з Клавдією стає гострішим і мені хочеться увільнитись від нього. І через те я кажу:

— Вона взяла на себе відповідальність.

— Я не розумію, власне, що вас так хвилює в цьому всьому? Вона ж нічого не вимагає від вас!

Я й сам добре не знаю в чому річ. Знаю тільки, що щось непокоїть мене.

— Так, вона не вимагає. Але мене бере злість, хоча б за те, що я мушу брехати їй. А я не хочу брехати...

— Не брешіть!

— Значить, бути жорстоким без потреби. Від жалю ж я брехав. А ніякого жалю не хочу. Не хочу, щоби це каламутило, псувало наші з вами відносини.

Шапочка здивовано підводить брови.

— Чим же наші відносини можуть бути попсовані? Хіба я подала вам якийнебудь привід до цього? Чи ви в собі помічаєте якунебудь зміну?

— Хоча б уже тим псуються, що ми мусимо відкладати наше спільне життя, поки якось там не улаштується з нею. Я розумію, це треба. Але мене це злостить.

Кажучи це, я відчуваю, що брешу, що не в цьому річ, а в чому саме, я все ж таки не розумію.

— Ну, добре...—якось несміло каже Шапочка й широко, по-дитячому розплющує очі.—Коли вам це тяжко, я згоджуюсь і так...

— Ні-ні, я не хочу! Це буде не те. Я мушу спочатку покінчити з тим. Я так не можу... Простіть, Галю, все це дурниці! Нічого, власне, страшного нема, я просто трохи знервувався і... голодний. Я зранку нічого не їв. Причина дуже проста й поважна.

— Правда? Ви не їли?—заклопотано підводиться Шапочка.—Ну, ходіть! Я погодую вас.

— Зараз! Тільки ви не звертайте уваги на мої слова! Добре? І скажіть мені, тільки щиро скажіть, одверто: ваше відношення до мене не попсувалось цією історією? Скажіть тепер же, в самім початку, сама собі й мені.

Шапочка дивиться в землю й мовчить.

Я чекаю з тривогою.

— Мені було боляче...—нарешті тихо й рівно промовляє Шапочка.

— Через що саме.?

— Не знаю. Так, загалом. Це бруднить... І ще якось... Не знаю. Але тепер менше. Я багато думала і...

Вона зупиняється.

— І?..

— І тепер легше. Але все це треба вияснити добре,—раптом сердито додає вона й дивиться мені в очі.

— Що ж, власне, вияснити, Шапочко?

— Не знаю, але я так не можу. Ну, ходім! Я погодую вас.

В їдальні нема нікого. Всі пішли з дому. Шапочка сама приносить мені з кухні поїсти, опікується мною з зворушливою дитячою серйозністю, заклопотанням і чогось часто червоніє. Я догадуюсь чого: мабуть їй, як і мені, уявляється, що вона вже моя жона, що вже живе зі мною.

Нам стає весело. Але ми занадто охоче й поспішно віддаємось цьому настроєві. Як тільки Шапочка простягає руку, щоби взяти від мене тарілку, я вимагаю викупу: цілую цю руку, а потім шепочу тихо-тихо:

— Моя? Моя?..

Шапочка витягає трубочкою губи і прижмурює очі.

Декілька разів чути дзвінки то Марії Пилипівни, то хлопців, але ми не виходимо до них.

— Потім от що,—несподівано, відразу міняючи тему, говорить Шапочка:—Ви не женіть Клавдію Петровну! І не брешіть! Скажіть, що через... ну, через скільки?

Я догадуюсь про що вона каже, але все ж таки питаю:

— Що «через скільки»?

— Ну, через скільки ми будемо жити разом?

— Я сказав їй, що через два місяці. Але ж це неможливо. Я скажу через... два тижні. Цього досить! Правда?

— Добре! Але тільки не брешіть!

— Ні, Шапочко, не буду. Я буду хорошим. А ви мені допоможіть! Так?

Шапочка задумливо гладить мою руку.

Цєї ночі довго, без сну я лежу в постелі й думаю. Нарешті, легка дрімота, як Клавдин голубий серпанок, потрохи обвиває мій мозок. От несподівано й виразно, зовсім-зовсім так, як у дитинстві, пахне старою половою між скирдами, нагрітими сонцем. Я хочу схопити і придержати це почування, але замість його я зсуваюсь кудись помалу й не можу зупинитись. І вмить я бачу рожеве, маленьке тільце, важно, серйозно стиснені вустоньки й нижню губку, що зайшла під верхню. Спалахує гаряче вдячна ніжність і потім все гасне.

Шапочка ходить до мене майже щодня. Моя дівчинка ласкава й сердита, з пустотливими губами. Вона тепер буває часом серйозна, мовчазна.

Від Клавдії я просту додому. Там уже сидить у фотелі Шапочка з еспанським підручником. Бідний еспанський підручник! Вона мене ні про що не питає, але я сам розповідаю їй про Клавдію, її сестру, про Костю і трошки про Міку. Менш усього про Міку. Що можна розказати про нього? Він похитує собі голівкою з темним волоссячком, коли сидить на руках, або коливає ніжками, ручками в усі боки, лежачи в колисці. Клавдія й Ольга запевняють, що він уже почав усміхатись, але я цього ще не бачив ні разу.

Я не хочу казати Шапочці про те, що Костя не перестає виявляти велику й перебільшено-ніжну увагу до малого і як це дратує мене. Це дрібне чуття й мені не хочеться бути смішним в очах Шапочки. Та хай собі, це Клавдина справа, а не моя! От вони переберуться на іншу квартиру. Костя й Ольга матимуть свою кімнату і він не буде цілими днями сидіти біля Міки.

Ольга Петровна подобається Шапочці. Особливо їй вабить у ній те, що Ольга так любить маленького й уважає його трохи не за свого сина. І мені це подобається, але часом дратує так само, як і ніжність Кості.

І чогось я раз-у-раз іду від них у якомусь невиразному, незадоволеному й роздратованому настрою. Вони мені більше ніяких сцен не учиняють та й сиджу я в них не більше години, а коли приходжу додому, то почуваю чудну втому, досаду, неспокійну порожнечу. Чи я забув щось десь, чи зробив комусь паскудство, чи мені зроблено паскудство?

І тільки з Шапочкою зникає цей настрій, але часто хочеться жалітись їй на щось. І я жаліюсь на те, що дурна ощадність Ольги примушує нас одкладати переїзд Шапочки до мене,—Ольга ні за що не хоче покинути гроші за квартиру й на пре-

велику силу згодились уступити один тиждень. Хочеться навіть на жалість Шапочки жалітись. Що, справді, за сентиментальність така?! Через що треба спочатку улаштувати якось там Клавдію, а потім уже себе? І через що я мушу давати Клавдії звідомлення, як живу: сам чи з кимнебудь?

А тут ще унадився ходити Панас Павлович. Дома він не може працювати, бо Варвара Федоровна не перестає «вияснити відносини». Перше він міг ходити вечорами працювати до Шури. Але з Шурою тепер у них натягнені, непевні і, видно, досить болючі відносини. Він доклано мені не розповідає, але з деяких його іронічно-сумних уваг, я виводжу, що Шура твердо іде по взятому напрямку. Хоча дивує мене, через що вона так довго марудиться з тими своїми прихильниками й чому, нарешті, не вибере якогось.

Ще два тижні до переїзду Клавдії. Кватиру вже майже нанято. Ольга щодня їздить на Поділ і купує там уживані меблі, що мають украшати нове помешкання. Куплені речі лишаються у торговців, потім усе в один день перевезеться на місце.

Вразливість і чесність у цієї африканки зворушливі й дратуючі. Вона не вважає за можливе брати від мене більше того, що, на її думку, потрібне для Клавдії й для Міки. На її думку...

Власне, ця муринка займає щодо Клавдії й дитини моє місце, місце голови родини. Я ж почуваю себе якимсь дурним, непотрібним додатком, позбавленим усякого голосу в їхньому житті.

Шапочка, здається, розуміє моє становище й почасти мучиться за мене. Часом вона ніби хоче спитати мене: «Навіщо ти ходиш туди? Хіба це необхідно?» І не питає тільки через те, щоб не образити Клавдію й не робити на мене ніякої пресії. Але коли б і спитала, то я не знав би, що відповісти їй. Через що ходжу?

Не через те ж, що вважаю себе обов'язаним ходити!
І не для Клавдії ж!

Нарешті Шапочка питає:

— Вас утомлюють ці відвідини?

— Втомлюють трохи... Не то втомлюють, а якось... пригнічують, чи що. Я хочу, щоби це скінчилось швидше.

— Хіба ваші відвідини помагають цьому?

— Мені так здається, принаймні. І потім я хочу в'яснити, нарешті, в яких відносинах ми будемо. Мені дуже не подобається це замовчування ними... А втім, я не знаю нічого. Яке мені діло? Я знаю тільки, що дитині буде погано, от і все. Вони хороші жінки, але вони зроблять з дитини якенебудь дрантя себелюбне й нікчемне.

— Через що?

— Через те, що крім звірячих почувань у них нема нічого. Вони дрижать над нею, лижуть її, цілий день вовтузяться, а в дійсності вовтузяться для себе, а не для неї. Вона так само вовтузилась і трусилась над Костею, а тепер він занехаяний, якийсь парій. З'явиться нова дитина, вона цю закине й буде над новою труситись. І тільки труситись, лизати, обнюхувати, стогнати, ричати, чорт би її взяв! Самиця та й годі! І ще ця муринка. Нічого їй не зробиться, мовляв, як вона поживе ще з тиждень у цій квартирі!

Мене вже пече роздратування. Я чую, що щось не так у моїх словах, але від цього я дратуюсь ще дужче й кажу знову про це саме, намагаючись переконати самого себе.

— Наприклад, Костя. Вчора приходжу до них: там плач, вереск, ойкання, жах на лицах; дитина захлистується від плачу; Костя сидить у кутку за стільцем і злісно блискотить очима. В чому річ? Виявляється, Костя взяв фотографічну картку свого

батька й почав тикати її в лице Міці. І якось вдряпнув його тою рямкою. Ну, розуміється, жах, стогін гніву, обурення. «Геть поганий хлопче! Присягаюсь тобі» і т. д. А через що, навіщо він тикав ту картку в лице дитині,—ніякісінького інтересу. «Пустощі, шибеник, попсованість паскудного хлопця». От традиційне, найлегше, заспокоююче пояснення. І тільки, коли я настояв, удалось вияснити, що Костя хотів дати Міці поцілувати свого тата. І знову ніякого аналізу, ніякого розуміння й ніякого бажання зрозуміти. Ага, поцілувати,—дурощі! І заспокоїлась. А тут же, може, ціла трагедія дитячої душі? Може, підносячи цю картку для поцілування, Костя хотів примиритися з існуванням Міки, хотів зв'язати себе і його в одно ціле; може, тут була довга боротьба з собою, великодушність, бажання щось зрозуміти, рішити? І раптом за це шарпають його, лають, шпурляють у куток, стогнуть, ойкають. Що повинен почувати Костя до Міки? Що?

Шапочка мовчить і з-під лоба, суворо, загадково дивиться на мене. А я вже не можу втримати себе, мені хочеться говорити, говорити,—так мені немов легше трохи.

— Або ж така річ. Костя дуже зайнятий тепер питанням про свого тата. Раз-у-раз цілує його фотографію, пристає з розпитуваннями,—силкується, очевидячки, зайняти якусь позицію в світі, визначити себе. Що ж на це Клавдія? Лає його батька при Кості, дратується від чіплянь Кості, плаче, жалується на його тата і клопочеться тільки про те, щоби швидше відсунути те, що турбує її. Тикає йому в руку шоколядку або п'ятака й заспокоюється. Але хіба Костя заспокоїться від шоколядки? Йому треба знати, де його тато, через що у всіх є тато, навіть у такого малого, як Міка, а в нього немає. Через що мама лає його тата? Як можна лаяти ту істоту,

до якої він почуває таку побожність? Усі ці питання мучать його. І через що якийсь там Міка? Чого для Міки все, а він занедбаний? А підросте Міка буде та сама історія. Так само той буде питати і замість відповіді будуть образи і йому, і його татові, і всьому найдорожчому для нього. А їй байдуже. Як дерево, що випускає з себе листя й більш нічого не хоче знати про те листя,

Шапочка сидить з тим самим виглядом. Потім, коли я вже мовчу, підводиться, пильно-пильно дивиться на мене, далі зразу закидає руки за голову й каже:

— Т-так-так!

І весь тот вечір в її очах уперта задума.

А другого дня знову сцена з Костею. Він десь добув (у сусідської дівчинки, каже) маленького, мідного хрестика, весь час цілує його, христиться перед ним і щось шепоче.

Клавдія вражено, широко дивиться на мене й швидко-швидко оповідає про це, перестрибуючи з одної думки на другу.

В колисці летить Міка і, задравши ніжки, робить ручками поривчасті рухи. Костя усміхається й удає, що він цілував хрестика в жарт.

— Господи! Та я ж не вчила його молитись!— жахається Клавдія, немов виправдуючись переді мною.

І мимоволі мені жаль їх усіх. А найбільше мені жаль цього крихотного тільця в колисці, яке ще не чує нічого й не розуміє.

Клавдія, нарешті, бере Костю за руку й веде його в кухню мити йому рота й лице,—мотузочок, на якому висів хрестик, весь був у гнидах. Я лишаюсь сам з Мікою. Він лежить мовчки і, немов виконуючи

якусь роботу, ретельно вимахує ручками. У мене дурновате чуття, що тепер, коли ми наодинці, він уважно подивиться на мене й пізнає. Але Міка водить очима, не помічаючи мене. Рухи безпомічні, — ні волі в них, ні думки, як листя на дереві гойдаються від вітру.

І раптом я чую, що ніколи не зможу піти від нього, що він мій до самої моєї смерті, що де б і з ким би я не жив, він завжди буде в мене. І Клавдія буде моєю, і Костя, і Ольга, і все їхнє життя. Хочу я цього, чи не хочу, але ніколи вони вже не можуть бути чужими, байдужими мені.

Від цієї раптової свідомості мені стає моторошно, страшно, як людині, що симулюючи божевілля, відчуває, що дійсно божеволіє й що ніколи його не випустять із лікарні.

Я хутко прощаюсь і виходжу поспішно?

На дворі мороз. Зеленими кристальними іскрами блищить сніг. Сухо риплять і вищать санки. Ліхтарі світять яскраво, легко.

Мені хочеться руху, швидкої їзди, свисту вітру в ушах. Я беру «ліхача» й велю якомога швидше їхати в напрямі Лаври. Вуха горять, мороз і вітер, як бритвою шкрябають щоки, зривом миготять стрічні санки. Але моторошне, гнітюче чуття не проходить. І мені здається, що воно стоїть позаду в мене в санках і холодно дихає мені в шию.

— Назад, звозчик! На Хрещатик! Швидше! На весь дух!

Серед світла, дзвінків трамваїв, чорної, рухливої маси тіл на тротуарах мені легше.

Зрештою, все це дурниця. З якої речі? Моє сумління чисте. Я робив і роблю все, що можу. Навіть Шапочка не може осудити мене. Найбільш вибагливий мораліст не може вимагати від мене більше. Чого ж мені?

Але, як тільки я починаю думати про це, так зараз же, невідомо через що, я чую знову страх і відчай. І що більше думаю, що більше справедливих аргументів привожу, то виразніше я відчуваю, що я брешу й що я не маю рації. Не логікою, не сумлінням не маю рації, а чимсь іншим, що не потребує, очевидно, ні логіки, ні сумління, ні моєї волі. І я знаю, що не вважаючи на всю чистоту, і логіку, і сумління, я ніколи не буду чужий до цієї маленької, нетямущої істоти з хисткими ручками. І коли так, то звідси йде вже інша логіка, йде розвиток її в мені самому, неодхильний, неминучий, як неминуче мусить текти вода з високого місця на низьке. І через те ніколи Клавдія не може бути мені чужою; до самої смерті я буду зв'язаний з нею. От що!

І вона сама це, здається, відчуває, відчуває якимсь іншим способом, ніж звичайні почуття. Тим то й ця животна, пришикла, хитра покірність, це вичікування чогось, це купання при мені Міки, ця відсутність найменшого дивування з моїх безцільних одвідин. От воно, справжнє розуміння! О, вона знає, до чого воно йде!

В мені потрохи, як у воді, що починає кипіти, з'являються бульбашки гніву. Гей, Клавдіє, бережись! Погану гру граєш!

— Звожчик! До вокзалу!

Ми женемо в гору по Бібіковському Бульвару.

Широкий, у витких складках, зад ліхача-візника сидить твердо й упевнено. Мені чогось приємно дивитись на нього.

«Та що ж це таке?»...—раптом з непорозумінням я питаю сам себе.—«Та не хочу я цього! Не приймаю, не скорюсь! От, не скорюсь та й годі!»

— Звожчик! Назад! Так-так, назад!

У мене, мабуть, сидить Шапочка. Сидить і чекає. Вона теж угадує! Вона теж розуміє. Ні, сліпим

силам я не скорюсь! Тепер це вияснено. Тепер мені нема чого ходити туди. Я вільний, я чистий.

Шапочка в мене. Я підходжу до неї, обнімаю й міцно, радісно цілую її. Ніколи після першого поцілунку я цього не робив. Шапочка, вся зашарівшись, вся спалахнувши назустріч моїй радості, не протестує, не противиться, але й не відповідає. Вона тільки спішить угадати, зрозуміти мою радість.

Я, як можу, виясняю їй. І їй, і самому собі. Вона слухає уважно, наївно розплющивши очі. Коли їй щось дуже захоплює, цей наївний вираз раз-у-раз спливає їй на лице. Милый, гарний такий вираз!

— Так, Шапочко: так от у чому вся річ! Треба було привести себе «до одного знаменателя», як каже Панас Павлович...

Але не встигає Шапочка щось сказати мені, як у кабінет увіходить сам Панас Павлович, у шубі, шапці, з бурульками на вусах, у калошах. Він простує до канапи, сідає і якимсь змерзлим, тоненьким голоском говорить:

— Я вбив мою жінку...

І скидає спітніле пенсне, яке починає зараз же розглядати, крутячи його тремтячими пальцями. Шапочка сильно хапає мене за руку й тисне так, що мені стає боляче, а сама поширеними очима, які малюють у кінематографічних героїнь, дивиться на Панаса Павловича.

— Яку жінку? Що вам таке, Панасе Павловичу?

— Я вбив мою жінку...

Він, мабуть, весь час повторює про себе цю фразу й більш нічого не може вимовити тепер. Потім він встає й іде до передпокою. Тоді Шапочка наганяє його, повертає назад і всадовлює його на канапу.

— Не треба, Панасе Павловичу! Сядьте сюди!

— Та як це трапилось?—через щось пошепки питаю я.

— Ні, пустіть!—жалібно, напів божевільно скрикує він і знову рветься до дверей. Ми злякано тримаємо його.

Добитись чогонебудь од Панаса Павловича нема ніякої можливості: він не чує, не розуміє питань, усе рветься кудись. У нього лице мокре, жалюгідне; на блідому переніссі фіолетова смужка від пенсне; очі блукаючі, слізливі.

— Ідьте туди!—шепоче мені Шапочка.—Нічого, ідьте! Я не пущу його. Скажіть Миколі, щоби замкнув за вами двері на сходи!

Хвилини через двадцять я під'їжджаю до дому Панаса Павловича. Ні юрби, ні поліцаїв нема. Значить, це трапилось уже давно й він десь блукав. На сходах теж нікого. На мій дзвінок двері відчиняються майже моментально, ніби хтось стояв у сінях і чекав на мене.

Переді мною Галя. Вона дивиться на мене вгору, здивовано. Ми обоє мовчимо.

— Вам кого?—питає вона нарешті.

— Тут... щонебудь трапилось?

В цей час з'являється Варвара Федоровна, випростована, з довгим величним обличчям. Я непорозуміло витріщаюсь на неї, забувши навіть привітатись.

— Що тут, Галю?—рівним тихим голосом звертається вона до дочки, немов не помічаючи мене.

— Я не знаю...—розгублено каже Галя.

— Простіть, Варваро Федоровно! Тут, очевидячки, якесь непорозуміння. Я боюсь, що Панас Павлович хворий. Він тількищо прийшов до мене й заявив, що...

Я зупиняюсь, не відважуючись далі говорити при Галі. Але Варвара Федоровна спокійно й незвично для неї стомлено каже:

— Так, він стріляв у мене. Він, мабуть, подумав, що вбив мене, бо я, відсахнувшись, спіткнулась на стілець і впала. Він у вас?

— У мене.

— Скажіть йому, що я навіть не ранена. Окрім того, коли ваша ласка, попрохайте його прийти додому, мені треба побалакати з ним. Скажіть, що я постараюсь не хвилювати його цією розмовою й що ця розмова буде останньою. Він давно у вас?

— Ні, тількищо...

— Він не був у поліції?

— Здається, ні. Так,—звичайно, ні. Інакше його б задержали там. Хіба це сталось тількищо?

— Це було коло дванадцятої. Ви скажете йому?

— Неодмінно! Неодмінно скажу!

Варвара Федоровна має такий вигляд, що я вклоняюсь їй низько, поштиво й виходжу.

Коли Панас Павлович, нарешті, розуміє, що ми з Шапочкою силкуємося вияснити йому ситуацію, він страшенно, болюче червоніє і, не слухаючи нас далі, вибігає в передпокій. Йому так соромно, що я вже мовчу, відмикаю двері й випускаю його.

— От так дурна й тяжка історія!—кажу я, вертаючись у кабінет.

— Наче якийсь кошмар приснився...—сердито говорить Шапочка.—Але ж він усе ж таки хотів убити її, Якове?

— Так, як видно...

— І дурний: не радіє, що так вийшло, а соромиться.

— Тепер може вже й радіє.

— Їй-богу, як кошмар. Приснилось і вже немає. От тепер я почуваю, як трусяться ноги. Ну-ну!

Вона стомлено сідає, потім лягає на канапу й заплющує очі.

А я ходжу по хаті, стараючись ступати тільки по килиму, й хочу вернути ту радість, яку так нагло перервав Панас Павлович. Але радості немає. Я удаю, що дуже збентежений історією з Панаєм Павловичем, і Шапочка не дивується моїй мовчазності.

Вранці Варвара Федоровна по телефону запрошує мене прийти до неї о четвертій годині поподудні в дуже важній справі, яка торкається Панає Павловича, її і їхніх дітей. В її голосі вчуваються ті самі нотки втоми й чудного спокою, що й учора. Я обіцяю.

Очевидячки, вияснення при свідках, установа нової конституції. Я—свідок з боку чоловіка, а з її боку буде хтонебудь з її приятелів.

Бажаючи бути офіційно точним, я вхожу рівно о четвертій у їхній передпокій. На порозі вітальні зустрічає мене Варвара Федоровна. Вона в чорній, глухій сукні, з довгим золотим ланцюжком на всі груди. Вітаючись з нею, я помічаю, що її губи сьогодні не нафарбовані та що колір її лиця недужий, у жовтих плямах. Однак вона тримається так само рівно, велично і її великі, пукаті очі дивляться на мене спокійно та холодно.

З великим здивуванням я застаю в вітальні Олександру Михайлівну. Вона стоїть біля роялю й удає, що уважно розглядає якусь фотографію, тримаючи її обома руками близько коло самого лиця. Зачіска в неї нова, дуже молодить її. Вона одягнена, як в останній час, модно й підкреслено чепурно. Мені це кидається в очі, не вважаючи на надзвичайність ситуації. Кидається в очі також (особливо після обличчя Варвари Федоровни) її краса, благородна та строга.

Тут же й Панас Павлович, серйозний, внутрішньо схвилюваний, у сюртуці, з гладенько зачісаною ша-

почкою волосся, знову з ніжним рум'янцем на чисто виголених щоках. Він, не дивлячись мені в очі, мовчки й урочисто потискує мені руку. Так само без усмішки вітається й Олександра Михайлівна. Я мимохіть заражаюсь їхнім настроєм і мені навіть ніяково, що я не в сюртуці. Вражіння таке, ніби ми зійшлись на читання заповіту.

Ім усім, видно, відомо, що має статись. Варвара Федоровна запрошує всіх сідати й перша сідає в фотель біля круглого столу. Я з цього роблю висновок, що вони більш не ждуть нікого.

По деякім, досить тяжкім, мовчанні Варвара Федоровна починає безстрашним, тихим голосом:

— Я прохала б, панове, не дивитись на це зібрання, як на комедію. Я признаю, що все можна було б улаштувати простіше. Але, на мою гадку, шлюб є настільки поважний акт у житті людей, що утворення чи розв'язання його має робитися з повною серйозністю.

Вона бере в руку біля самої шиї ланцюжок і по-малу проводить його вниз до самого пояса. Ми мовчимо. Варвара Федоровна приплющує очі, потім знову розплющує їх і тим же тоном каже далі:

— Вам усім відомо, що сталося учора між мною й моїм... чоловіком, Панасом Павловичем. Я вірю, що в його вчинкові не було обдуманности наміру; це було зроблено в стані крайнього піднесення. І все ж таки це примусило мене подивитись на деякі речі з такого погляду, з якого я не дивилась раніше. І це примусило... і я побачила, що ми повинні розв'язати наш шлюб. Я запросила вас сюди, щоби поставити умовини, чи то пак, разом виробити умовини, на яких ми можемо... як личить порядним людям, розійтись. Коли дозволите, я висловлю свої бажання.

Панас Павлович щось бурмотить і неспокійно ворушиться. Олександра Михайлівна сидить рівно, потупивши очі, щіпаючи пальцями кінчик хустки.

— Я насамперед хотіла б, щоби та влада, яка нас поєднала колись, щоби вона ж і санкціонувала наше розстання. Себто, щоби був формальний, законний розвід. Згоджуючись віддати нашого сина Дмитрія батькові, я хотіла б, щоби він жив у законній родині. Себто, щоби мій бувший чоловік, Панас Павлович, не вступав ні з ким ні в яке незаконне співжиття.

Ні Панас Павлович, ні Олександра Михайлівна ні одним ухом не виявляють своїх почувань. Значить, їм і це відомо.

— Далі. Вину за розвід повинен узяти на себе Панас Павлович і нести всі наслідки її, установлені законом. Мені має бути дано право бачити мого сина в кожний час і брати його до себе на три місяці щороку. І, нарешті, з матеріяльного боку покинена родина повинна бути забезпечена половиною засобів, що має колишній голова сем'ї до свого розпорядження. Отце мої бажання...

Вона замовкає й дивиться гросто перед себе.

Олександра Михайлівна перестає щіпати хустку й сидить зовсім непорушно, не підводячи очей. Я зиркаю на Панаса Павловича. Він якось одразу скидається, зміркувавши мабуть, що за ним слово, й похапцем мимрить:

— Я приймаю усі умовини. Себто, я цілком згоджуюся й охоче... приєднуюсь... І думаю, що... Коли хтонебудь бажає внести на розгляд, то... Що до мене, то я приймаю всі... бажання й обіцяю виконати їх.

Після цього Варвара Федоровна підводиться і, стоячи, каже:

— З цієї хвилини я вважаю і прошу всіх вважати наш шлюб розв'язаним. Ви, Панасе Павловичу, будьте ласкаві сповістити мене по змозі швидше про ваші найближчі наміри. Особисто чи через довірену особу—мені байдуже.

Вона мовчки вклоняється всім нам і, не хапаючись, рівно й строго виходить з кімнати.

Лице Панаса Павловича горить і очі, як звичайно, дуже кліпають. Олександра Михайлівна стоїть, тримаючись за спинку свого стільця, і так само дивиться вниз.

— Якове Васильовичу,—звертається до мене тим же офіційним голосом Панас Павлович—сподіваюсь, що ви не відмовитесь узяти на себе ведення цієї справи.

— Я до ваших послуг, Панасе Павловичу!— відповідаю в тон йому.

Далі, почувавши, що з пошани до Варвари Федоровни не треба порушувати поважного настрою приватною розмовою чи хоч би усмішкою, я зараз же прощаюсь і виходжу.

І до такої міри я загіпнотизований цією сценою, що навіть, сидячи на бричці, деякий час заховаю строгую, врочисту поважність на лиці. І тільки проїхавши кварталів зо двоє, питаюся сам себе: Що ж це було: комедія, бажання з честю вийти з тяжкого становища, чи що інше? І рішаю, що може бути і те, і друге, і все разом. Але в кожному разі, зовсім добре для Панаса Павловича. Несподівано добре. Як-не-як, а в цієї жінки багато сили, розуму й певного благородства. Головне, розуму. Вона зрозуміла, нарешті, що далі йти в цьому напрямі не можна. Значить, навіть з такою жінкою при певних умовах можна погодитися.

Гей, а чому б мені не спробувати так само погодитися з Клавдією? Коли їй так само добре дати

зрозуміти становище, вона так само мусить згодитись. Вона мусить зрозуміти, що я не можу лишити в неї свою дитину. А також не можу вирвати з себе те, що більше за мене, що не надається ніяким потугам розуму та волі. Жити з нею, бути її чоловіком я теж не можу, це теж більше за мене. Коли ж зроблю над собою таке насильство, то це нам усім скалічить життя.

Так, вона згодиться!

Але що ближче я наближаюсь до дому Клавдії, моя певність слабшає, аргументи видаються непереконуючими, блідими.

Коли ж я роздягаюсь у їхньому крихотному коридорчику й на мене шугає запахом нафтяної лямпочки, мила, пелюшок і нагрітої вогкості; коли я дивлюсь на палаючі щоки Клавдії, що стоїть біля мене з засуканими рукавами та знайомим вогким блиском очей з-під пенсне, я почуваю, що нема ніякої надії й що Клавдія—не Варвара.

— Ми не сподівались, що ти прийдеш так рано, й купаємо Міку,—каже вона соромливо-радісним голосом, який буває раз-у-раз, як вона купає Міку.

— Я не на довго. Не буду перешкоджати...

— Що значить? Ти нам не перешкоджаєш.

Мене сьогодні ріже її «ти», а палаючі щоки викликають легку огиду.

— Олю! Яків Васильович прийшов!—навіщось оповіщає вона, ніби та не чує сама.

— Хочеш подивитися на купання? Ти ж любиш! Тільки зігрійся, ти з морозу! Олю, а я поставила чайник на плиту. Я зараз засвітю тут лампу. Господи, ніколи нема сірників на місці! Швидше б уже звідси, я страшенно скучила за електрикою. Хочеш зараз чаю, чи потім?

— Дякую, мені не хочеться чаю.

— Що значить? Ти ж любиш по обіді.

Я не відповідаю нічого. Мене страшенно дратує оце її «що значить» і посилення на те, що я люблю, а також її радість і оживлення від мого приходу.

— Клаво, швидше!—чується голос Ольги.

— Ну, ходім; ти вже зігрівся!

Посеред кімнати на двох стільцях стоїть маленька з сірої бляхи ванночка. Навколо на підлозі ринки, горшки з водою, мильниця. На стільцях і на ліжках пелюшки, віхтики, мочалки, губки. Пахне, як у лазні, і так душно, парно, що мені зразу хочеться скинути піджак.

На ліжку сидить Костя, підобравши ноги по-турецьки. Ольга Петровна, підтримуючи одною рукою під спинку помаранчеве тільце з м'якими, округлими грудьми, другою набирає губкою води й витискає її на Міку. Він заплющує очі, коли вода ллється йому на головку, й потім знову розплющує їх байдуже. Личко в нього зовсім червоне, в якихось плямочках, безпричасне до того, що діється навкруги. Зате смугляве, добре лице Ольги Петровни виявляє таке раювання, неначе вона сама сидить у ванні. На носі й на підборідді в неї крапельки води; товсті, червоні губи весь час розтягаються усмішкою, а очей зовсім не видно в неї, тільки дві смужки, ніби натушовані.

— Подивись, Яша, як він любить купатись! Ніколи не плаче. Ти знаєш, їй-богу, він розуміє! Ти дивись, як він заплющує очі! Олюсю, дай мені, а сама наготов простиральце! Ну, годі! Пустити!

— Ага, ревнуєш? Ревнуєш?—зі сміхом говорить Ольга Петровна, витискаючи з губки воду. Потім обережно вона передає тільце, що бовтається в воді, в підставлені руки Клавдії й одходить до мене.

— Добридень, Якове Васильовичу! Вибачте, руки мокрі, не подаю! Мороз великий? Зараз чай будемо пити. Клаво, його час виймати, щоби не перекупать.

Але Клавдія не чує. Вона ніби присосалась руками, очима, всіма почуваннями до тільця й уже ніщо зі зверхнього світу не доходить до неї. Її губи, подібні до губ Ольги Петровни, щось шепочуть; щоки палають. Вони обидві ревнують Міку одна до одної.

— Я потихеньку виходжу в сусідню кімнату, курю й чекаю кінця купання. Мені через щось увесь час пригадується один мій родич, який раз-у-раз сам купав дітей. Мене завсігди вражав якийсь чулий, хижий вираз його радісного лиця.

Я вже твердо знаю, що з моєї розмови не вийде нічого. І все ж таки, коли Клавдія, нарешті, приходить до мене, я прохаю її щільніше зачинити двері до спальні й дати мені декілька хвилин для серйозної й важкої балачки. Клавдія зараз же лякається й насторожується.

Я спокійно, силкуючись говорити сердешно, спочатку викладаю їй самі аргументи, не хотючи відразу лякати вимогою. Хай сама зробить необхідний висновок. Але, коли переходжу до того, що не можу лишити у неї свого сина й пояснюю через що, вона зразу випростовується, немов наготувавшись боронитись. І я бачу, що вона вже слухає мене не розумом, не логікою, а тільки почуваннями, й усі її реакції будуть тепер тільки від цих почувань. Вона починає догадуватись, що в неї хотять одняти те тільце, яке давало їй щойно таке звіряче раювання. І вона вже не чує й не розуміє ніяких аргументів.

— Що значить?—з жахом шепоче вона.—Що ти хочеш сказати?

— Почекай, Клаво, ти спочатку вислухай! до кінця, об'єктивно, спокійно!..

— Господи! Ти збожеволів!..

— Та почекай же, ради бога! Ти вислухай усе, зрозумій, стань у моє становище, а тоді вже...

— Ні, це... це... Так ти хочеш, щоб я тобі віддала Міку? Так?

— Я хочу, щоби ти спочатку зрозуміла, що я кажу тобі...

— О, я чудесно розумію! Чудесно. О-о! Ти не хочеш мати зі мною дітей, бо я недостойна цього; ти не можеш лишити в моїх руках свою дитину, бо я недостойна цього. О, я це давно добре розумію! Але ти ще хочеш відняти дитину? Так? Але ти перше всього повинен убити мене. Що ж, убивай, убивай, проклятий! Убивай!

Вона схоплюється, випростовується, немов би готуючись грудьми зустріти мій ніж. Такої люті й ненависти я ніколи не сподівався побачити в ній. Вони мене дивують і викликають щось відповідне.

— Не хвилюйся, Клавдіє, й не кричи!.. Я з тобою говорю по-приятельськи, а ти...

— О, по-приятельськи! О, ти приятель! Я це бачу. Ти хочеш узяти в матері дитину й оддати своїй любовниці, якійсь...

— Клавдіє!..

Я теж схоплююсь і ступаю до неї. Я почуваю, як мої очі горять і мускули в руках скорочуються судорожно.

В спальні чується пронизуватий плач Кості й шикання Ольги Петровни. Клавдію немов підхоплює цей плач, вона вибухає риданням, біжить до стінки й починає битись об неї головою. Влітає Ольга і, обнявши її за плечі, відтягає її від стіни. За Ольгою вбігає Костя й з вереском кидається на мене. Схопивши мене за ноги, він кусає їх, хрипить, вищить. Я силкуюсь оддерти його руками, кручусь по хаті. Клавдія серед ридання кричить щось і рветься до

нас, чи мені на поміч, чи Кості. Ольга з викривленим смугляво-сірим лицем метушиться між нами.

Мені, нарешті, вдається струснути з ноги Костю і, одшпурнувши його в куток, вибігти в коридор. За мною несеться істеричний крик Клавдії, плач Кості, грюкіт стільців.

Я довго не можу очутитись і весь час стискаю кулаки з такою силою, що ние в пучках. Під'їжджаючи до свого дому, я починаю почувати біль вище колін. Намацую рукою й нахожу прокусане, мокре від слини місце на штанах і біль у нозі.

Шапочка лякається, бачачи мене. Я сяк-так переказую їй усю сцену. І знову відчуваю, як палюча хвиля люті, спазмами стискує моє горло. Я йду в ванну й підставляю голову під холодний душ. Шапочка стоїть тут же з рушником у руках і помагає мені витерти голову.

Потім ми сидимо в їдальні й удаємо, що обідаємо. Шапочка уважно й турботно поглядає на мене. По обіді я лягаю на канапу в кабінеті, а Шапочка з якоюсь книжкою сідає біля мене в фотелі. Ми не балакаємо. Вона прикидається, що читає, а я, не прикидаючись, лежу й думаю все про те саме.

Нарешті Шапочка не витримує й ласкаво-сердито говорить:

— Ну, годі про це думати! Вона не хоче, не може віддати кудись свою дитину. Це так природно й зрозуміло. Треба примиритись з цим і дати їй спокій.

— Не можу! Не можу з цим примиритись!

— Ну, що ж ви можете зробити? Що?

— Не знаю. Але я мушу щонебудь зробити. Мушу! Ви кажете дати їй спокій? Але ж вона... Вона... Вона почне користуватись своєю владою, почне ставити всякі умовини, робити сцени. Вона зіпсує нам життя. Мені треба якось параліжувати цю владу. Най-

краще, звичайно, це перестати почувати зв'язок з дитиною. Нема її для мене, роби з нею що хочеш, мені плювати! Тоді влади не може бути. Але що ж я зроблю, коли я ідіот, ганчірка, баба, паршивець! Тиждень подержусь, а з якогонебудь приводу й побіжу до них. А потім? Вам брехатиму, буду соромитись вас, вам буде тяжко від цього. Та з якої речі вам усе це, на-решті? Ви ж зовсім не це мали на увазі, даючи мені згоду на наш союз. Та ви ж через рік, через півроку підете від мене!

Шапочка нетерпляче, з досадою підкидає плечем.

— Покиньте дурниці!

— Ні, це не дурниця, а факт. Вам повинна надокучити ця тяганина. Вам надокучить це відри-вання мене, подвоювання. Тепер вам і шкода і ви розумієте, а потім ви почнете інакше почувати. Та ви от що зрозумійте, Шапочко!..

Тут я сідаю й беру її руку в свою, наблизивши до неї своє лице.

— Вона для мене... рідніша, ніж ви.

Шапочка несамохить вириває руку й поширює очі.

— Вона?

— Так, вона! Вона гидка мені, ненависна, але рідніша.

— Я цього не розумію.

— І я не розумію. А так відчуваю. Вона—моя справжня жінка, от що. Розумієте? Вона ніколи не може бути мені чужою, поки в неї мій син. Я не знаю, може це психоз, хоробливе щось, але я весь час власне це схоплюю в собі. І це мене найбільше лютить. Я просто готов убити її!

Я встаю й починаю ходити по хаті.

— Тим, що ви її вб'єте, ви не перестанете бути батьком цієї дитини,—стомлено, тьмяним голосом каже Шапочка.

Я зупиняюсь відразу, зі страхом.

— Що ви хочете цим сказати?

Шапочка блідо дивується.

— Нічого особливого. Те, що ви цим не розв'яжете питання.

Шапочка ще щось говорить, але я вже не чую. Так, я все ж таки лишуся батьком цієї дитини. В цьому все питання. Значить, мені треба перестати бути батьком і тоді все розв'язується.

Я чую, що в мене в цю хвилину зародилась і вже живе якась думка; я навіть знаю, яка саме, але вона така страшна й безглузда, що я не хочу бачити її, не хочу помічати, тільки почуваю, як від її народження все чудно притихло в мені. Настала раптова, сторожка тиша, нема ні гніву, ні обурення, ні ненависти; все розбіглося, затаїлося, і на порожньому місці помалу суне щось темне, невиразне, моротошне.

Я поспішно підходжу до Шапочки, хапаю її за руки, садовлю на канапу й сам сідаю поруч з нею.

— Ну, годі про це! Бог з ним! Якось то буде. Я дурниці, розуміється, казав. Хай буде так, як є! Ми дужчі за це. Правда? Адже це не розстроїть нас. Ні!

— Не знаю!—різко відповідає Шапочка й прощається.—Проводжати мене не треба! Не треба, я кажу!

Ага, он як! Звичайно! Так і мусить бути!

«Все одно не перестанете бути батьком цієї дитини».

Я з ляком схоплююсь, похапцем одягаюсь і вибігаю з дому. Мені треба, якнайшвидше розсіятись, розважитись, одвернути увагу від усього цього.

Перебираю, куди б його піти. До Сосницьких? О, ні! До Панаса Павдовича? Ні-ні!

Скрізь-скрізь ці Андрійки, Діми, ці явні чи потайні ланцюги. Я йду по вулиці і, дивлячись на вікна, з огидою уявляю собі за ними пари, скуті

ланцюгами дітей, які вовтузяться, випручуються, ївгвгвгвг, стогнуть, плюють одно одному в лице, дряпають очі. І щодовий той ланцюг, то апатичніше, безнадійніше, то більше звички й байдужжя в цих образах і плювках.

Так, розуміється, це найкраще за все: Клавдію негайно треба випровадити з цього міста! Дати їй грошей, забезпечити надалі і з питанням покінчено. Коли дитина підросте, за її вихованням можна буде стежити збоку й навіть брати до себе на якийсь час. Але негайно забрати їх звідси!

Трохи раніше, ніж звичайно, їду до Клавдії. Мене зустрічають похмуро, сторожко, вороже. Але, коли вияснюється, що я одмовився від учорашніх намірів, обличчя одмерзають, хоча щодо переїзду в інше місто відповіді не маю. Як же буде з Олею? Без Олі ніяк неможливо.

— Ольга Петровна може перевестись...

— Так, але з цим багато клопоту...

Ольга Петровна має йти на лекцію й ми лишаємось удвох. Клавдія мовчить. Костя одягнений стоїть біля неї й пхикає; тітка Оля перед лекцією обіцяла піти з ним на прохід, але я перебив і тепер прогулка пропала. Він усім тілом ліниво навалюється на коліна Клавдії й тягне:

— Ма-а-мо!

Клавдія машинально одпихає його й думає, дивлячись кудись убік.

— Ну, Клавдіє, я чекаю рішучої відповіді. Це єдина умова, яку я ставлю. Здається її можна виконати...

— Ні той, ні той не має батька...—гірко шепоче Клавдія і скорботно хитає головою.

— Ма-а-мо! Я хочу гуля-а-ть!

— Про це, Клавдіє, краще не будемо говорити тепер. Колись ти сама побачиш, що... Ну, та все одно. Так як? Га?

— Я без Олі не можу рішити.

Костя шарпає матір за рукав, схлипує й пацає ногою.

— Мамо, ти чуєш?...

— Ах, одчепись ти від мене. ради бога! Чого ще тобі треба? Чого?

— Я гуля-а-ть хочу!

— Завтра підеш. Тітка Оля пішла на лекцію.

— Поведи ти!

— Я тебе поведу! А з Мікою хто буде?

Костя понуро зиркає в мій бік і мовчить.

— Чого ж ви прислугу досі не наймете?

— Оля каже що покищо не треба.

Знову ця Оля! Оля каже, Оля не хоче, Оля думає!

— Не можна ж з дитиною без прислуги? Економія річ добра, але до певної міри. Костя напевне ніколи не гуляє.

— Та рідко...

— Ма-а-мо!

— Ти одчепишся від мене сьогодні?

— Я гуля-а-ть хочу!

— Я можу посидіти з півгодини. Поведи його. гулять!—кажу я, щоби не чути цього «мама».

Костя соромливо усміхається й кидається на Клавдію, термосячи її і стягаючи зі стільця. Вона сердиться. Костя починає верещать і вона здається.

— Ми будемо побіля дому. Коли щонебудь пильно треба буде, то тільки зійди зі сходів! Він спить.

Вона одягається і, взявши за руку Костю, що радісно підстрибує, виходить.

Я остаюсь сам. Ще коли вона одягається, мені починає дуже битись серце. Коли ж стихають їхні кроки і я ввійджу в кімнату, хвилювання до такої

міри розростається, що слина в роті стає густою, липкою, а ноги підгинаються. Я навіщось сторбжко слухаю, але від крові, що прилила до голови в ухах такий шум, ніби хтось віником мете ритмічно підлогу в сусідній хаті.

«Що зі мною?...—зі здивуванням думаю я, але в той же час навшпиньнах я підходжу до підводчинених дверей спальні й прислухаюсь. Там тихо. Чути, як прудко й дрібно цокає десь усередині хати кешеньковий годинник. Більше нічого. Видно краєчок запнутої білим колиски. Тут же валяється Костіна конячка без вух, з сивою гривною.

Хвилювання росте. Я прислухаюсь до вихідних дверей; потім, крадучись, входжу в спальню. І як тільки я входжу, так ніби хтось з-заду підштовхує мене в спину, хапливо йду до вікна, хапаючись і шарпаючи заціпку, відчиняю одну кватирку, потім другу. Це мене так стомлює, що я присідаю на підлокотник, і важко дихаючи, сиджу деякий час.

Крізь вікно видно туманно-жовті чотирикутники сусіднього дому й каламутне сяйво міста. Холодне повітря густою, парною течією поспішно вкочується в кімнату й ворушить край покривала колиски. Моє волосся теж ворушиться від нього і в лице задуває від течії.

Вмить чується не то кашель, не то чхання, з глибини колиски. Я дуже здригаюсь і замираю, піднісши голову й ухопившись з усієї сили за ручку вікна. Серце колотиться неослабною силою частіше, хапливими, чіткими ударами.

Знову легенький кашель чи плач. Я не можу чути, бо в ухах страшенний шум. Навшпиньках я підходжу до ліжка. Тепер уже холодно тут. Просто на мене котиться сива, широка течія морозу. Я здіймаю покривало і слухаю? Тихо. Мені вже здається, що він умер, і я з жахом нахилиючись і торкаюся ру-

кою до темної плямки личка. Воно тепле, тільки носик холодний, змерзлий. І зараз же чути рипучий плач.

«Годі».

Я кидаюсь до вікна й зачиняю кватирки. В хаті холодно. Я тремтячими руками поправляю запинало, озираюсь, чи не треба ще чогось зробити, чи не лишаю якихсь слідів своєї присутності, й тоді виходжу в першу кімнату.

Тут я помічаю, що весь час з усієї сили я стискую щелепи так, що їм аж боляче. Потім я напів лежу на канапці й трудно дихаю.

Коли лунає дзвінок, я, не хапаючись, іду в коридор і одчиняю двері.

— Не плакав?

— Ні!

В роті мені сухо, клейко, ноги здригаються. Я боюсь, що в кімнаті Клавдія щонебудь помітить на моїм обличчі й через те тут же прощаюсь з нею. Вона дякує мені за те, що я посидів, і Костя теж, мабуть, навчений нею раніше.

— А щодо нашої розмови, то я завтра ще прийду...

— Добре!—тихо відповідає Клавдія.

Я спускаюсь зі сходів і йду додому в якомусь напівсонному стані. Нема ні страху, ні жалю,—ніяких взагалі почувань, тільки все чую й бачу, як крізь запону туману. Перед домом я згадую, що в мене може бути тепер Шапочка.

Повертаю назад і йду без мети по вулицях. На Хрещатику мене вабить до себе яскраве, сліпуче освітлення кінематографу. Я входжу разом з юрбою, беру білет і довго сиджу в фойє. Мовчазні миготливі образи на екрані, беззгучні драми безглуздо придуманого життя, подобаються мені. Змісту я не розумію, але я з цікавістю слідкую, як фігури мовчки ламають руки, роблять страшні очі, щось шепочуть.

чуть одна одній. А в цей час грає казьонно-меланхолійна, бездушна і теж неначе мовчазна музика.

Потім якимсь чином я йду вже по Хрещатику з Нечипоренком. Він оповідає щось, я йому відповідаю. Ми заводимо суперечку про кооперацію та марксизм. Нечипоренко гарячиться й ніби виправдується. Я говорю спокійно, упевнено, трохи вибачливо. І мені приємно, що я так говорю. В мозку ж увесь час, як фігури карт по довгій грі, стоять одпечатані образи вікна з одчиненою кватиркою, лохматої, сивої течії морозу, білої колиски. То одно, то друге, змінюючись на переміну, без перестанку впливають, зникають і знову виникають.

Але от я вже сиджу в Нечипоренка в кімнаті. На стінах багато листівних карток з портретами письменників і громадських діячів. Під ними висять щоти. Замість бюро—ломберний столик. Як у Клавдії, скрізь багато плахт, долі й на стінах. Чисто, дбайливо, любовно вбрана хатинка. Нечипоренко тут, дома, простіший, певніший у собі й через те симпатичніший.

Ми все змагаємось. За дверима чути шарудіння, шепотіння, тихий, дитячий смішок. Потім з'являються звідти двійко дівчаток з синіми очима, з синіми стьожками в білих косичках, мов льон, у синіх сукенках. Вони ясно, трохи соромливо осміхаються, підходять до батька, держачись за руки і скоса позираючи на мене.

— Мої дочки,—каже Нечипоренко і в його голосі даються чути нові ноти, яких я не чув ніколи в нього, ні на зібраннях, ні в суперечках, а його очі стають добрими, майже гарними.

Я знову на вулиці. В очах конячка з обгризеними вухами, течія морозу. Щоби не думать, швидше заснути, я заходжу в аптеку і прошу дати мені якого-небудь сонного порошку. Тут же на вулиці біля

аптеки ковтаю суху облатку, що дряпає горло, й беру візника. Коли я входжу до себе в квартиру, мене вже хитає від бажання спати й через кілька хвилин я засипаю, як п'яний.

Весь ранок я чекаю чогось напружено. По кожному дзвінку я весь затихаю й, мабуть, якимось дивно дивлюсь на Миколу, що докладає, бо той починає здивовано дивитись на мене.

Після сонного порошку голова важка й весь час мені трохи млосно. Чи це, чи що інше заважає мені скупчитись на роботі. Мені в суд сьогодні не треба, але я все ж таки їду туди, блукаю по коридорах, втручаюсь у розмови товаришів і навіть заходжу в якусь залу, де йде суд. Але скрізь мені зараз же стає нудно, наче хтось ножицями одрізує інтерес.

От б'є три години. Я похапцем одягаюсь і майже вибігаю на вулицю. Зупиняючись на кожній східці і глибоко набираючи повітря, я виходжу по сходах Клавдиного дому. Тхне нафтою, котами, вогкістю, східці запльовані й мені здається, що мене нудить від цього і трудно дихати.

Перед обшарпаними дверима я стою довго й не в силі подзвонити. Я нічого не уявляю собі, не знаю, що там сталося, але знаю, що тепер рішається все.

Рішуче й сильно я смикаю за держальце дзвінка. В тут ж мить чути біжучі, дрібні кроки. Довго крутиться в замку ключ. Двері відчиняються. Силкуючись не дивитись на Клавдію, входжу й починаю роздягатись. Згадавши, що я не привітався, кажу в стінку:

— Добридень! Я просто з суду.

Клавдія не відповідає нічого і я холону від її мовчання. Її лиця я все таки не бачу й, проходячи в кімнату, спокійно питаю:

— Ольга Петровна дома?

— Ні, пішла. На курсах ще. Ми думали, ти пізніше...

В квартирі тихо, як завжди. В передній кімнаті Костя долі будує ворота з кубиків. Я виразно помічаю, що не чути запаху ліків. Ольга на курсах, Костя грається. Я дивлюсь на Клавдію. Вона похмуро-спокійна, тихо питає:

— Чай питимеш?

— Та що ж, питиму.

Костя чемно підходить до мене, вітається і, запобігливо усміхаючись, схиливши голову на ліве плече, питає:

— А ви й сьогодні посидите з Мікою?

— Костю, не надокучай!

— Я, мамуню, не надокучаю, а питаю.

— Чого ж, посиджу й сьогодні...—кажу я з усмішкою.

Костя злегка вищить і біжить до стінки, удаючи, що хоче стрибнути на неї.

— Костю, годі, розбудиш Міку!.. Костю, не підеш гулять! Іди грайся!

Костя тихенько, зігнувшись і поглядаючи на мене, з тою ж усмішечкою біжить до кубиків і з перебільшеною заклопотаністю починає переставляти їх, щось шепочучи й позираючи на мене.

Я знесилено спираюсь на спинку канапи й заплющую очі. Тепер мені не треба тримати себе в руках.

— У тебе болить голова? Може фенацетину дати?—так само похмуро питає Клавдія.

Я кручу головою.

— Стомився трохи!

— Я зараз дам чаю.

Клавдія йде в кухню й незабаром вертається з знайомим мені чайником, чашкою і шклянкою на підносі.

Я почуваю себе смішним, обманутим. Мені сором за вчорашній вечір, сонний порошок, за той внутрішній, тихий жах, у якому був я весь час і який тільки тепер помітив.

Але одночасно, як після проколу міхура, мені легко, вільно, я можу думати, рухатись, говорити. Кімната потрохи починає здаватись мені милою. Знайомий чайник так утішно, задерикувато держить догори синього полупленого носика! І здається, що вчорашнього вечора зовсім не було, що я вигадав його, що навіть соромитись нема чого, а коли й є, то це теж добре.

— Ну, що ж Ольга Петровна каже про переїзд?— голосно кажу я, тримаючи шклянку в руці.

Клавдія Петровна з деяким дивуванням зиркає на мене й стримано відповідає:

— Вона сама хотіла з тобою поговорить.

— А коли ж я удостоюсь авдієнції?

— Вона буде дома о восьмій.

— Ого! Занадто довго ждять. Але в принципі ти згодна переїхати?

Клавдія колотить ложечкою чай у шклянці, мовчить, і нарешті, хвилюючись говорить:

— Через що ти ставиш цю умовину? Тобі гидко, що ми тут?

Як тільки я помічаю її хвилювання, почування легкості й вільності зникає, як димок цигарки від помаху руки.

— Через те, що так буде краще для тебе, для дитини і для мене,—кажу я з притиском.

І цей притиск, що натякає на щось важне й погрозливе, лякає мене самого. Клавдія з непорозумінням наводить на мене скла свого пенсне.

— Що значить?—шепоче вона.

— Оце й значить, що кажу. І кажу, Клавдіє, серйозно. Пояснять не буду; колись, може, роз-

кажу. А тепер прошу й раджу: краще їдь яко мога швидше.

Вона розгублено, непорозумілими очима водить по мені, немов вишукуючи місце, де заховано розгадку моїх слів.

— Що ж може трапитись?

— Трапитись нічого особливого не може, але нам треба не бачитись, бо це утворить між нами тяжкі відносини.

Клавдія гірко, мовчки усміхається й починає сьорбати чай, нахилившись над чашкою.

— Я не можу, щоби моє життя залежало від твоїх настроїв!—раптом одривисто й знову хвилюючись, промовляє вона. На її щоках з'являється чіткий, як наліплений рум'янець.

— Тут не настрій, Клавдіє, а...

— Ні, це настрій! Сьогодні ти хочеш, чи хтось інший там хоче, щоби ми виїхали звідси, завтра сюди. Я не можу возити таку малу дитину зимою бо-зна куди, жить у готелях, на вокзалах.

— Ніяких готелів не треба! Ольга Петровна може наперед поїхати, все наготовити й ти приїдеш у готову квартиру.

— А, це тільки так говориться!

— Ну, як знаєш!

Ага, так воно он-як!.. Добре ж! Не віриш, що так краще буде? Чудово! Ти переконаєшся. А, ти хочеш присмоктатись дужче, боїшся, що це тобі не вдасться, як виїдеш. Ну, так не присмокчешся ж ти й тут!

Я мовчу й помалу п'ю чай. Вчорашнє хвилювання починає проходити по мені. Воно гидке мені, але я не противлюсь йому і навіть хочу, щоби воно швидше заповнило всього мене,—тоді ніби чад устилає всі мої думки та почування.

— Ну, що ж, я не дуже настоюю на цьому,—кажу я й мені здається, що мій голос дуже глухий,

як з-під пальта. Клавдія все так само дивиться собі в чашку.

— І ти маєш, мабуть, рацію, дитину можна простудити. Я боюсь, що й у цій квартирі він простудиться, занадто вогко тут.

Клавдія зиркає на міхури шпалер, на кутки й заклопотано похитує головою.

— Страшенно вогка квартира. Для дитини це дуже шкідливо. Дати ще чаю?

— Ні, дякую!

— Що значить? Ти ж любиш чай. Я міцного.

— Ні, дякую. Так-так, неодмінно треба змінити помешкання. Ну, значить, нема чого дожидатись. Треба йти.

Тут Костя, який удає, що дуже зайнятий кубиками, прудко схоплюється й жалібно дивиться на матір.

— Ма-а-мо! А гуля-ать?

— Підеш з тіткою Олею.

— Ну-да-а! А вона скаже, втомилась...

— Я можу посидіти й сьогодні, коли хочеш. Пів-години часу я ще маю.

— Але, може ти поспішаєш?

— Ні-ні, мамуню, Яків Васильович не попішає! Даю, мамуню, чесну клятву, що не братиму в рот бурульок, тільки ти одягайся.

Він у радісному підняттю швидко-швидко говорить, хапає свої камаші, рукавички, тикає їх у руки Клавдії й нетерпляче подрігує тоненькими ноженятами.

Але Клавдія вагається, ще не сміє, й помалу, мляво одягає Костю, поглядаючи на мене. Я бачу, що мені треба ще раз рішуче підтвердити своє бажання лишитися з Мікою. Але я не можу цього зробити і жду, що вона от-от скаже: «Ні, Яків Васильович поспішає, ми підемо іншим разом, коли прийде тітка Оля». Тоді я встану й піду собі.

І тут же виразно кажу собі: «Це момент, коли ти виносиш собі той, чи інший присуд. Вибирай!»

І мені хочеться, щоби вони вже швидше йшли.

Клавдія раптом перестає застібати камаші, підводиться й каже Кості:

— Я ж і забула, Костю: хутко треба годувати Міку.

— Е-е-е!—вибухає плачем Костя й сідає на підлогу, соваючи ногами.

— Костю, коли ти будеш ревти, я замкну тебе в кухню!

Я сиджу в чудному безволлі й задубілості.

— Костю, Міку розбудиш! Годі кажу тобі.

— Міку! Міку! Все Міку. Ти обіцяла мені! Е-с! Я рішаю.

— Хіба так скоро треба годувати? Півгодини ж можна почекати. А Кості треба трошки свіжого повітря.

Костя затихає й сторожко дивиться на матір ще повними сліз очима.

Клавдія несміло каже:

— Але ж тобі може неприємно лишатись з дитиною?

— Через що? Навпаки. Я посиджу, почитаю.

— Ну, добре!

І Костя, і вона відразу міняються й хапливо, весело одягаються далі. Вона переконалась, що мені хочеться лишатись з Мікою.

— Коли хочеш, ти можеш там, біля нього посидіти, там тепліше...—наївно радить вона.—Він має добрий сон, не прокинеться, не бійся!

— Так, я там посиджу.

Знову замикаю за ними двері й слухаю, як вони, оживлено балакаючи, сходять по сходах. Сьогодні нема безсилля від хвилювання. Все в мені немов заціпило зуби.

Я твердо йду в спальню і там ще раз прислухаюсь. Тихо. Десь глухо грюкають дверима; ходять нагорі; слабенько, як дзижчання мухи доходять дзвінки трамваїв. Знову поспішно, діловито цокає годинник. В вікно зазирає зимовий, вечірній сутінок.

Я нахиляюсь над колискою й обережно здіймаю запиало. В присмеркові колиски непорушно й мирно лежить крихотне, темне серед усього білого, личко.

В мені щось здригується і я від цього зразу слабну. Невимовне чуття огиди до того, що мені треба робить, здіймається в середині у мене й параліжує мої руки. Я не можу підвести їх і стою так над дитиною. Потім я сідаю безсило на стілець, що тут же стоїть і дихаю.

Нагорі щось падає й чути тупотіння ніг. Я схоплююсь, заціплюю зуби й нахилившись над колискою, починаю швидко, рішуче розмотувати укривальце. Воно якимось так загорнуто, що я ніяк не можу знайти кінця. Личко лежить непорушно. Мої руки починають труситись; мене проймає якась запеклість.

От укривальце розмотане. Я відчуваю теплоту пелюшок і солодково-гострий запах; потім я намацую щось мокре й запах побільшується. Я натужно думаю про те, що треба запам'ятати, як загорнуті пелюшки, щоб потім так само загорнути їх. Переводжу очі на Міку й... зустрічаюсь з двома розплющеними оченятами. В присмеркові вони видаються більшими, розумними, неначе допитливо, з підозрінням, слідкують за мною й хочуть сказати: «А що ти тут робиш?»

Я ще хапливіше розмотую, запеклість росте, в голові гудіння й чад. Підводжусь, слухаю й біжу до кватирки. Разом з клубом холоду в кімнату вкочується гомін міста й самотній дзвін з якоїсь церкви.

З колиски чується пихкання й рипучий плач. Я біжу знов до дитини й обережно беру на руки тепле й мокре знизу тільце, від якого гостро й солодко пахне. Воно перегинається в моїх руках і мені страшно, щоби голівка не ударилась о бильце колиски. Пихкання й скрип стихають, ніби Міка здивований, або чекає, що його зараз прикладуть до грудей. Пригорнувши його до себе, я йду з ним до квартирки під морозну течію, що прожогом суне в хату. В лице мені гостро коле, тільце здригається в моїх руках і від цього в мені прокочується немов вихор болю й огиди.

Але запеклість переходить уже в п'яну люту муки і я підношу до самої квартирки дитину. Вона на мить стихає, вигинається й пронизувато кричить. Я зубами підіймаю сорочинку на її грудях і стараюсь підставити груди під течію.

Не знаю, скільки стою так. Рукам моїм холодно. Тільце слабне. Крик стає сипкий. Я стою з заплющеними очима і скажено-заціпленими щелепами.

Нарешті, я догадуюсь, що треба його покласти в колиску. Як п'яний, хитаючись, іду і вкладаю. Тільце дрібно-дрібно труситься, я бачу напружені на мене очі зі справжнім, людським жахом.

Я хапаю пелюшки, плутаю їх, мну, розкидаю, не знаю, яку як покласти. Мене обхоплює одчай і така огида, що один момент я готов вибігти на вулицю, впасти серед неї й закричати: «Бийте мене, топчіть, плюйте на мене».

Я хапаю задубілі покірні рученята, дмухаю на них, розтираю, цілую, знову кидаюсь до пелюшок, вони плутаються в одну купу, а тільце дрібно-дрібно труситься й моторошно сипить. Тоді я виймаю його, кладу на ліжко й знову кидаюсь до пелюшок.

А в квартиру все котиться сивими клубами холод. Я цього не помічаю. Сутінки погустішали і я в пі-

тьмі гарячково довбаюсь у пелюшках. Нарешті якось ростилаю їх і переношу Міку. Він уже не сипить, тільки труситься й слабенько порипує. А в очах усе той самий жах. Я замотую пелюшки, холодні та мокрі, потім починаю цілувати холодне личко, ручки, голівку. Загорнувши укривальце, озираюсь, бачу відчинену квартиру і скажено кидаюсь на неї. Я знаю: коли зараз прийде Клавдія, я все розкажу їй, мені виходу немає, я навіть хочу, щоби вона швидше прийшла.

До колиски боюсь підходити і стою, притулившись спиною до стіни. Страшно, ледве чутно ворухиться чогось Міка й часто чути хрип.

Раптом голосно, потрясаюче дзеленчить дзвінок. Я не рухаюсь, але мені здається, що я біжу. Страшно довго тягнеться мовчання. І знову дзвінок. Я по-малу йду в коридор і відчиняю. Клавдія Петровна швидко входить, дивиться на мене й тривожно питає:

— Що сталося?

Дивуючись з самого себе, я рівно й тихо відповідаю:

— Нічого! Міка почав плакати, я хотів змінити пелюшки, але заплутався. Він весь мокрий.

— Господи! Ти міг застудити його!—зі страхом скрикує вона і зриває з себе пальто. Потім підбігає до печки й починає гріти руки й всю себе.

— Ради бога засвіти лампу! Як же ти в темноті робив це?

Я засвічую лампу. Клавдія кидається в спальню і я чую, як вона скрикує. Я спішу до неї.

— Та він же весь холодний, як лід! Ти не закрив йому ніжки! Тут намотано. О, господи! Міка мій! Дитинко, любов моя! Що ж ти? Навіщо ти чіпав його?

— Він плакав.

— Треба було покликати мене... Він хрипить і кашляє. О, господи! О, господи! Що ж це таке? Та він весь труситься!

Я не можу стояти і сідаю на стілець. Клавдія вихоплює Міку з колиски, визволяє його з мокрих пелюшок і закутує в укривальце.

— Дай, ради бога, свою шубу! Швидше!

Я біжу в коридор і приношу шубу.

— Поклади на ліжко! Розстели!

Ми загортаємо дитину в шубу й обоє дихаємо важко, часто. Клавдія щохвилини прикладає губи до личка Міки й каже.

— Холодний! Він застудився.

Я весь час мовчу. Мені хочеться закричати, упасти перед цим лагідним, тихим, холодним личком і жадно з риданням цілувати його. Але я боюсь навіть глянути на нього, щоби не зустрітись з його очима.

— Як же можна було так! Треба було хоч сухі пелюшки взяти. А ти розгорнув і замотав у ті самі.

В голосі вже менше страху й непокою.

— Треба швидше погодувати, це зогріє його. Поможи мені покласти його на коліна!

Я помагаю. Клавдія, вже не соромлячись, розстібає сукню й виймає груди. Чується жадне, хапливе смоктання.

Я виходжу в першу кімнату. Там долі в смузі світла сидить одягнений Костя з довгим цукерком у зубах і щось будує з кубиків. Я сідаю і спираюсь ліктем на стіл. Часом з спальні чується чхання й легкий кашель Міки.

— Так, він застудився!—говорить щоразу Клавдія.

І з кожним чханням в її голосі росте тривога.

Потім я чую, як вона ходить, гріє пелюшки біля стінки груби, як пеленає Міку, перериваючи себе поцілунками, зідханнями, тривожними, ніжними промовляннями. А я тупо, апатично думаю про те, що

буде завтра, що завтра вона казатиме й робитиме. Міка засипає і Клавдія з моєю шубою та лямпою виходить до нас. Мій вигляд, мабуть, викликає в ній жаль і співчуття.

— Нічого, він заснув...—говорить вона заспокоююче.—Не треба занадто непокоїтись. Якось буде! Може пройде нежит. Уже тече з носика. Мене це найбільш лякає: так швидко! І весь час холодний. Але нічого, зогріється! дасть бог, якось мине! Діти страшенно чулі на простуду.

Я нічого не кажу й закурюю.

— У тебе волосся розкудовчилось...—зауважає Клавдія. Я виймаю гребінець і зачісуюсь. Далі встаю і мляво кажу:

— Мені треба йти. На випадок чого, дай мені знати, зараз же!

— Добре! Завтра прийдеш?

— Так, розуміється!

— Ти не турбуйся дуже! Діти завжди простуджуються.

Вона проводить мене до дверей і міцно потискує мені руку. Коли вона мені каже «до завтра, не турбуйся», мені здається, що в лиці їй світиться якась тиха радість.

Я мимоволі на сходах усміхаюсь. І що далі я одходжу од них, то глибше входить в мене ця усмішка.

Я йду додому пішки, не перестаючи усміхатись до себе. І вчорашній день і сьогоднішній здаються страшенно далекими, бувшими колись дуже давно. Я думаю про Шапочку, але й вона теж далека, чужа, байдужа.

Вона зустрічає мене в моїм передпокої. Я вітаюсь і помалу йду в кабінет. Шапочка пильно стежить за мною.

— Де ви були?—з тривогою питає вона.

— У Клавдії.

— Що знову трапилось? Чого ви вчора не прийшли?

Я мовчу й потім тихо кажу:

— Про це не треба балакати.

— Через що?

— А втім, ні, не вірно: треба!

І я, сам ніби з боку слухаючи свій рівний, монотонний голос, оповідаю їй про вчорашнє й сьогоднішнє. Вона з жахом слухає, не сміючи перервати мене. Коли я, нарешті, доходжу до того моменту, як він лежав у мене на руках під кватиркою, я корчусь від огиди й немов одстрибую од цього назад. Не можу далі говорити.

— Ну, словом, тепер кінець...—кажу я й замовкаю.

Шапочка теж мовчить. Мене хилить до сну і знову нудить, як учора. Згадую слова аптекаря про те, що верональ ділає й на другий вечір. Я кажу про це Шапочці й лягаю на канапу. І в ту ж мить засипаю, почувавши солодку млюсть.

Прокидаюсь від внутрішнього штовхана і швидко сідаю. Мені здається, що хтось голосно, тривожно подзвонив.

— Що вам?—злякано питає Шапочка, теж підводячись з фотеля.

— Дзвонили, здається?

— Ні, я нічого не чула.

Навколо тиша, з вулиці ні згуку.

— Яка година?—я дивлюсь на годинника: чотири хвилини по четвертій. Я думаю, що він зупинився й прикладаю до вуха,—йде.

— Чудно! Яка година?

— Хутко, мабуть, ранок,—тихо каже Шапочка.

— І ви нікуди не ходили?

— Ні!

— Через що?..

— Я... ждала, що ви прокинетесь.

Лице синяво бліде, вимучене, тепер уже не дитяче.

Я встаю й починаю ходити по хаті.

— Я, власне, прийшла до вас учора, щоби попрощатись,—раптом тихо говорить вона.—Але ви заснули...

— Попрощатись?

— Я хотіла виїхати з Києва.

— Через що?

— Щоб не перешкоджати вам і... не мучити. Я думала, що ви не можете перемогти себе і що це завжди буде стояти нам на перешкоді. Ви мучились би й у нас нічого не вийшло б. Того життя, яке ми хотіли... утворить. І я хотіла виїхати.

— А тепер?

— А тепер?.. Що ж тепер їхать? Тепер я вже нічого не знаю. Це так все страшно і... Я омертвіла. Вибачте, я дуже стомлена. Можна мені лягти?

— Ох, простіть, ради бога!

Я кидаюсь будити Миколу й, не вважаючи на протести Шапочки, ми робимо їй справжню постіль на канапі. Коли Микола виходить, я цілую руку Шапочці, прощаюсь і ще раз питаю.

— Так тепер не поїдете?

І вона ще раз відповідає:

— Що ж тепер їхать?

—

Біля десятої ранку ми з Шапочкою ідемо до Клавдії. Шапочка підожде на вулиці, а я ввійду, довідаюсь і вийду їй сказати. Мені доведеться, мабуть, лишитись, а вона поїде додому. Про вчорашнє ми не балакаємо, але я почуваю, що вона приняла все те й тепер ми йтимемо разом.

Коли ми висідаємо з саней і я вже хочу йти в під'їзд будинку, Шапочка зупиняє мене, дуже хви-

люється, хоче щось сказати і, тільки нічого не сказавши, легенько штовхає від себе.

Перед дверима Клавдиної квартири я так слабну, що машинально притримую рукою серце, яке ніби зсувається весь час кудись. Мені здається, що я не зможу подзвонити. І тут же зразу я шарпаю за ручку. За дверима розкочується заливчате дзеленчання дзвоника й зараз же хтось біжить по коридору.

На порозі стоїть Ольга Петровна з зляканим обличчям. Побачивши мене, вона здивовано, з полегшенням скрикує:

— Це ви? Ой, господи, я думала: пожега, поліція! Чого ви такий? Що сталося?..

Я з непорозумінням дивлюсь на неї. Мене до такої міри вражають її слова, тон, весь вигляд її, що я стою перед дверима й мовчу.

— Та що з вами?.. Якове Васильовичу!..—лякається вона.—Входьте ж, ради бога! Що сталося?

— Як Міка?

— Нічого!—все більш та більш дивується вона.—Та входьте ж, холод іде!

Я машинально входжу. До нас біжить Клавдія, теж перелякана, похапцем поправляючи пенсне. Волосся їй розплетене й густою, гарною хвилею спадає на плечі й на груди.

— Що? Що таке?!

Я почуваю, що на мене налягає смертельна туга й одчай, силкуюсь усміхнутись і говорю:

— Нічого не сталося! Я зайшов довідатись, як Міка. Він здоровий?

— Господи!—сміється Клавдія.—Здоровий, здоровий! Невеличкий нежит, трошки чхає, але температури нема і взагалі нічого не бракує йому. Хочеш подивитись на нього? Він не спить.

— Ні, дякую, я поспішаю в суд. Я тільки на хвилинку забіг узнати. Дуже турбувався. Простіть! Потім...

Я мимрю ще щось і похапцем, боком висуваюсь у двері, не прощаючись і не дивлячись на них. Хтось з них ще довго дивиться мені у слід і не скоро замикає двері.

— Зовсім здоровий...—кажу я, підходячи до Шапочки.

Вона не розуміє.

— Як здоровий?... Хто?

— Він! Зовсім здоровий! Легкий нежит тільки.

Ми мовчки йдемо по вулиці кудись угору; я трохи попереду, вона позаду; розчавлені, знищені, осміяні.

— У Мопасана в оповіданні це легше виходило...—кажу я з усміхом.—О, ні!—раптом кричу я на всю вулицю і змахую палицею. Шапочка злякано хапає мене за руку, але я вириваюсь і хочу повернути назад. Прохожі здивовано, вражено дивляться на нас.

— Якове Васильовичу, залишіть! Схаменіться!—неголосно каже Шапочка, втримуючи мене за руку.

— Ні, пустіть! Пустіть, Шапочко! Я не можу. Я не можу так. Пустіть же!..

— Добре, я пущу; добре, подождіть тільки! Скажіть мені, що ви хочете зробити? Звожчик!—гукає вона.—Подождіть, не треба! Сідайте, проїдемо трохи! Сідайте ж, негарно, дивляться на нас!

Я до крові закусюю губу й сідаю в сані.

— Прямо!—каже Шапочка візникові.

У мене в очах сліпа каламуть: хочеться ричати й бити когось, бити кулаками в лице, в очі, топтати, гризти.

— Ні, я не можу, я мушу! Я!..

— Не треба, не треба, голубчику, не треба!..—швидко-швидко гладить мою руку Шапочка й ховає її собі в муфту. І як тільки я хочу говорити, вона ніжно, жалісно говорить «не треба, не треба», гладить мою руку, пригортається до мене. Це чудним

способом утишує мене. І я потрохи зовсім отямлююсь.

Ми ще довго мовчки їздимо по вулицях і, нарешті, Шапочка зупиняє візника біля свого дому. Я не хочу йти до неї, але вона тим самим ніжним, невідступним голосом упрохує і я скоряюсь.

— Ви не бійтесь, ви будете сидіти у мене. Я тільки скажу декілька слів Марусі й нас ніхто не турбуватиме.

Мені соромно, болюче соромно. Чи розуміє це Шапочка, чи ні, але вона не заговорює до мене, не дивиться на мене й довго пише комусь листи. Чи тільки прикидається, що пише?

Мене вмить щось підкидає і я схоплююсь.

— Я піду! Прощайте!

Шапочка в ту ж мить кидає свої писання, підбігає до мене й хапає за руку.

— Куди? Ну, куди ви? Не треба, милий, не треба!

— Пустіть, Шапочко! Пустіть! Тепер я піду. Я мушу рятувати свою казку.

— Яку казку? Голубчику, дорогий, ви хворі, не треба ж! Це божевілля! Це не так треба! Будемо інакше. Любий, милий не треба!

— Ні, Шапочко, не можу. Мушу. Так ми не можемо жити. І ви сами це добре знаєте. Я мушу хоч раз довести до краю. Інакше...

Я вириваю руку й виходжу.

Я сиджу на бричці рівно й просто. По дорозі я обмірковую, що треба зробити. Клавдії хочеться, щоб я лишався на самоті з дитиною. Не вважаючи на вчорашнє, вона й сьогодні піде гуляти. Коли ж сама не піде, треба неодмінно зробити так, щоби пішла. Потім треба «його» дуже розігрити й тоді підставити під кватирку. Коли вони мають гарячу воду, це добре.

Спочатку вкинути в гарячу воду, потім під кран водопроводу, а тоді вже під квартиру. Тримати треба довго й, коли можна, зробити протяг.

На мить я ніби звідкись визираю і з млосним чуттям жаху дивлюсь на себе, але зараз же я ховаюсь і обмірковую далі, точно, докладно, жорстко.

Клавдія зустрічає мене з прихованою радістю, яку я підмічаю в її клопітних, піднятих рухах, нестриманій балаканині, нервовому сміхові. З'являється неминучий чай, під час якого вона оповідає про те, що тривожно провела ніч і яка надзвичайна дитина Міка. Я подаю репліки й даю зрозуміти, що також дуже турбувався. Вона злегка згадує про мою ранішню візиту й ще раз каже, що ні температури, ні чогонебудь серйозного нема.

— Хочеш подивитись?

— Він спить?

— Ні, я вже посиджу з ним, як ви підете гулять.

Клавдія якось відразу змовкає й деякий час мовчить, очевидячки приємно схвильована такою моєю щирістю.

— Костя сьогодні вже гуляв. І я боюсь... Але, коли ти хочеш побути сам, то ми підемо...

— Так, мені хочеться...—кажу я серйозно.

Клавдія зиркає на мене, помітно хвилюється й хапливо прибирає посуд. Костя сидить уже на підлозі й сопе над камашами.

Втретє замикаю за ними двері.

В спальні ще зовсім видно. На шибках, немов шари павутиння, налип мороз. На підлокотнику жовта калюжка від льоду. Рямці квартирки вкриті оксамитним інеєм, як цвіллю. Колиску акуратно запнуто білим покривалом.

Я йду в кухню. На плиті стоїть великий синій казанок з гарячою чистою водою. Тут же й ванночка к кутку, закрита простиралом. Вертаюсь

у спальню. Коли проходжу повз комоди, машинально дивлюсь у велике кругле дзеркало. Бачу довгасте обличчя з качиним носом і довгим підборіддям з загостреною борідкою. З-під лохматих брів понуро й жорстко дивляться невеликі очі. Лице чуже й неприємне.

Я усміхаюсь і навшпиньках просту до ліжечка. Обережно відвертаю запинало й нахиляюсь. Мені в лице злегка шугає знайома солодкаво-молочна теплота дитячого тіла; щось у відповідь неприємно, млосно здригується в мені, але я міцно заціплюю зуби й берусь за укривальце, скоса позираючи на поважно-спокійне, рожеве, безброве личко з довгастим підборіддям. Воно ворухиться, губки починають плямкати. І раптом очі швидко розплющуються й дивляться просто на мене. І в них я бачу той самий жах, що й учора. Явний, животний жах. Личко кривиться й вибухає пронизуватий крик:

— У-е-е!!

Щось стороннє, сильне, раптове відкидає мене од колиски. Я одхитуюсь до стіни і стою там.

В колисці тихо, ніби він лежить і підслухує, затаївши дух. Я, похитуючись, навшпиньках підходжу. Очі заплющені, на маленькому личкові знову лагідна важність. Чорне волоссячко, як знаки виклику, лежить на високому чолі. На м о ї м чолі. Нижня губка підгорнута під верхню й від цього вираз значности, поважности. Я боюсь поворухнутись, щоби не розплющились очі. І хочу цього, хочу, щоби він розплющив їх без жаху, без крику!

Нахиляюсь і обережно торкаюсь пальцем до ніжної атласистої щічки. Від цього дотику по мені прокочується теплий, ніжний, як щічка, ток і ноги м'якнуть. Тільки б він без жаху подивився на мене!

Я проводжу рукою по лобику й машинально стиха кажу: «Міко!» Голівка ворухиться під рукою, роз-

плющуються оченята і зразу поширюються, робляться круглими, пукатими.

— Міко! Міко!—кажу я й сам почуваю, як моє лице кривиться болем.

Він пронизувато кричить, але я з одчаєм хапаю його, виймаю з колиски й міцно пригортаю до себе, немов боронячи від когось. Він усе ж таки кричить, а я ношу його по хаті, бурмочу найніжніші слова, які я знаю з мого життя, і пригортаю його до себе.

В такому стані застає мене дзвінок Клавдії. Я кладу Міку в колиску й одчиняю двері. Крик чути в коридорі. Клавдія лякається.

— Господи! Та що з ним знов?

— Ні-ні, нічого! Сьогодні нічого! Я його, здається, трохи злякав. Нічого!

На руках у матері він затихає. Я сиджу так, щоби він не бачив мене. Потім обережно я наближуюсь і нахиляюсь над ним. І здається мені, що його очі вже поширяються. Я з болем одступаю. І чую вже, що тепер всьому кінець: кватирка, жах оченят, це зморщене скривлене личко, це мій біль на завсігди прикули мене до них. Тепер кінець, Шапочко!...

Вийшовши з Клавдиного дому, я довго стою на розі під ліхтарем. Падають сніжинки й тануть на лиці. В моїй душі тихий, ниючий жах. Я заходжу в бакалейну крамничку й пишу Шапочці декілька слів.

«Не міг і не зможу. Рішайте!»

Але тут же слово «рішайте» викреслюю так, щоби не можна було прочитати й заліплюю коверту. На Хрещатику оддаю листа посильному й наказую, коли буде відповідь, принести її на мою адресу. Сам простую додому й там з тим самим безперестанним, тихим жахом, що немов дзюрчить звідкись, лежу на канапі. Часом, як блискавиця, спалахує одчай, я схоплююсь, бігаю по хаті й напружено чекаю дзвінка посильного. Нарешті він приходить.

— Приказали переказать, що сами прийдуть.

Я знов лягаю й жду. Минає багато часу, але я все ще лежу. Коли б'є друга година ночі, я переходжу в спальню, до ранку лежу в ліжку, дивлячись сухими, гарячими очима в стелю, й шепочу: Шапочко, Шапочко, Шапочко!...

Ранком Микола подає листа. Я вже знаю, що в ньому.

«Прощайте, Якове Васильовичу! Коли ви читатиме цього листа, мене вже не буде в Києві. Не треба мене шукати! Мені дуже важко. Але так краще. Я завсігди пам'ятатиму вас. Спасибі за многе! Смертельно боляче! Писать багато не можу. Та ви й сами розумієте все. Прощайте, дорогий, бідний! Ваша Шапочка».

Міці йде четвертий рік. З цього Різдва він носить уже моє прізвище. Клавдія удає що вінчання для неї неприємна необхідність, і каже Ольгі Петровні, що дійсний зв'язок у шлюбі не в вінчанні. З нею цілком згоджується Соня, яка все ж таки вітала нас з своїм зворушено-насмішкуватим виглядом. Їх усіх особливо зворушує таке сильне почування морального обов'язку в мене.

Панас Павлович ніжно посміхається й пропонує себе за хрещеного батька «новому наслідникові»,— Клава на сьомому місяці.

Мої справи йдуть добре. Маю двох помічників, гувернантку, велику квартиру, успіх у картах.

Клава—хороша жінка і я задоволений, що вона моя жінка. Але як вона тепер живе я не знаю, бо бачусь з нею дуже рідко. Все ж таки, як посилаю Нечипоренкові гроші в заслання, стараюсь, щоби Клава не знала—їй не шкода грошей, але вона турбується, щоби знайомство з такими людьми не попсувало мою

кар'єру. Вона не кричить, а тільки плаче. Я все ж таки волю не бачити цього й замикаюсь у кабінеті.

Про Шапочку майже нічого не знаю. Кажуть, вона в Москві, співає вже на сцені й живе цивільним шлюбом з якимсь художником.

Вечорами я рідко буваю дома. А коли буваю, то сиджу з Мікою в кабінеті. Ми замикаємось, щоби нам не перешкоджали. Я оповідаю йому казки, з яких він особливо любить одну: про маленьку, кохану дівчинку «Білу Шапочку».

ЗМІСТ

	Стор.
Літературні етапи Винниченка. Стаття А. Річи- цького	III—XX
Записки Кирпатого Мефістофеля	1—293
